

МЕЧИСЛАВ ПРУШИНЬСЬКИЙ

ДРАМА ПАСУДСЬКОГО

ВІЙНА 1920

Мечислав Прушиньський

**ДРАМА ПІЛСУДСЬКОГО
ВІЙНА 1920**

переклад з польської
Булгакова В.В., Ведіної В.П.

Київ, 1997

ББК-63

П-85

Відповідальний та літературний редактор Вєдіна В.П., доктор філологічних наук, професор.

Автор вступної статті Єременко Т.І., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАНУ

Художник обкладинки – Чуєв С.І.

М.Прушиньський. Драма Пилсудського. Війна 1920. Київ, 1997, "Лібра" — 372 с

У книзі польського журналіста та письменника М.Прушиньського "Драма Пилсудського. Війна 1920" йдеться про історичні події у Польщі та Україні у 1918-1920 років. Хронологічні рамки подій, які досліджуються автором, охоплюють 1920 рік, коли вирішувалася доля молодих, незалежних держав, створених на заході колишньої російської імперії — Латвії, Литви, Білорусії, України. Книга являє собою капітальне, сумлінне дослідження, що спирається на багату документальну основу, прями свідчення учасників подій 1920 р. Автор досліджує українсько-польські взаємини, створення союзу Пилсудський — Петлюра, наводить багато маловідомих фактів тих років.

Книга буде цікавою і корисною для всіх, хто небайдужий до історії своєї держави.

Праця написана з розумінням польських та українських інтересів, з теплими почуттями до України. Видання цієї книги українською мовою буде вагомим внеском у розкриття ще однієї, маловідомої сторінки історії України.

ISBN-966-7035-30-1

© Прушиньський

© Лібра, 1997

*Мойй доньці Беатті,
без допомоги якої ця книжечка
не була б написана*

Про автора

Мечислав Прушинський народився на Волині, у Старокостянтинівському повіті у 1910 році. Родина Прушинських оселилася на Україні наприкінці XVI століття і володіла там кількома поміщицькими маєтками до революції 1917 року. Криваві події революції змусили Анну Прушинську, матір автора, яка залишилася без жодних засобів існування, у жовтні 1919 року разом з двома малолітніми синами пішки залишити Україну й через фронти громадянської війни пробиратися до Польщі. Там вона віддала синів до школи батьків-їезуїтів. Пізніше вона скористалася наступом польських військ на Київ, щоб повернутися та відкопати родинне срібло, закопане під час революції, аби було на що жити.

Умови життя у виснаженій війною Польщі не були легкими, Анна Прушинська утримувала себе і дітей тим, що давала уроки французької мови. Молодшого сина, Мечислава, віддала до школи кадетів, де він, як один з найкращих учнів, знаходився на повному забезпеченні. Після закінчення школи за станом здоров'я комісія лікарів визнала його не гідним для військової служби. Він починає навчання на факультеті права та економіки Краківського університету (у котрому вже навчався його старший брат Ксаверій), за успіхи одержує університетську стипендію. У студентські роки він бере активну участь у політичному та громадському житті університетської молоді, його обирають головою організації самопомогти студентів факультету. Він цікавиться економікою й посилено її вивчає, бере участь у різноманітних економічних конкурсах, два рази з яких виходив переможцем. Він пише до студентських засобів масової інформації, влаштовується на півставки до редакції, консервативної за напрямком, "Час". Водночас відвідує Школу політичних наук.

Після закінчення університету М.Прушинський з Кракова у 1933 році переїздить до Варшави, де працює у Центральному польському союзі промисловості, а також пише статті до часопису "Бунт молодих" ("Bunt Młodych"), котрий об'єднав навколо себе

групу політично незалежної молоді ліберальних поглядів. На його сторінках Прушинський порушує українське питання, розповідає про співпрацю з українською меншиною у Польщі. Він підтримує її економічні та культурні вимоги, наприклад, відкриття у Польщі українського університету. Бувало, що статті, у яких критикував вчинки державної адміністрації заборонялися. “Бунт молодих” згідно з намірами Пілсудського підтримував ідею незалежної України, часто інформував про трагічну долю українців під радянським урядом. У 1938 році на сторінках найпопулярнішого тижневика польської інтелігенції “Літературні відомості” (“Wiadomości Literackie”) публікує ґрунтовну статтю “Українське питання у Польщі”, в якій він порівнює становище українців у Польщі з становищем поляків у Галичині до 1914 року, котра належала Австро-Угорщині. Замість саботажу та терору Організації Українських націоналістів, — підкреслює він, — поляки співробітничали з австрійською владою, внаслідок чого мали польські університети, польську адміністрацію, могли створювати організації військового характеру, з котрих у 1914 році виникли польські легіони — основа польських збройних сил¹⁾.

У 1930 році Мечислав Прушинський опублікував інтерв'ю з одним з керівників українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) Василем Мудрим, котрий був тоді віцемаршалом польського Сейму й стояв на позиціях співробітництва з польським урядом, й цим шляхом намагався вирішувати політичні, економічні та культурні питання української меншини у Польщі²⁾.

Старший брат Мечислава Прушинського — Ксаверій, котрий ще у довоєнні роки став відомим письменником, написав доброзичливу передмову до роману Уласа Самчука “Волинь”. Він також на сторінках преси висловлювався за необхідність польсько-українських порозумінь.

З 1939 року Мечислав Прушинський був мобілізований до війська, як підпоручник резерву, він брав участь в обороні Польщі з перших днів війни, а після її поразки, разом з братом пробрався через Карпати до Франції, де вступив до польської армії генерала Сікорського, що саме формувалася. У складі підрозділів польської армії брав участь у Норвезькій кампанії та битві за Нарвік, потім воював у Лівії, в осаді Тобруку. Був тяжко поранений, після одуження він навчається у льотних школах в Англії та Канаді, як навігатор бомбардувальника польського повітряного дивізіону виконав 47 бойових польотів над фашистською Німеччиною. За свої

фронтові заслуги відзначений польськими, британськими, французькими та норвезькими нагородами.

Після війни він повертається до Польщі, працює у зовнішній торгівлі, публікує спогади про війну, але існуюча у народній Польщі цензура не дозволяє йому торкатися багатьох історичних та політичних тем, котрі його цікавлять.

Після падіння комуністичного режиму М.Прушинський намагається наздогнати втрачений час. Він підготував та опублікував спогади матері, котрі стосуються подій на Україні, написав книгу про польських політиків періоду відродження Польської держави³⁾. У 1994 році надрукував книгу про польсько-більшовицьку війну 1920 року. В передмові до її другого видання Єжи Гедройц, котрий вже 50 років є редактором паризької "Культури", великий друг українського народу — написав: "вважаю дуже корисним вихід книги Мечислава Прушинського "Драма Пілсудського. Війна 1920". Це дослідження об'єктивне, здійснене з глибоким знанням історії відродженої Польщі... Велика цінність книги полягає в тому, що вона написана яскраво і зі знанням життя".

Від автора до українського читача

У грудні 1919 р. радянський уряд звернувся до польського уряду з пропозицією укласти мир. Але не отримавши на це відповіді польської сторони та навіть не ознайомивши з цією інформацією громадськість, Рада Народних комісарів офіційно надіслала до польського уряду Декларацію, у котрій говорилося, що червоні війська не збираються перетинати лінію фронту (на Дніні), а також *“не існує жодних територіальних чи економічних питань, котрі не могли б бути врегульовані шляхом переговорів та взаємопорозумінь”*. Країна Рад, виснажена шести роками світової, а потім громадянської війни, потребувала миру і тому вела переговори про укладення угод з Фінляндією, Естонією, Латвією, Литвою, Грузією та іншими країнами.

Польський народ, також виснажений світовою війною у своїй більшості прагнув миру. Але глава польської держави — Юзеф Пілсудський збирався воювати далі і готував наступ на Київ.

Чому Пілсудський прагнув війни?

Тому, що намагався відірвати Україну від Росії і вважав, що Росія вже не мала достатньо сил, щоб цьому запобігти.

Під час таємної наради за участю шефа генерального штабу генерала Станіслава Галлера та віцеміністра закордонних справ Владислава Скшинського у грудні 1919 р. Пілсудський висловився: *“більшовиків необхідно побити і швидко, доки ще вони не зміцнили свої сили. Треба розправитися з ними так, щоб вони це пам'ятали. Для здійснення цього необхідно знайти їх найболюче місце, щоб вони не змогли учинити належний опір ухилитися та втекти. Москва не є таким місцем. Київ, Україна — їх вразливий пункт (...)”*.

Через чотири місяці, 21 квітня 1920 року між польським урядом та урядом отамана Симона Петлюри була підписана угода про співробітництво.

Польща визнавала Директорію незалежної Української Народної Республіки на чолі з отаманом Петлюрою. Угодою були

встановлені кордони між Польщею та Україною, причому польський уряд визнавав територією України землі, які розташовані на схід від ріки Збруч до польського кордону 1772 р. (тобто до Дніпра).

Питання земельної власності в Україні мало бути вирішено її парламентом. За кілька днів була укладена також військова конвенція, яка врегульовувала умови взаємодії обох армій, а також економічні відносини.

25 квітня під командуванням Ю.Пілсудського польські війська розпочали наступ, названий тоді у Польщі "київським походом".

Наступного дня, знаходячись у ставці у визволеному Житомирі, Ю.Пілсудський звернувся з відозвою до мешканців України, у котрій він запевняв, що "польські війська залишаться на Україні тільки до того часу, коли на тих землях владу візьме український уряд", після чого повернуться до Польщі.

Через 262 роки після Гадяцьких угод Ю.Пілсудський розпочав новий період співробітництва Польщі та України, шляхом союзу двох незалежних держав. Використовуючи революційний хаос, Пілсудський намагається визволити Україну з-під російської окупації, яка тривала кілька століть, створити вільну Україну — союзницю Польщі. І робив це з впертістю литовця (котрим був за походженням) та лукавістю Меттерніха, проти волі більшості свого народу та всупереч урядів могутніх держав Антанті, які будучи союзниками царської Росії, навіть не хотіли чути про створення української держави. Він спирався тільки на власне переконання, що без вільної України не зможе довго існувати незалежна Польща.

* * *

6 травня патруль, посланий у напрямку Києва польською кавалерією, наткнувся на трамвай, який йшов з передмістя. Офіцер з кількома солдатами, озброєними кулеметами, з кавалерійським завзяттям стрибнули в нього і доїхали... аж до Хрещатика, після цього повернулися разом із 8 полоненими до свого загону. На слідуючий день три полки кавалерії (серед них полк "татарської кінноти") опанували мости на Дніпрі і напували своїх коней у його водах...

16 травня Ю.Пілсудський зустрівся з отаманом С.Петлюрою у Вінниці. Під час урочистостей на його честь він сказав, що

“Польща не може бути повністю вільною доколи біля неї панує терор. Польща, отримавши найбільший скарб на землі, яким є свобода, вирішила відкинути якомога далі від своїх кордонів все те, що цій свободі загрожує”.

Але з кінця травня розпочався відступ польських військ з України, після того, як на фронт прибула із південної Росії звісна Кінна армія Будонного. З прозаїчних причин відступали польські війська: не досить добре вишколені польські солдати, які не вміли добре стріляти, а генерали (не маючи досвіду, тому що польська армія була створена віднедавна) не були спроможними командувати на вищих щаблях: корпусу, армії, фронту.

Після драматичного відступу польських військ від Дніпра та Двіни й аж до Вісли, польські війська одержали перемогу під Варшавою, а потім над Німаном.

Червона армія була розгромлена на усіх фронтах. Шлях до Москви та Києва був відкритим. Але Польща була виснажена, польський народ бажав миру, тому делегацією польського парламенту у жовтні, протягом кількох днів було узгоджено та укладено перемир'я.

Третього грудня під час вечері у командуванні 2-ої армії Е.Ридз-Сміглого, яка була розташована поблизу Вільнюса, Ю.Пілсудський запитав співрозмовників: “Що повинна зробити зараз польська армія, яка розташована вздовж радянського кордону, котрий ще не зафіксований мирним договором, і яка має перед собою розбиту радянську армію та повністю виснажену Росію?”

Посипалися відповіді, але жодна не задовольнила Пілсудського. Тоді він відповів сам: “Ми повинні зайняти Київ та Мінськ, щоб об'єднати федерацією чи союзом з Польщею Україну, Білорусь, Литву. На жаль, зараз я не можу цього зробити. Польща цього не бажає, їй байдужі ягеллонські ідеї, до того ж, вона дуже виснажена довгою війною, наше військо втомлене і ... бідне. Ні, ми не зможемо це подолати”.

Ю.Пілсудський у 1920 році виграв війну з радянською Росією, але не зміг досягнути своєї мети: відірвати від Росії та створити вільну Україну, що на його думку було вкрай необхідним для збереження незалежності Польщі. Тому війна 1920 р. проти радянської Росії, хоча й була переможною для Польщі, була драмою Пілсудського.

Мечислав Пушинський

ПЕРЕДМОВА

до українського видання книжки

1997 рік відкриває ювілей 80-ої річниці української революції 1917-1920 рр., вкрай важливого періоду історії України. Сьогодні, у незалежній державі йде процес дослідження подій того часу, відродження правдивої історії, яка була приречена на забуття та фальсифікації. Народу повертається пам'ять про його національних героїв. Серед багатьох аспектів цієї невичерпної теми стоять питання міжнародних зв'язків України, молодої держави, зокрема з Польщею, котра наприкінці 1918 року сама відродила свою державність і була найближчим західним сусідом України.

1920 рік — останній рік української революції, саме тоді Україна втратила свій останній шанс на створення незалежної держави та знову опинилася у складі Російської імперії, але тепер вже комуністичної. Чому? Які саме історичні події це супроводжували, яка була роль сусідньої Польщі у намаганнях українців, котра сама тоді щойно стала незалежною державою, та була найближчим сусідом на заході? Які відносини мала Директорія з польським урядом та якими були особисті стосунки великого поляка Юзефа Пілсудського з великим українцем Симоном Петлюрою? Що Пілсудський зробив і чого не зробив для України? Які були справжні причини "Київського походу"? На ці та інші запитання читачі знайдуть відповіді у книзі Мечислава Прушинського "Драма Пілсудського. Війна 1920".

Перед читачами відкривається багато таємниць історії українсько-польських взаємин тих часів.

Через усю монографію проходить тема боротьби за незалежність, створення нової повоєнної Європи. Автор пише про теорію федерації Ю.Пілсудського, її виникнення, розвиток, розкриває принципи його східної політики, зв'язки з українськими діями, контакти з С.Петлюрою високо оцінюючи роль останнього у визвольних намаганнях України, розповідає про переговори польського уряду з більшовиками.

Багато уваги автор приділяє питанню створення польської армії, її проблемам, перемогам та поразкам.

Автор підкреслює, що після першої світової війни небагато хто з європейських політиків прагнув зрозуміти Україну в її боротьбі за незалежну державу. Юзеф Пілсудський був державним діячем Європи, котрий визнавав це право українців, визнавав Українську незалежну республіку та її уряд. У книзі йдеться про намагання визволення України з-під більшовицької окупації у 1920 році. М.Прушинський показує підготовку Ю.Пілсудського до походу на Київ, пише про склад українських та польських збройних сил, які діяли на українських землях, розповідає про укладення Варшавської угоди між Польською та Українською народною республіками. З усіма подробицями автор пише про події "київського походу".

Той з українських читачів, хто мало що знає про війну 1920 року, прочитає у книжці про те, що поляки прийшли в Україну, як союзники разом з Українською армією Симона Петлюри.

Перший раз українською мовою надруковані роздуми Ю.Пілсудського про долю України та її народів, його відозви до мешканців України, її армії, офіцерів.

Для українського читача буде дуже цікавим, як подає автор фрагменти історії Польської республіки періоду відродження незалежності, відтворення власної держави, формування збройних сил.

Дослідження М.Прушинського, як вже говорилося, стосуються історії української революції та боротьби за незалежність 1918-1921 рр. від перших контактів ад'ютантів Ю.Пілсудського з С.Петлюрою, укладення міждержавних угод, спільної боротьби українських та польських військ проти більшовиків до виїзду Уряду УНР до Польщі.

Автор звертає увагу на таємниці тих історичних подій, як наприклад приїзд Ю.Пілсудського до Києва напередодні параду союзницьких військ на Хрещатику, після визволення столиці від більшовицьких загарбників. М.Прушинський слушно припускає: "Може бути Пілсудський вважав за неможливе приймати парад переможних військ у столиці України без свого союзника, головного отамана Симона Петлюри?"

Однією з багатьох чеснот книги є те, як автор пише про союз "Петлюра-Пілсудський", двох великих діячів України та Польщі. 16 травня вони зустрілися у Вінниці, де пролунали історичні слова Маршала: "Хай живе вільна Україна!"

Але події на фронтах польсько-більшовицької війни розвивалися не на користь України, котра восени 1920 р. опинилася під більшовицькою окупацією, у серпні нависла загроза над Варшавою, Польща могла втратити незалежність і знову опинитися у колешатах Російської, тепер вже радянської, імперії. Після переможної битви під Варшавою польський уряд уклав перемир'я з урядом більшовицької Росії, розпочалися радянсько-польські переговори. Як пише М.Прушинський: "Росіяни зовсім не бажали визнавати Україну Петлори, союзницю Польщі. Вони розуміли, як і Пілсудський, що Росія позбавлена природних багатств, чорнозему, вугілля, заліза України, як і мільйонів її мешканців, вже не буде великою наддержавою".⁵⁵ Згідно Ризького договору, Польська Республіка визнавала Радянську Україну – маріонетку Росії. Юзеф Пілсудський мав негативне ставлення до цієї угоди, він мав намір продовжувати війну, щоб допомогти створити незалежну українську державу, але вже не мав того впливу та підтримки у Польщі.

Що до укладення польсько-більшовицької угоди, під час переговорів, Маршал організував похід корпусу польської кавалерії в напрямку на Коростень, щоб допомогти підрозділам українських та білоруських військ, які продовжували змагатися з радянськими силами, відступити за лінію фронту та схоронитися на території Польщі. Про це все із подробицями пише автор.

15 травня маршал Пілсудський прибув до одного з таборів армії УНР на території Польщі у Щепіорні й звернувся до українських офіцерів зі словами: "Панове, я вас перепрошую. Я вас дуже перепрошую".⁵⁶ Тоді для патріотів української держави залишився один шлях боротьби за незалежність – шлях повстань проти більшовицьких загарбників, цей шлях підтримував Юзеф Пілсудський.

Таким чином, на суд українського читача автор представляє своє бачення українсько-польських відносин періоду 1919-1920 рр. Вихід книги Мечислава Прушинського в Україні, українською мовою здійснює його бажання поділитися власними роздумами на цю тему.

Можна погоджуватися чи не погоджуватися з оригінальними оцінками М.Прушинського, але познайомитися з ними варто. Він не історик, його монографія не є науковим дослідженням, це "не підручник історії війни 1920 року". Як підкреслює автор, це книжка роздумів та спогадів людини, яка прожила складне життя. Історичні події, про котрі він пише, були частиною його життя, життя молодого польського шляхтича з українських земель.

Автор використовує у книжці ту термінологію, яка була прийнята у ті часи у Польщі, як наприклад, Східна Малопольща, малопольські землі, замість західно-українські землі, національно-визвольну боротьбу XVII століття на Україні називає козацькими бунтами та війнами, тощо.

Як пише Мечислав Прушинський, в українсько-польських стосунках того часу було різне: війни, непорозуміння, але й був союз двох держав у боротьбі за незалежність. Розповідаючи про події 80-річної давнини автор дивиться у сьогодення та майбутнє, коли дві держави Європи — Україна і Польща широко співпрацюють у багатьох сферах й визначають одна одну, як стратегічного партнера.

Т.Єременко

ПЕРЕДМОВА

В нашій країні, особливо в середовищі молодого покоління, панує повне незнання історії Польщі періоду здобуття нею незалежності і самої постаті маршала Пілсудського. А коли щось і знають про цей період, то в перекрученій пропагандою ПНР формі. Тому я вважаю дуже корисним вихід книжки Мечислава Прушиньського “Драма Пілсудського — війна 1920 року”. Це дослідження надзвичайно об’єктивне, воно спирається на досконале вивчення історії відродженої Польщі, не приховує всіх тих помилок і викривлень, яких вона тоді припустилася. В книжці йдеться також про великі воєнні, суспільні та міжнародні успіхи. Завдяки всьому цьому вона є вельми актуальною і зараз, коли ми знову переживаємо аналогічні труднощі. Не менш важливою цінністю книжки є те, що написана вона яскравою й прозорою мовою.

Ця прекрасна праця безумовно заслуговує на те, щоб бути залученою до списку рекомендованої літератури для шкіл, і то найближчим часом.

24 листопада 1994
Єжи Гедройц

ВСТУП

*"Нещастям Польщі є те, що її
історія сфальсифікована,
як жодна у світі"
(Єжи Гедройц)*

Вперше за 300 років поляки виграли війну. Варто про це дізнатися правду.

Вже в 1937 році генерал Тадеуш Кутшеба звернув увагу на відсутність літератури, яка торкалася наступу Пiлсудського на Україну. Причину цього явища він вбачав ось у чому: "Досі не було опубліковано нічого вірогідного про нашу кампанію в Україні, оскільки необхідно було, крім розповіді про воєнні події, торкнутися ряду зовнішньо-політичних обставин, а також відносин з друзями та сусідами. А щодо цього, то маршал Пiлсудський заповідав мовчати протягом 10-15 років".^{1*}

Далі Кутшеба застерігав: "Минув вже час галантного мовчання, та й Головнокомандуючий навіки заплющив очі. Ще раніше на той світ відійшов ряд вищих командирів та начальників, які брали активну участь в українській кампанії: отаман Петлюра, генерали Лiстовський, Ромер, Івашкевич, Шуберт, Кеслер, Юліан Стахевич. Мине ще кілька років, і тих, хто знав про цю кампанію з власного досвіду, набутого на вищих командних постах, залишиться ще менше. Може з'явиться легенда, яку не можна буде перевірити".²⁾

Мета цієї книжки — замінити по можливості легенду фактами. Крім наказу Юзефа Пiлсудського щодо збереження пов'язаної з цією темою таємниці, існує ще одна причина, яка перешкождала публікаціям робіт на тему війни 1920 року. Йдеться про боротьбу за владу в Польщі.

В п'яту річницю Варшавської битви шеф Військово-історичного бюро генерал Маріан Кукель опублікував на сторінках "Бельони" свої сперті на джерела міркування про цю подію. Він

*Посилання читач знайде наприкінці кожного розділу.

зустрівся з дуже гострою, просто образливо критичною з боку маршала Пілсудського, якому здавалося, що автор замало приділив уваги його особистій ролі. Після травневого перевороту 1926 року за книгу про Варшавську битву, яка була підготовлена до видання, але так і не опублікована, генерала Кукеля було звільнено з армії, а рукопис надіслано до військового архіву з резолюцією: "не видавати читачам — за винятком тих, котрі отримують дозвіл шефа Військово-історичного бюро".³⁾

Генерал Владислав Сікорський у виданій 1928 року праці, присвяченій війні 1920 року, проставив оцінки, які не відповідали офіційним твердженням.⁴⁾ Внаслідок цього один з найвизначніших командирів армії був усунутий на багато років від військової служби, навіть в кампанії 1939 року йому не дозволили брати участь.

До 1939 року чинились труднощі при веденні дискусій на тему війни 1920 року⁵⁾, не була навіть видана офіційна історія цієї війни. Щоправда під кінець 30-х років Військово-історичне бюро почало досліджувати історію варшавської битви, але до 1939 року воно встигло опублікувати лише хронологічний опис подій, що передували цій битві.

Відсутність фахових оцінок помилок, скоєних у 1920 році, спричинили повторення деяких з них у кампанії 1939 року, а саме: нестача командувачів фронтів і корпусів, що утруднювало керівництво на найвищому рівні, скупчення військ на кордоні, брак маневрування в обороні, який робив її обтяжливою або взагалі неможливою, занадто суворі вимоги секретності, які часто-густо позбавляли командирів потрібної їм інформації.

Лише в 1937 році, а отже через два роки після смерті маршала Пілсудського, генерал Кутшеба в згаданій вище праці висвітлив невідомі досі політичні мотиви воєнних планів Головнокомандуючого, а також у надзвичайно тактовній формі висловив критичні зауваження на адресу деяких аспектів його керівництва.

І що особливо важливо: відсутність фахової дискусії на тему війни 1920 року і особливо брак аналізу причин перемоги створили серед громадськості, а також в середовищі вищих ешелонів влади невірне уявлення про воєнну могутність Польщі. Не було розуміння того, що до перемоги у варшавській битві призвели, насамперед, прорахунки російського командування. Все це, по-перше, приспало пильність наших генералів і затримало модернізацію армії, яка могла бути здійснена при наявності важкої промисловості Верхньої Сілезії й хороших інженерів. По-друге, з цього помилкового пере-

конання про могутність армії, передусім, впливала ризикована зовнішня політика в 1938-39 рр., котра протягом чотирьох тижнів полегшила здійснення четвертого поділу Польщі. Шембек у своєму "Щоденнику" за 24 березня 1939 року занотував пихате висловлювання Бека: "За допомогою 9-ої дивізії Німеччина походить сьогодні по всій Європі, такими силами Польщі ніхто не здолає". А 28 червня він записав: "Настрій у наших генералів дуже бойовий. Неодноразово вони висловлюють думку, що саме зараз, коли Англія стоїть за нами, настав єдино відповідний момент для розпалювання конфлікту". Під час мало не півстолітньої комуністичної окупації цензура не дозволяла навіть згадувати про війну 1920 року. Чому? Тому що в цій війні Червона Армія, буцімто непереможна, була розгромлена польським військом. Про цю війну слід було забути, удаючи, начебто її ніколи не було. Радянські історики періоду сталінізму охрестили війну 1920 року як "розгром білополяків", які, "перелякавшись, просили миру".⁶⁾

До 1989 року в Польщі виросло кілька поколінь, які фактично нічого не знають про польсько-російську війну 1920 року, крім того, що чийсь там дід воював під Києвом або загинув під Варшавою. Опубліковані в 1975 році на сторінках "Історичних зошитів", що їх видавав у Парижі Єжи Гедройц, спогади Богуслава Медзінського вичерпно висвітлюють "східну політику" Пілсудського, особливо політичні та військові передумови, які схилили його до "походу на Київ".

Наукова секція в Інституті історії ПАН в 1990 році на тему війни 1920 року поширила знання про неї, але в обмеженому вигляді через малий тираж опублікованих матеріалів (800 примірників). Досі не з'явилися у перекладі на польську мову цінні праці на тему польсько-російської війни 1919-20 рр., видані в Парижі й Лондоні в 1975 і 1983 рр.⁷⁾

А варто було б дізнатися ось про що:

— Яким чином Пілсудський зумів в зруйнованій світовою війною Польщі, де тоді не виробляли ані гармат, ані гвинтівок, ані амуніції, створити в 1919-20 рр. армію, яка налічувала майже мільйон солдатів?

— З якою метою восени 1919 року він повів свою армію аж до Мінська й Двіни?

— Чому цієї ж осені 1919 року, коли "біла" армія генерала Денікіна загрожувала Москві, Пілсудський затримав наступ своїх військ і цим врятував революцію і Країну Рад?

— Чому всупереч намірам урядів Великої Британії, Франції і Сполучених Штатів Пілсудський сприяв остаточному занепадові царської Росії?

— Чому Пілсудський навесні 1920 року відмовився від дуже вигідних для Польщі російських мирних пропозицій і розпочав “київський похід”?

— Чому влітку 1920 року на Україні генерали на чолі з командуючим фронтом Едвардом Ридз-Сміглім, сили яких переважали сили росіян, зазнали поразки від Кінної армії під командуванням колишнього вахмістра царської кінноти?

— Хто виграв варшавську битву: Пілсудський, Розвадовський чи Вейган?

— Чому Пілсудський як Голова держави робив все, від нього залежне, щоб перешкодити укладенню миру в Ризі?

— Нарешті, що було головною причиною війни 1920 року: імперіалізм комуністичної Росії чи наміри Пілсудського, скеровані на знищення російського колоса, ослабленого революцією?

Спробу відповісти на ці питання читач знайде в книзі. Вона не є підручником історії війни 1920 року. Водночас книга розкриває справжні, істотні причини цієї війни, які десятиліттями замовчувалися, накреслює основні події, починаючи від “київського походу” до битви над Німаном. Вона змальовує окремі картини цієї неповторної воєнної епопеї: радісний марш польських загонів навесні 1920 року по Україні до Києва, драматичні бої з козаками Будьонного, які порубали шаблями необстріляні ще батальйони польської піхоти, а також трагедію відступу загонів, переслідуваних армією Михайла Тухачевського від Двіни до Вісли. Йдеться про героїзм, самопожертву та завзяття ряду полків, окремих офіцерів та рядових бійців на полі бою, які почували себе у власній стихії. А з іншого боку представлено тут і панічну втечу цілих загонів. Читач довідається про офіцерів-кіннотників, які мужньо вели піхоту в наступ, і про офіцерів, котрі зривали з себе погони з зірками, боючись потрапити до більшовицького полону; книга розповість про десятки молодих і старших за віком добровольців, які охоче йшли на фронт, вперше в житті тримаючи в руках гвинтівки; побачимо тисячі новобранців, які втікали перед призовом, і тисячі дезертирів, яких важко було розстрілювати, бо було їх забагато; незламних, активних генералів, завдяки яким перемагали, а також багатьох інших, які сварилися поміж собою і втрачали голову в час небезпеки, віддаючи ворогові без бою фортеці. Нарешті побачи-

мо Головнокомандуючого, безсилою під час відступу, позбавленого будь-яких резервів. На нього писали доноси політичні супротивники, говорячи, будімо він був у змові з Леніним. Його публічно обвинувачували в зраді, був він тоді близький до морального зламу й самогубства. Однак в час, коли вирішувалась доля війни і країни, всупереч не тільки французьким радникам, але й порадам самого генералісімуса Фоша, найвищого тодішнього військового авторитету, він приймає історичне рішення дати бій під Варшавою, який врятував Польщу.

Щоб ввести читача в неповторну атмосферу війни 1920 року, в книжці наведено багато спогадів її учасників як з польської, так і з російської сторони. Яскраві епізоди війни, описані офіцерами уланських полків — Скібінським, Кшечуновичем, Подгорським, Цендровським, продовжують національну сагу Сомос'єри, Грохова. Ісаак Бабель за наказом Сталіна життям заплатив за те, що реалістично описав жорстокість кінноти Будьонного.

1918-1920 роки були найромантичнішою епопеєю польського народу, який після 120-річної неволі взявся за зброю і своєю кров'ю та силою виборів кордони великої держави. Це дало їй можливість до 1939 року зміцнити і потім витримати півстоліття ворожої окупації.

Варто, щоб майбутні покоління знали історію війни 1920 року, року крові й слави.

ПОСИЛАННЯ:

¹ T. Kutrzeba: „Wyprawa kijowska 1920 roku”, Gebethner i Wolff, Warszawa 1937.

² T. Kutrzeba: op. cit.

³ M. Kukiel: „Bitwa warszawska”, D.W. „Totus”, Białystok 1990.

⁴ W. Sikorski: „Nad Wisłą i Wkrą”, Mr J. Kolin, Londyn 1941.

⁵ Генерал Тадеуш Махальський згадував, як на конференції з приводу використання кінноти в бою висловив думку, що її “безглузде роздільнення на окремі бригади вздовж всього фронту — це смерть кавалерії. Генерал Венява, який бував на цих конференціях, аж підскочив і сказав, що зухвало з моєї сторони насмілюватися критикувати те, що маршал Пілсудський визнав за слушне, і загрожував мені навіть притягненням до відповідальності і домашнім арештом, якщо я не перестану на цю тему писати”.

⁶ Romuald Wojna: „Historiografia radziecka wojny polsko-bolszewickiej”, Wojna polsko-sowiecka 1920 roku, Materiały sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 1-2 października 1990 r., Wydawnictwo Instytutu Historii PAN, Warszawa 1991, s. 144 i n.

7) „La guerre polono-sovietique 1919-1920”, Institut d’Études Slaves, Paryż 1975.
Norman Davies: „White eagle Red star — The Polish-Sowiet war 1919-1920”, Orbis Books, Londyn 1983.

КАТИНЬ – РОЗПЛАТА ЗА 1920 РІК?

*Россия, Россия, Россия моя,
малая Польша, а победила тебя...*

Військові прокурори СРСР, що вели слідство в справі загибелі польських військовополонених з таборів Козельська, Старобельська та Осташкова, свідчили під час зустрічі з польськими прокурорами 28 грудня 1990 року, що наказ розстрілювати найвірогідніше дав сам Йосип Сталін на одному з засідань Політбюро.

Військові прокурори СРСР не знали мотивів рішення Сталіна, Вони знали тільки те, що "його дуже дратувала співана колись частушка: *"Россия, Россия, Россия моя, малая Польша, а победила тебя"* (Газета "Виборча" – 29-30 XII 1990).

Чому співанка про поразку у війні з Польщею 1920 року так гнівила Сталіна?

Відповідь на це запитання знаходимо в книжці Тухачевського, тодішнього командуючого радянськими військами, які рушили на Варшаву. Отож, директива головного командування російських військ від 10 липня передбачала використання Кінної армії в напрямку на Люблін, а наказ від 11 серпня вимагав негайно припинити штурм Львова і вирушати в напрямку Замостя-Грубешова. *"Коли б навіть виконання цих наказів дещо запізнилося, все ж польські загони, які почали наступати (так звана ударна група Пілсудського з-над Вепру – М.П.), були б приречені на неминучий розгром, бо їх тили зазнали удару нашої переможної Кінної армії"*.¹⁾ Однак російське командування Південно-західного фронту під різними приводами затримувало вихід з-під Львова Кінної армії, внаслідок чого вона запізнилася і не брала участі у варшавській битві.

На думку генерала Владислава Сікорського, *"невиконання отриманого Будьонним і командуючим 12-ої армії наказу є однією з найважливіших причин російської поразки над Віслою в 1920 році"*.²⁾ Аналізуючи передумови цієї несубординації, Сікорський дійшов висновку, що *"головнокомандуючий і командуючі фронтів*

не спромоглися приборкати бурхливий індивідуалізм своїх підлеглих, виплеканих революцією, не зуміли вчасно нав'язати свою волю Будьонному. Вони були під надто сильним впливом комуністичних комісарів фронту, котрі стратегічну мету війни підпорядковували політиці. Все це разом боляче відгукнулося на полі бою".³⁾

Членом революційної ради Південно-західного фронту був тоді Сталін, саме він саботував накази, що торкалися переміщення Кінної армії з-під Львова на північ, оскільки збирався використати її для здійснення комуністичної революції в Угорщині та Югославії. Таким чином, поразку російських військ у битві під Варшавою, а також в усій війні, викликала помилка та затятість політичного комісара Південно-західного фронту, начальника Будьонного — Сталіна.

Тухачевський в лекціях у військової академії в Москві, виданих потім в книжці "Похід за Віслу", свідчив про це саме так.

Діяльність Сталіна в серпні 1920 року поблизу Львова була темною плямою в його біографії, тому-то він знищував свідків, які не приховували правди. Нема нічого дивного в тому, що під час "чистки" Тухачевський був розстріляний.

Після поразки Польщі у 1939 році Сталін знайшов спосіб, щоб розрахуватися з польськими офіцерами за власну поразку в 1920 році.

Енкаведисти, які допитували польських офіцерів в таборах для полонених у 1939-40 рр., у відповідності з прийнятим у Москві положенням запитували кожного, чи брав він участь у війні 1920 року. Природно, що серед розстріляних з ласки Сталіна опинився і старий генерал Станіслав Галлер, який керував битвою поблизу Комарова, де були знищені дві дивізії Кінної армії.

Професор Станіслав Сьвяневич, автор відомої книжки про Катинь⁴⁾, висловив думку, що ця подія була якимось чином відплатою Радянської Росії за 1920 рік. Він обґрунтував це в такий спосіб: на мітингах студентської молоді в Польщі в 1918-20 рр. був ухвалений статут добровільної військової служби. Звичайно, не всі студенти могли пристосуватися до умов цієї служби. З'явилося чимало анекдотів про інтелігентів в армії, все ж більшість з них швидко дослужилася до унтерофіцерських нашивок. Повстало своєрідне військо, в якому більша частина офіцерів прибула з російської та австрійської армій, не завжди відзначаючись належним рівнем інтелігентності. Водночас в унтерофіцерському корпусі

був значний відсоток студентів вищих шкіл, представників різних ідейних напрямків, однак всі вони були пройняті бажанням відродити й захистити незалежну польську державу. Моральний стан армії значною мірою визначався унтерофіцерським корпусом. В 1918-19 рр., коли Центральна та Східна Європа опинилися в хаосі, Польща залишалася єдиним осередком відносної злагоди та порядку, становлячи собою перепону загрози більшовицької революції зі сходу. Це сталося завдяки її імпровізованій армії, де вагомою була роль капрала-студента.

В 1918-1919 роках добровольців з освітою, як правило, кваліфікували підпоручниками резерву, а в 1939 році призвали в діючу армію. Чимало з них потрапило до таборів військовополонених. Керуючись інструкцією з Москви, НКВС намагався довідатись, хто з них брав участь у війні 1920 року. Радянські слідчі дуже добре орієнтувалися, що майже всі старші поручники і підпоручники резерву, які опинилися в Старобельську і Козельську, були добровольцями призову 1920 року. В катинському лісі і в інших місцях страти, на думку Сьвяневича, Росія розраховувалась з отим капралом-студентом і в якійсь мірі мстилася за поразку в 1920 році.

Поляки у Львові в 1940 році не розуміли, чому НКВС арештував і посадив до в'язниці в Москві Владислава Броневського. Адже він був поетом, писав ліві вірші, як наприклад:

*“Домброва вугілля добває,
посилає — сюди і туди.
Потугу свою обертає
на голод, на безмір біди”.*

Але в НКВС знали, що той же Броневський під ім'ям підпоручника “Орлика” з 1-го легіонерського піхотного полку воював проти Червоної Армії в 1920 році в Латвії, під Києвом, у битві за Білосток і що за мужність його було нагороджено орденом “Віртути Мілітарі”. НКВС просто на встиг помститися йому за 1920 рік, оскільки польсько-радянський пакт 1941 року гарантував амністію політичним в'язням.

Таким чином Катинь безперечно була також порахунком Сталіна за поразку Росії у війні з Польщею в 1920 році, до якої він спричинився особисто. І тому викликала його лють співанка про велику Росію і малу Польщу, котра її здолала.

ПОСИЛАННЯ

- ¹⁾ M. Tuchaczewski: „Pochód za Wisłę”, M.J. Kolin, Londyn 1941.
- ²⁾ W. Sikorski „Nad Wisłą i Wkrą”, M.J. Kolin, Londyn 1941, s. 245.
- ³⁾ W. Sikorski: op. cit.
- ⁴⁾ S. Świaniewicz: „W cieniu Katynia”, Czyelnik, Warszawa 1990, s. 303 i n.

БОЇ ЗА СВОБОДУ ЛАТВІЇ

"За нашу і вашу свободу"

Перед світанком 3 січня 1920 року роти 1-го легіонерного піхотного полку було зібрано на відстані двох кілометрів від скутої 40-сантиметровою кригою Двіни. Ранці було залишено в бойовому таборі, солдати мали при собі лише зброю, боеприпаси і "залізні" пайки харчів. Під покровом темряви і ранкового туману батальйон вишкучався в п'ять ланцюгових ліній піхотинців, що просувалися кожні п'ятдесят кроків одна за одною. Піхоту супроводжували кулеметні обслуги. Ротою кулеметників першого батальйону командував підпоручник Еміль Фельдорф, якого через тридцять три роки, уже в званні генерала, знищили люди Берута*.

Коли перша з ліній спустилася досить з високого і крутого берега Двіни на лід, річку освітила ворожа ракета. *Остерігаючись обстрілу, передова рота кинулась бігцем вперед, протягом кількох хвилин вона перетнула ріку і зайняла низький, порослий сосняком протилежний берег. Однак противника там не було.*¹⁾

Обидва батальйони приступили до виконання завдання: їм належало здобути зайняте Червоною Армією місто Динебург та його цитадель, обходячи їх зі сходу і півночі. Праворуч від них, на схід від Динебурга наступав 3-й батальйон, далі праворуч — 5-й легіонерний піхотний полк за ними рушили загони 3 дивізії піхоти легіонерів. На захід від Динебурга діяли латиські війська підпорядковані командуванню польської оперативної групи. Напередодні атаки солдатам оголосили наказ генерала Едварда Ридз-Сміглого:

Солдати!

Ви маєте вдарити по ворогу, якого вже стільки місяців постійно б'єте. Я впевнений, що ви виборете нову перемогу, яка змінить наш фронт. Але не тільки військова перемога чекає на вас. Разом з нею ми досягнемо політичного результату, а саме — безпосереднього з'єднання з нашими союзниками — латишами (...).

Наш Головнокомандуючий, зважаючи на велич завдання, призначив для його виконання легіонерні дивізії. Я знаю, що Ви виправдаєте його довір'я, примножуючи славу своїх дивізій і полків та переможно підете вперед.

Легіонерні дивізії покликані лише перемагати!

Більшовики ще раз переконаються, що кожна польська атака мусить мати успіх, а наші союзники-латиші повинні в Вас, як представниках Польської Армії, побачити сповнених почуття честі солдатів, справжніх лицарів — дисциплінованих, нещадних до ворога, людяних та справедливих до друзів (...)

На Вас чекає повага Головнокомандувачого та вдячність усієї Польської Армії.

Отож вперед!

*(-) Ридз-Смігли
генерал-підпоручник і командир оперативної групи.*

Бої за Динебург та його цитадель точились до пізнього після-полудення. Обходячи місто зі сходу і півночі, а відтак ударяючи в найменш очікуваному напрямку, підрозділи 2-го батальйону зненацька натрапили на позиції батареї важких російських гармат. Штурм було проведено так блискавично, що обслуга гармат та прикриття батареї, що налічували 150 осіб не встигли вжити опір.²⁾ Зустрінутий на колії неприятельський бронепоезд було підірвано на міні. Під час операції по оточенню міста доходило до боїв із загонами противника. Збентежений несподіваною, непередбачуваною атакою гарнізон фортеці залишив її близько першої години дня. Після запеклого бою батальйон заволодів Петербурзьким залізничним вокзалом. Тим часом роти 1-го батальйону втягнулись у вуличні бої. На вулиці Варшавській треба було здобути кілька наріжних та поперечних будівель, котрі росіяни рішуче боронили, розташувавши усюди кулеметні гнізда... Здобувши церкву, нападаючи, на її башті і дзвіниці, поставили кулемети, котрі розпорошували загони противника, що відступав на північ.³⁾ Близько третьої години дня місто було зайняте. Головні сили ворожого гарнізону Динебурга — три піхотних полки — змогли уникнути оточення. Втрати противника становили 800 солдатів вбитими, пораненими і взятими у полон. Втрати 1-го легіонерного піхотного полку — 20 вбитими, 71 пораненими, 14 зниклими без вісті.

За час всієї латиської кампанії втрати полку становили: 59 загиблими, 232 пораненими, 24 зниклими без вісті. Крім того, налічувалось понад 763 обморожених, один серед них помер. Загалом польські втрати становили 3000 вбитими, пораненими і зниклими без вісті.

У зведенні польського головного командування про здобуття Динебурга зазначалося:

"Наші підрозділи, зламавши дуже сильний опір противника між Двіною і озером Строн, прорвались до міста, здобуваючи в

бою цитадель і І Петербурзький залізничний вокзал; цю операцію здійснив 1-й легіонерний піхотний полк”.

Зведення противника (“Красная Звезда” від 6.01.1920 р.) підкреслювало мужність загонів Червоної Армії, які обороняли Динебург до останньої хвилини, незважаючи на безнадійність їхнього стратегічного становища.

Через два дні підпоручник І-го легіонерського піхотного полку Владислав “Орлик”-Броневський записав у своєму щоденнику:

“5 січня

Ми здобули Двінськ. Отож, квартирую собі в передмісті і читаю більшовицькі брошури. Передчуття мої про смерть якимось не захотіли справджуватись, а тепер перспектив на близьку війну нема, бо батальйон наш, як найбільш заслужений, залишається гарнізоном у Двінську. Я вже навіть вирішив для себе, пишучи кудись лист, позначати поруч з датою грізну назву: “Фортця Двінськ”. Все власне відбулося так якимось швидко й безболісно, що навіть не створило враження битви.

Десь зо три дні ми стояли над Двіною на кілька верств праворуч від міста. Третього січня трапилась вилазка противника. Ми чекали, що на річці нас добряче-таки обстріляють, однак ми перешли її без пострілів. Кілька верств пробиралися лісом, потім залізничною колією та шосе й знову через ліс. Далі наскочили на батарею й захопили без втрат. Перетинаємо петроградську колію і підриваємо її, нас обстрілює панцирник, наближаємось до передмістя, трошки стріляючи, вантаження обозів, 7-а рота йде брати станцію, ми рушаємо до цитаделі. От і вся пригода”.

“15 січня

... Більшовики атакують третій батальйон, який ми підмінюємо вночі. Під час заміни шрапнель влучає в колону, вбито Корцака і поранено одинадцять осіб. Пізніше — два дні фатальних сутичок у Вейскунішках. Більшовики атакують на лівому фланзі. Їх панцирник стоїть на відстані кількох сот кроків перед окопами — і стріляє. Атаку відбито, на світанку вже ми атакуємо. Ворог відступає, ми беремо полонених, і все б кінчилось дуже спокійно, коли б не бій через притуплену помилку з 6-им полком піхоти.

Я знову був під шаленим вогнем, і знову нічого зі мною не сталося. Взагалі лише тепер я переконався в бойовій спроможності нашого війська. Били з кулеметів, — хай їм чорт. Найгірше було в якомусь лісочку, котрий Федорок наказав мені зайняти. Кулеметами мене було відрізано від роти, і взвод мій зазнав значних втрат: загинув Тесляк — один і другий, Павлюки тяжко поранені, легко поранені Котлевський, Кулеша, Крупецький. Одного вбито

кулеметною чергою. Перепочували і знову вперед — в похід. Більшовики втекли, здається, аж до Режиці...”⁴⁾

Це був час, про який Пілсудський звик говорити: “Більшовиків б’ю, де хочу і коли хочу”.

Згодом 1-а і 3-я легіонерні піхотні дивізії разом з латиськими військами вигнали більшовицькі війська з колишньої польської Ліфляндії (Латгалії), після чого звільнену територію передали Латвії.

27 січня 1920 року до Динебурга прибув Голова держави і Головнокомандуючий польськими військами для проведення інспекції фронту і для зустрічі з головнокомандуючим латиською армією генералом Баллодом. Під час прийому, який влаштував з цієї нагоди генерал Ридз-Смігли, у відповідь на тост Баллода, в якому той дякував польській армії за допомогу, Пілсудський з свого боку проголосив тост на честь латиської армії:

“Мої Панове!

Мені дуже приємно бути в підрозділі, який дійсно мав справжнє щастя воювати згідно з польськими традиціями за вашу і нашу свободу: не тільки за свободу свого народу, а й за свободу нашого сусіда й друга.

Я переконаний, що ви пройнялися в цій почесній боротьбі повагою й згуртованістю, котрі разом забезпечують успіх. Цю повагу до спільних зусиль і занятъ всі ви винесете звідси, як один з найприємніших спогадів цієї кампанії.

*Отож, разом зі мною піднесіть цей радісний келих на честь хороброї латиської армії та її досвідченого головнокомандуючого генерала Баллода”.*⁵⁾

Після звільнення Латвії, через кілька місяців загони 1-ї легіонерної піхотної дивізії були перевезені з далекої північної Двіни залізницею на Волинь, щоб взяти участь в наступі на Київ, який мав повернути свободу Україні.

ПОСИЛАННЯ

¹⁾ A.J. Borkiewicz: „Dzieje I Pułku Piechoty Legionów”, Wojskowe Biuro Historyczne, Warszawa 1929.

²⁾ A.J. Borkiewicz: op. cit.

³⁾ A.J. Borkiewicz: op. cit.

⁴⁾ W. Broniewski: „Pamiętnik 1918-1920”, PIW, Warszawa 1987, s. 156-157.

⁵⁾ W. Jędrzejewicz: „Kronika życia Józefa Piłsudskiego 1867-1935”, Polska Fundacja Kulturalna, Londyn, 1986, s. 475.

ЯКИМ БУЛО ПОЛЬСЬКЕ ВІЙСЬКО У 1920 РОЦІ?

*О, розквітай, розмарине,
Улаки вербують,
Стрільці крокують,
Я теж порину!*

Використовуючи поразку Німеччини на Заході, залежна від неї Регентська Рада Королівства Польського маніфестом від 7 жовтня 1918 року проголосила незалежність. 12 жовтня вона прийняла від німців командування польським військом (т.зв. Польський Вермахт), яке цього ж дня присягнуло на вірність Регентській Раді. 25 жовтня був створений Генеральний штаб Польського війська на чолі з генералом Тадеушем Розвадовським, а наступного дня — Міністерство військових справ під керівництвом полковника Яна Врочинського. Ось так 12 жовтня народилося Польське військо.

31 жовтня поляки захопили Краків, і бригадир Болеслав Ройа взяв на себе військове командування. 10 листопада з Магдебурга до Варшави повернувся Юзеф Пілсудський, і наступного дня Регентська Рада своїм декретом передала йому "військову владу і верховне командування Польських військ".

Тоді це військо було нечисленним. Після "присягової" кризи Пілсудського в 1917 р. і переходу бригади Галлера на територію України згідно з Брестським договором в Польських збройних силах залишалось лише 9 тисяч солдатів, серед них два полки бригади піхоти, офіцерські і унтерофіцерські училища; близько 11 тисяч на терені австрійської окупації (Люблін, Сандомир, Пьотркув) і біля 8,5 тисяч в Галичині. Всього налічувалось неповних 30 тисяч, що не відповідало потребам країни. Щоправда Пілсудському пощастило домовитись з Німецькою солдатською революційною радою у Варшаві і отримати згоду на роззброєння німецьких загонів і добровільний їхній відхід до Німеччини. Але вже 1-го листопада розпочалася боротьба з українцями за Львів, а з кінця грудня — з Німеччиною за Познанські землі, незабаром з чехами за Тешин, а вже в лютому 1919 року — з Червоною Армією за Волинь, в квітні — за Вільно. Вже на початку листопада створюються нові загони польського війська, до якого увійшли колишні

легіонери, члени ПОВ (Польської Організації Військової), демобілізовані солдати польських корпусів Росії, десятки тисяч добровольців, серед яких було чимало студентів. В першій декаді листопада в складі діючої бригади Польських збройних сил був сформований третій піхотний полк і одночасно розпочалося створення 20-ти полків піхоти й кількох батарея артилерії та кінноти. Щойно сформовані й озброєні загони — батальйони, ескадрони, батарея відправлялися на фронт, насамперед на допомогу обложеному Львову. Були поновлені полки легіонів, полки з корпусу Довбора, формувалися й нові. В Малій Польщі Ліквідаційна комісія провела мобілізацію двох призовних років. Наприкінці року чисельність війська сягала майже 100 тисяч.

Пілсудський терміново сформував керівні органи повсталого польського армії, а саме — Міністерство військових справ, Генеральний штаб і Головне командування, при чому завдання формування армії він не доручив колишнім легіонерам, бо вони, із званням не вище полковників, не мали ані вищої військової освіти, ані досвіду штабної роботи чи керівництва великими військовими частинами. Деяким з них він просто не довіряв.

Найвищу військову владу Пілсудський скомплектував з генералів і полковників колишніх російських та австрійських армій. На чолі Міністерства військових справ він залишив колишнього полковника російської армії Яна Врочинського, а після нього призначив міністром генерала Юзефа Лесневського з цієї ж армії. Дев'ять генералів і багато полковників з російської армії були затверджені на керівних постах у міністерстві, а на ключові посади в Генеральному штабі були призначені майже виключно генерали й полковники з колишньої австрійської армії. Начальниками Генерального штабу по черзі були: Станіслав Шептицький, Станіслав Галлер (не плутати з Юзефом Галлером) і Тадеуш Розвадовський.

Хоча Пілсудський і не знав переважної більшості генералів з колишніх імперських армій, але *“він довіряв досвідченим солдатам, доручивши їм керівні посади, забезпечивши свободу дій..., він вірив, що багаторічний досвід дозволить їм знайти шлях до консолідації конгломерату, яким в силу обставин мало стати відроджене Військо польське”*.²⁾

Пілсудський не довіряв деяким полковникам-легіонерам, своїм політичним супротивникам інколи ще з часів перед війною 1914 року і в період війни, починаючи з Головної команди легіонів і з 2-ої Бригади на чолі з Юзефом Галлером. Він особливо не довіряв тим, котрі після “присягової” кризи, коли сам він був ув'язнений в Магдебурзі, всупереч його волі організували Польські збройні сили — цей Польський вермахт, які так були потрібні в листо-

паді 1918 року. Він побоювався, що вони в центральних органах влади створять проти нього опозицію і тому негайно усував їх, даючи призначення на службу в провінції. Саме так Владислава Сікорського було призначено командуючим бойової групи на Львівському фронті, полковника Маріана Янушайтіса скеровано до Малкіні, полковника Генрика Мінкевича — командуючого бригади польського вермахту і коменданта Варшавського гарнізону зразу ж було звільнено, пізніше він очолив групу військ на Волині. Інспектор піхотних училищ полковник Бербецький посів керівництво іншої групи військ на Волині. Генерала Болеслава Ройя, командуючого Центрального округу Кракова, Пілсудський терміново перевів на іншу посаду. Підполковник Влодзімеж Загурський, у вбивстві якого в 1927 році пізніше звинувачували пілсудчиків, мусив піти з Міністерства військових справ. Пілсудський, який сам в минулому був конспіратором, дуже боявся конспірації. І в цьому випадку він не помилявся. Полковник Янушайтіс вже в січні 1919 року взяв участь в невдалому, щоправда, державному перевороті, скерованому проти лівого уряду Морачевського, а генерал Ройя сів небезпечну незгоду в час, коли більшовицькі війська загрожували Варшаві в серпні 1920 року.

Водночас унтерофіцерів-легіонерів, так само як і унтерофіцерів польського вермахту, Пілсудський використовував чи то як інструкторів нової армії (адже вони були досконало вишколені німецькими інструкторами), чи то для формування трьох піхотних дивізій, котрі мали продовжувати традиції легіонів і зберігати їхні назви. Ці молоді, енергійні і дуже тоді потрібні офіцери швидко посувалися по службі, зберігаючи почуття відданості Пілсудському. Піхотним дивізіям легіонерів Пілсудський доручав пізніше найважливіші бойові завдання. Вони становили нібито його гвардію.

Генерал найвищої кваліфікації

В скрутному становищі опинився Пілсудський щодо генерала Юзефа Довбора-Мусніцького, який у російській армії займав посаду начальника штабу армії і командуючого корпусом. Такого високого становища не досягав жоден поляк на службі російської чи австрійської армії. Більше того, в важких умовах революційної Росії він зумів створити польський корпус з 17 полків. 5 тисяч демобілізованих офіцерів цього корпусу, яких в народі називали довборчиками, заявили про своє бажання вступити до польського війська восени 1918 року. Пілсудський мав враховувати їхню репутацію. На його запрошення генерал, що перебував в провінції Довбор, 13 листопада прибув до Варшави.

Однак два моменти перешкождали їхній співпраці. По-перше, Довбор півроку тому погодився, щоб німці роззброїли його корпус. Безперечно це рішення було слушним, адже яким чином міг він розпочати війну з Німеччиною і то здаля від неї, коли вже воював з Червоною Армією? Тимчасом кілька офіцерів-легіонерів Пілсудського, котрих підтримав молодий ще тоді Мельхіор Ванькович, заарештували Довбора, щоб схилити його корпус до війни з Німеччиною. Операція ця виявилась невдалою, оскільки переважна більшість солдатів її не підтримала. Змовники втекли, а Довбор у зверненні до солдатів корпусу назвав заколотників "негідниками, які діють за чужі гроші" (напевно, за гроші посольств Антанти в Петербурзі, яким було вигідно примусити Довбора вступити у війну з німцями). Учасниками замаху були близькі до Пілсудського офіцери, серед них легендарний 23-річний підполковник Леопольд-Ліс-Куля і майор Ігнаці Матушевський, пізніше начальник розвідки в штабі Головнокомандуючого. Звідси джерело неприязні до Довбора пілсудчиків.

Але що важливо, генерал Довбор як найвищий за чином, обов'язками та військовою освітою сподівався, що Пілсудський призначить його головнокомандуючим. З його погляду, Пілсудський був лише командиром бригади, навіть не генералом. Тимчасом Пілсудський вирішив взяти на себе верховне командування, знайшовши тимчасовий вихід з цієї клопіткої ситуації. Коли наприкінці 1918 року вибухло повстання в Познані, він призначив Довбора командувачем великопольських військ. Довбор зі своїм завданням блискуче впорався.

Створюючи великопольську армію, Довбор мав у своєму розпорядженні чимало досвідчених унтерофіцерів з німецької армії, однак йому не вистачало офіцерів, оскільки німці рідко надавали полякам офіцерські звання. Виняток становить колишній командир німецького підводного човна Юзеф Унруг, якого як військового злочинця союзники вимагали видати після 1-ої світової війни. В майбутньому він став командувачем польського військово-морського флоту. Нестачу в офіцерах поповнювали підпорядковані Довборові офіцери 1-го корпусу. Один з них, підполковник Владислав Андерс певний час виконував обов'язки начальника штабу Довбора.

Найвища Народна Рада в Познані закликала до військової служби п'ятирічний призовний контингент, з них Довбор сформував 4 піхотні дивізії, артилерію, 3 полки уланів, загалом 72 тисячі солдатів налічувало великопольське військо, найсильніше в Польщі, бо добре підготовлене, озброєне, оснашене, боєготовне. У свідка перших боїв великопольських військ на білоруському фронті Казі-

межа Вежинського сталося враження, що це прекрасне військо ні в чому не було схожим на знайому йому австрійську армію, воно спиралося на німецький досвід і "оживлене польською футою".

На початку березня 1919 року Сейм ухвалив семирічний призовний контингент завербованих на військову службу, завдяки чому було сформовано 10 піхотних дивізій в черговій нумерації від 1 до 10 та 6 бригад кавалерії.

"Блакитна" армія у Франції повстала за ініціативою... царського посольства

У квітні почали прибувати до Польщі загони польської армії, яка була сформована у Франції в 1917-1918 роках і підпорядковувалась генералу Юзефу Галлеру (не плутати з Станіславом Галлером). Армія, яку називали "блакитною" в зв'язку з кольором її французьких мундирів, відіграла важливу роль на Заході. Завдяки ній Польща увійшла до табору переможців, котрі підписали версальський мир, а після повернення додому її дивізії значною мірою спричинилися до виборення кордонів незалежної Польщі. Цікаво нагадати кілька невідомих подробиць, які стосуються створення цієї армії у Франції.

В травні 1917 року під впливом повідомлень про російську революцію корпус російських військ на французькому фронті, який воював під командуванням російського генерала Платона Лещицького, до цього командуючого армії буковинського фронту, "збільшовичився", як тоді говорили. Французи вгамували пристрасті й розпустили корпус. Російське посольство в Парижі звернулося до французького уряду з пропозицією сформувати замість нього польський корпус на чолі з цим же самим генералом Лещицьким. Враховуючи важку ситуацію на фронті (американські війська ще не встигли прибути), французька влада погодилася з цим проектом і декретом президента від 4 червня 1917 року ухвалила створити "самостійну, автономну" польську армію. *"Цей декрет викликав спочатку серед всієї польської ... колонії велике здивування й рішучий опір"*.³⁾ Дмовський, щоправда, твердив, нібито дізнався про це лише з преси і тим не менш він рішуче, всупереч поглядам поляків у Франції, захищав проект створення польського війська, слушно гадаючи, що це зумовлювало участь Польщі в мирному конгресі. Однак поляки як праві, так і ліві (Іпполіт Корвін-Мілевський, Густав Таубе, доктор Болеслав Мотц, Юзеф Ліпковський), писали звернення до французької влади, публікували протести, вимагаючи анулювання або відкладення

декрету. Вони аргументували це тим, що у Франції не може повстати польське військо, бо не вистачить добровольців, і це скомпрометує поляків в очах французів. До того ж створення польської армії у Франції може призвести до репресій в стосунку до мешканців окупованої Німеччиною Польщі. Непокійно поляків і те, що пропозиція щодо створення польської армії надійшла з російського посольства. Дуже здивований був Владислав Замоїський, коли його приятель, французький урядовець, бажаючи йому зробити приємність, показав папку "про формування польської армії", в якій основний документ був написаний російською мовою. Однак французи реалізували декрет і спочатку дозволили полякам, які служили у французькому війську, просити про переведення до польських загонів, що формувалися. Потім, користуючись дозволом Вільсона, з проханням прийняти їх до польського війська звернулися американські добровольці, а також полонені поляки з німецького і австрійського фронтів. Бажаючих було кілька десятків тисяч, одна дивізія, яка встигла взяти участь у війні, добре себе зарекомендувала. Все це значною мірою спричинилося до визнання союзниками нашого Національного Комітету в Парижі та до участі Польщі в роботі мирного конгресу.

Польський Національний Комітет в Парижі збирався перекинути армію Галлера до Польщі через Гданськ, на що не погодилися німці, боючись прецедентів грудня 1918 року, коли приїзд Падевського з Гданська до Познані став сигналом до початку великопольського повстання. Тільки в квітні 1919 року залізницею через Німеччину почали прибувати до Польщі загони "блакитної" армії в складі чотирьох дивізій, сучасно озброєних і оснащених, з артилерією, танками і літаками. Вона була включена до польського війська як 11-та, 12-та, 13-та і 18-та дивізії. Поступово на зміну добровольцям з США прибули добровольці з нового призову. 18-та піхотна дивізія під час війни 1920 року набула розголосу як одна з крапих.

Великопольські дивізії отримали номери: 14-та, 15-та й 17-та. 16-ий номер був залишений для дивізії, яка мала формуватися на Помор'ї після приєднання його до Польщі. Нарешті 19 і 20 номери одержали дві добровольчі литовсько-білоруські дивізії, оскільки на території, розташованій на схід від кордонів колишнього Королівства Польського, ще не проводився рекрутський набір. Пізніше сформована з підгальських полків "гірська" дивізія отримала черговий номер 21. Створена в серпні 1920 року добровольча дивізія номера не отримала.

Як уже згадувалось, дивізії, які формувались на території колишнього Королівства і колишньої Галичини, отримали номери

від 1 до 10. Перша дивізія легіонерів була сформована в районі Варшави, друга — в районі Кракова, Кельці і Радома, третя — в Остраві Мазовецькій і Зегжі. 4-та дивізія була створена в районі Жешова і Ярослава, 5-та — у Львові, 6-та в Кракові, 7 — в районі Ченстохови і Кельці, 8 — на Мазовщизі, 9 — у Підляшші, 10 — в Лодзі.

За штатом дивізії мали налічувати близько 15 тисяч солдатів. Насправді ж через втрати і недоформування вони налічували біля 5 тисяч (так само, як і російські).

З нагоди об'єднання великопольських дивізії та армії Галлера з польським військом у жовтні 1919 року в Кракові було організовано "Свято з'єднання війська". Голова держави Пілсудський прибув у відкритій кареті, запряженій чотирма кіньми, котрих свого часу Бесселер взяв з королівської стайні в Брюсселі, генерал Довбор-Мусніцький приїхав машиною царя Миколи II. Після зустрічі трьох генералів на ринковій площі, де колись давав присягу Костюшко, відбувся парад, а після нього банкет в палаці Потоцьких "Під баранами". Як пізніше згадував один з організаторів урочистостей, майбутній генерал Тадеуш Махальський, на святі було виголошено багато святкових промов, але не була вирішена сама проблема об'єднання. *"Для нас, молодшого покоління, ця проблема не існувала, але вище справа виглядала гірше, а найгірше — на самій вершині — поміж Пілсудським, Довбором і Галлером".*⁴⁾

В результаті входження галлеровських і великопольських дивізії до польського війська, командувачі, які їх сформували й підготували, а саме Галлер і Довбор-Мусніцький були усунені від керівництва цими арміями, які на той час були найкращими. Пілсудський остерігався популярності обох генералів, особливо серед ворожої до нього правої політичної опозиції. Остерігався він також бажання Великопольці якомога довше зберегти свою відокремленість та самостійність своєї армії.

Біла ведмедича на Саській площі

В червні 1919 року через Румунію до Східної Малопольщі прибула з Одеси піхотна дивізія під командуванням генерала Люціана Желіговського, яка була утворена в 1918 році на Кубані.⁵⁾ Разом з нею прибув полк уланів, також сформований на Кубані. Ці загони відразу вступили в бій з українцями, прискоривши відхід їхніх військ за Збруч. Улани під час дводенної битви під Язловцем отримали перемогу, за це полк отримав назву Язловецьких уланів. Ця дивізія увійшла в склад 10-ої піхотної дивізії, а генерал Желіговський став її командуючим.

22 грудня 1919 року після урочистої літургії продефілював перед Підсудським на Саській площі в Варшаві польський загін, який налічував кілька сотень бійців і був сформований у Мурманську влітку 1918 року, переважно з солдатів корпусів Довбора і Юзефа Галлера. Галлер відбув з Мурманська полярним шляхом до Парижа, щоб прийняти командування польською армією у Франції замість французького генерала. На втіху всіх тих, які великою юрбою зібралися на Саській площі, разом з мурманським загonom у параді взяла участь біла ведмедниця, яку називали "Баська Мурманська". Цікаво й те, що Язловецькі улани привезли з собою з Одеси стайню бігових коней та пару чудових чалих рисаків, які досі належали перському шахові.

1 липня 1920 р. до Гданська прибуло 120 офіцерів і 800 рядових, котрим пощастило втекти після того, як створена в Сибіру 5-та дивізія Польських стрільців, залишена чеськими союзниками, змушена була після важких боїв капітулювати в січні 1920 року перед Червоною Армією. Це був останній польський загін, який повернувся додому. Вони подорожували з корейського порту до Гданська два з половиною місяці. Командувач цієї дивізії полковник Казімеж Румша невдовзі після повернення отримав поповнення (5 тисяч добровольців), більшість з яких становили учні середніх шкіл і харцери. Він організував бригаду з двох полків під назвою "сибірська", котра в серпні вирушила на допомогу 5-ій армії генерала Сікорського.⁶⁾ Слід сказати, що загопи польського війська, сформовані в Мурманську, Сибіру та Кубані в 1918-1919 роках, склалися з добровольців — солдатів польських корпусів в Білорусії та на Україні, з солдатів бригади Галлера, яка після Брестської угоди на знак протесту відмовилась підпорядковуватись австрійському командуванню, а також з полонених поляків з австрійської армії. Це стало можливим завдяки домовленостям Галлера в Москві після Каневської поразки в червні 1918 року з представниками коаліції Франції і Великої Британії.

Погодження з представниками Антанти було потрібне для того, щоб новоутворені польські загопи скерувати на боротьбу з німцями, котрі перед цим роззброїли корпуси польського війська в Білорусії та Україні. Однак до боїв не дійшло, оскільки Німеччина зазнала поразки на Західному фронті і війна закінчилася. Натомість розпочалась інтервенція англійських і французьких військ в Росії проти комуністичного уряду. Автоматично польські загопи, створені при допомозі французького і англійського урядів, були втягнуті у війну з Червоною Армією. Інакше і бути не могло, бо вони входили до складу армії Галлера, яка підпорядковувалася командуванню Антанти на чолі з Фошем. Цей факт мав як пози-

тивні, так і негативні сторони. До позитивних належало зміцнення польських зв'язків з переможною коаліцією, що мало важливе тоді значення для країни⁷⁾, відкриваючи можливість її представникам Падеревському і Дмовському — підписати версальський договір в ранзі переможців. Щодо негативної сторони, то це втягувало у конфлікт з радянською Росією.

**“Бився тільки той, хто хотів, або той,
хто був дурним”**

На переломі 1919 і 1920 року чисельність польського війська досягала 600 тисяч. Планувалося сформувати з нового набору в 1920 р. 65 резервних піхотних полків, організованих в бригади і в резервну армію. Однак спромоглися створити тільки 25 полків, які частково були використані для докомплектування регулярних піхотних полків.⁸⁾ В дійсності ж з 1 січня до 20 серпня 1920 року військо зросло на 573 тисячі рекрутів з набору і 165 тисяч добровольців.⁹⁾ Незважаючи на втрати, які з листопада 1918 до грудня 1920 року складали біля 216 тисяч¹⁰⁾, (в основному в 1920 році), чисельність війська після завершення воєнних дій в жовтні 1920 р. перевищувала 900 тисяч¹¹⁾.

На перший погляд це була величезна армія в порівнянні із загальною чисельністю населення в країні, розореній світовою війною. Однак Пілсудський вважав, що бойова готовність війська ніколи не перевищувала 12-15% від числа всіх тих, хто був призваний на військову службу. Пояснював він це *“зкрай швидким, а іноді й недосконалим формуванням армії”*, а також надто м'якою військовою адміністрацією, через що *“не змогли ми позбутися характерних рис добровольчої армії, коли бився у нас той, хто хотів, чи зрештою той, хто був дурним”*.¹²⁾

Пояснимо коротко, чому бойовий стан війська був порівняно низьким. Тому що до числа солдатів “утримуваних”, а не тих, хто “воював”, слід було зарахувати чимало працівників різних штабів: штабу Головнокомандуючого, Міністерства військових справ, Генерального штабу, керівництво генеральних округів, армії, оперативних груп, в інтенданстві, в гарнізонах, командах поповнення, осередках запасних полків, в школах, на курсах, в просвіті й пропаганді, в технічних службах, транспорті, залізницях, майстернях, службах здоров'я, госпіталях, в постачанні, жандармерії, гауптвахтах, в'язницях тощо.

Пілсудський вважав, що в російському війську Північного фронту під керівництвом Тухачевського відсоток бойових сил по відношенню до всього числа утримуваних нараховував біля 25%,

і це завдяки, між іншим, "жорстокій дисципліні", якої полякам бракувало.

Військо не вміло стріляти

Повертаючись до проблеми армії, слід врахувати, що вона складалася з солдатів, в більшості своїй не досить або зовсім не підготовлених. Командуючий Північним фронтом генерал Станіслав Шептицький стверджував, що серед отриманих взимку 1919-1920 рр. поповнень "більшість солдатів не мала за собою навіть чотириохтижневого навчання". Бувало й гірше.

Рекрутів — за винятком великопольських військ — не завжди навчали стріляти. Переважно не було на це часу, оскільки фронт постійно вимагав поповнення. Не вистачало також стрільбищ та амуніції. В 1-му полку уланів "Ізда верхи, володіння списом та рукопашним боєм були на високому рівні. Однак недостатньою була підготовка стрільців, бо не вистачало стрільбищ" — читаємо в історії цього полку. В 7-ій піхотній дивізії "солдат був поганим стрільцем, бракувало йому повної військової підготовки, але він умів марширувати (...), ногами солдата ми неодноразово досягали великого успіху" — згадував пізніше начальник штабу дивізії.¹³⁾

Генерал Тадеуш Кутшеба, який в 1920 році був начальником штабу 3-ої Армії, стверджував після війни: "Польські війська так само, як і російські, в 1920 році були погано навчені. Особливо незадовільним був стан підготовки стрільців. Ця копійка ділянка військового фаху, котрій в мирний час приділяють стільки уваги, не опановувалась належним чином військовими. Загалом вони стріляли погано, тому в боях піхота зазнавала таких непередбачуваних втрат". Генерал Кутшеба зробив з цієї обставини слушний висновок, адже "при наявності так мало результативної вогневої позиції легше було наступати, ніж, погано стріляючи, оборонятися слабкими силами".¹⁴⁾

Добровольці, включені до Сибірської бригади в серпні 1920 року, в переважній більшості не вміли ані заряджати гвинтівку, ані стріляти. Офіцер навчав їх це робити під час бою, окремих стрільців він просто вчив прицілюватись.

Великопольські полки належали до найкращих в молодій армії саме тому, що прийшли хорошу стрілецьку школу. Генерал Желіговський в книжці про війну 1920 року писав: "Наш солдат мужньо зносив всілякі нестатки, він дуже довіряв офіцерам, був слухняним і легко орієнтувався в ситуації. Але мав він один недолік — погано стріляв. Ніколи не вистачало часу, щоб його навчати. Він не довіряв гвинтівці, не вбачав в ній свого друга. Гвинтівка

скоріше здавалася йому просто тягарем, який треба носити. Це давалося взяти під час кожної операції, а особливо в сутичках з кіннотою".¹⁵⁾ Серед поповнень, які дивізія отримала під час битви біля Радзиміна, зустрічалося чимало рядових, котрі жодного разу в житті не стріляли з гвинтівки.

Чому піхота в 1920 році, особливо на початку не стримувала козацьких атак? Тому що не вміла стріляти. Водночас Корнель Кшечунович згадував¹⁶⁾, як до його загону у 8-му полку уланів призначили Леона Сапегу, хорошого мисливця, який тільки помічав ворожу тачанку (важкий кулемет на возі, запряженому двома чи трьома кіньми), то навіть на великій відстані стріляв в неї з мисливського штуцера. Вистачало кількох таких пострілів, і тачанка тікала. Відомим є епізод, коли кільканадцять досвідчених мисливців з добровольчого полку уланів прямим вогнем із звичайних рушниць затримали наступ козаків. Все ж хороші стрільці в польському війську в 1920 році були винятками.

Хороших офіцерів ми мали тільки 20-30 відсотків. Командуючий бригади з заячим серцем

Приділимо певну увагу офіцерському корпусу в 1920 році.

Юзеф Пілсудський підкреслював, що армія була "сформована таким чином, що серед командування більшість становили випадкові люди з найрізноманітніших армій та шкіл".¹⁷⁾

Владислав Сікорський дуже критично оцінював частину офіцерського корпусу, який брав участь у війні 1920 року: "На початку війни зустрічались на фронті командуючі невисокого професійного рівня... Багато хто з них у вирішальні хвилини не виявив твердості характеру, яку ми обов'язково маємо вимагати від офіцера під час війни. Їхня безнадійна безпорадність в поєднанні з надмірною нервозністю часто-густо вносили дезорганізацію в штаби, породжували панічні й тривожні розпорядження, спричиняючи поразку керованих ними підрозділів...

Як же часто генерали певного типу видавали оперативні накази, які не піддавалися виконанню, а іноді взагалі були не на часі, з єдиною метою — уникнути власної відповідальності. Про це свідчить відповідно укомплектована й старанно переховувана папка, в якій йшлося про діяльність підпорядкованих їм оперативних груп. Погані керівники завжди є джерелом хибних наказів. Ці накази поклали початок багатьом локальним поразкам у 1920 році і не втримали тяжких, глибоко сягаючих випробувань, пов'язаних з відступом.

Допіро відступу призвів до автоматичної селекції польського офіцерського корпусу, відкидаючи з нього слабкі елементи й залишаючи сильніші..., на стільки численні й на стільки проїняті взаємним довір'ям, що з їхньою допомогою можна було приступати в серпні 1920 року до вирішального бою з росіянами".¹⁸⁾

Ці критичні зауваження в адресу деяких офіцерів Сікорський доповнив текстом свого наказу від 28 серпня, а отже після завершення битви 1-ої Армії над Віслою й Вкрою:

"Пишаюся тим, що я командував офіцерами, які все ділили з солдатами і могли, як я сам бачив, вести босий полк в атаку. Легко поранені втікали з госпітала при звістці, що загін веде важкий бій; смертельно поранені на мої запитання про останні бажання просили опікуватися пораненими рядовими їхніх загонів. Пишаюся, що під моїм керівництвом служили рядові, які за хвилину перед смертю запитували про новини з поля бою, а на звістку про перемогу поляків вмирали з усмішкою на устах".¹⁹⁾

Командуючий 23-го полку піхотної дивізії Юзеф Якліч, згодом генерал, у листі від 31 липня 1920 року писав до дружини з фронту, що хороших офіцерів тоді було *"може 20-30%. Решта — голота, не варта звання офіцера. Я бачив офіцерів, які, незважаючи на шалений вогонь, кінно вели на бій свої роти, бачив рекрутські загоны, настільки деморалізовані 400-кілометровим відступом, що при першому ж гарматному обстрілі мали б втекти. Однак вони хоробро билися й кидалися в криваві контратаки, і то тому, що їхній командир вів їх верхи на коні, вони бачили його поруч, нараженого на ту ж саму небезпеку, що й вони самі, усміхненого, сповненого енергії, волі й віри в перемогу. Але таких офіцерів небагато, більшість з них чекає першої нагоди, щоб залишити армію... Прибувши до полку, я побачив кількох офіцерів без погонів і зрозумів, що вони їх зняли зі страху, адже більшовики розстрілюють полонених офіцерів. Чи міг мати солдат довір'я до такого офіцера? У мене в полку ротами з 120 осіб керує лише один офіцер, в деяких полках їх очолюють навіть сержанти. За штатом має бути чотири офіцери на роту. Водночас цілі юрби офіцерів кружляють без діла по наших тилах, по імпровізованим школам, і про них Головне командування в цьому безладді нічого не знає і не може примусити їх йти на фронт".²⁰⁾*

А в листі від 14 серпня цей же автор писав про поведінку командуючого 130-ої бригади, яка в складі 25-го і 26-го полків була направлена з Хелму в тил ворога: *"Мій прямий начальник, командуючий бригадою був людиною з заячим серцем, коли він почув, що нас оточили більшовики, то тричі втрачав свідомість.*

Під час бою він не спромігся дати жодного розумного наказу. Нічого дивного в тому, що я взяв його під свою команду, він робив все, що я йому підказував. Ми проводили операцію по більшовицьких тилах до 12 числа цього місяця, перемагаючи всюди, здійснюючи серед ворогів надзвичайний страх і паніку...”²¹⁾

Оцінюючи офіцерський корпус в 1920 році, слід все ж пам'ятати, що створення протягом кількох місяців мільйонної армії межувало з дивом.

Бракувало талановитих вищих командирів

Про командуючих вищого рівня в 1920 році можна загалом сказати таке: генерали з колишніх імперських армій мали знання й військовий досвід, але вони не були готовими до імпровізованої війни. На фронт йшли невідготовлені солдати, діти захищали Львів і Плоцьк, армія не мала міцного тилу, країна не виробляла ані зброї, ані амуніції, битці крокували без чобіт. В цих умовах, втративши віру в перемогу, начальники Генерального штабу Шептицький і Станіслав Галлер відмовились від своїх посад, а генерал Довбор-Мусніцький не взяв на себе командування фронтом. Натомість нечисленні вищі командири, які вийшли з легіонів, охоче, говорячи словами Міцкевича, вимірювали “сили на замір” і не втрачали оптимізму.

Однак їм бракувало військових знань і досвіду в керуванні армією, корпусом чи навіть оперативною групою. Звичайно, зустрічались серед генералів з колишніх імперських армій і такі, як генерал Розвадовський, котрий в найважчих ситуаціях завжди вірив у перемогу, серед легіонерських офіцерів відзначався Сікорський — талановитий, природжений командир найвищого рівня.

Колішній начальник штабу 3-ої Польської армії, яка в 1920 році зайняла Київ (згодом, аж до 1939 року — директор Вищої військової школи) генерал Тадеуш Кутшеба висловив думку, що командуванню польського війська під час війни 1920 року бракувало *“необхідної кількості талановитих вищих командирів. Найбільші прогалини в цьому плані спостерігались на рівні оперативного керівництва і саме тому Головнокомандуючий особисто виконував ці функції і був завжди там, де треба було приймати рішення... Також дуже бракувало відповідних командуючих арміями”*.

В зв'язку з цим, на думку Кутшеби, Головнокомандуючий не до всіх вищих командирів мав цілковите довір'я, і це теж було однією з причин невдач в 1920 році. Він утримувався від того, щоб давати їм таку необхідну ширшу інформацію.²²⁾ По-друге,

Головнокомандуючий, як здавалося Кутшебі, не вірив в правильність оперативної концепції деяких командуючих арміями, а, не покладаючись на них, він врешті-решт *"мусив сам працювати і як Головнокомандуючий, і як командуючий фронтом і навіть часом як командуючий армією... Метод мало не особистого керівництва всією армією, здійснюваний Пілсудським в 1920 році, зумовлений тогочасними персональними особливостями вищих керівників, призводив до нерегулярності дій, до частих організаційних змін. Це почасти породжувало оперативну пасивність вищого керівництва. Вони звикали до того, щоб за них думали, а коли ситуація вимагала від них прийняття оперативного рішення, то вони обмежувались діями чисто тактичного характеру, очікуючи директив зверху".*²³⁾

До перемоги у варшавській битві доклали сил і вміння генерал Тадеуш Розвадовський, шеф Генерального штабу, генерал Казімеж Соснковський, міністр військових справ, який забезпечував нашим військам отримання поповнень, генерал Юзеф Галлер, командуючий Північним фронтом, котрий своєю енергією, відданістю й особистою мужністю підіймав солдат в атаку, а також генерал Владислав Сікорський, командуючий 5-ою армією, яка над Вкрою завдяки силі характеру й прекрасному керівництву її ватажка перемогла сильнішого за себе ворога й змусила його відступати. Як командуючий великопольськими військами, блискуче виявив себе генерал Довбор-Мусніцький. Не впорався однак з своїми обов'язками командуючий армією, а потім фронтом в Києві і на Волині, генерал Ридз-Смігли. Він не спромігся організувати успішний бій кількох великих загонів з Кінною армією Будьонного, водночас він добре керував армією над Віслою й Німаном, коли діяв під безпосереднім керівництвом командуючого фронтом Пілсудського.

Чи не найвідомішим командиром дивізії був генерал Францішек Крайовський з колишньої австрійської армії, який першим опанував мистецтво перемоги над армією Будьонного за допомогою піхоти. В переддень вирішального бою під Варшавою його дивізію перевезли залізницею з Бродів, тобто з іншого кінця Польщі до району Модліна, де вона сприяла перемозі 5-ої армії в битві під Вкрою.

Було кілька десятків блискучих командирів дивізій: генерал Люціан Желіговський — командир 10-ої піхотної дивізії, яка була виведена з Кубані, генерал Даніель Конажевський і Владислав Юнг, командуючі відомими 14 і 15-ою великопольськими дивізіями. Перший з них прибув з російської армії з корпусу Довбора.

другий — з австрійської армії. Слід назвати генерала Яна Жондковського, командуючого 1-ю Литовсько-білоруською дивізією; генерала Кароля Станіслава Шуберта, командуючого 7-ою піхотною дивізією; генерала Ромера, офіцера австрійської армії, котрий успішно керував 1-ою дивізією кінноти під час наступу на Козятин; нарешті двох офіцерів з легіонів — генералів Стефана Домб-Бернацького і Леона Бербецького, які блискуче командували 1-ою і 3-ою дивізіями піхоти легіонерів. Генерал Домб-Бернацький здобував Динебург, в жорстокій дводенній битві він врятував під Борожнякою армію Сміглого, давши їй можливість відступити з Києва. Під час варшавської битви цей генерал щоденним 60-ти кілометровим маршем своєї дивізії відрівав російським військам відступ, допоміг врешті здобути й перемогу в битві над Німаном.

Деякі генерали однак не були на рівні висунутих часом вимог. Тодішній прем'єр Владислав Грабський у листі до Пілсудського²⁴⁾ від 23 липня 1920 року підкреслював, що насправді не цивільна влада і не солдати, а деякі офіцери сіяли евакуаційну паніку і "для піднесення духу" пропонував створити спеціальний трибунал для покарання командуючих, особливо генералів. При цьому він називав прізвища генералів Борушак та Мокжецького, які були винні у втраті Вільна і Гродна. Перший з генералів був вихідцем з австрійської, а другий — з російської армії. Однак Пілсудський не погодився віддати їх під суд.

З негативного боку виявив себе генерал Болеслав Ройя, колишній полковник — легіонер. Коли російські війська підходили до Варшави, він звернувся до Вінцента Вітоса із заявою про те, що війну програли і що варто випустити з в'язниць комуністів, щоб з їхньою допомогою домовитися з росіянами.²⁵⁾

Генерали сварилися поміж собою, були позбавлені взаємного довіря, просто не знали один одного, — згадував згодом Пілсудський.

Той факт, що генерали перебували з різних армій, що вони були виховані на різних воєнних доктринах і військових принципах, — все це ускладнювало їхні взаємини і співпрацю. Генерал Желіговський, приміром, ділився характерним спостереженням, яке свідчило, що ситуація під час битви над Бугом полегшувалась тим, що майже всі командири частин були вихідцями з колишньої російської армії, завдяки чому вони розуміли один одного.

Конфлікти між генералами з різних армій виникали й з приводу підготовки війська. Ромейко наводить характерний епізод. Так, старий, поважний, бойовий генерал Еугеніуш Шляський, шеф департаменту кавалерії, все своє життя провів в російській кавалерії. Служив він у козацьких полках, відстоюючи принцип

навчання солдата й коня на просторі, в полі. Кавалеристи з австрійської армії були прихильниками занять у манежах, де привчали коня мало не до циркової їзди. Коли генерал Шляський проводив перевірку в Школі кінноти в Грудзьондзі, де відомий найзник, скоріше хорват, ніж поляк, Франтішек Адамович показав йому свій “манежний цирк”, старий козак це витримав і в товаристві не дуже відданих йому офіцерів досить голосно сказав: “Ну а я бы его, раба божьего, с коня и по морде, и по морде”. Конфлікт цей закінчився відставкою Шляського.

Чи ще один епізод. Польська кавалерійська дивізія готувалася до атаки розташованих перед нею загонів Будьонного. Почалася суперечка, як це зробити. Двоє командуючих бригадами пропонували цілком протилежні плани, причому кожний з них посилався на правила польової військової служби своєї армії: один досі служив у російській армії, другий — в австрійській.

Генерали й полковники, донедавна легіонери, вважалися кращими за генералів з колишніх імперських армій і траплялося так, що вони не виконували наказів останніх. Генерал Тадеуш Махальський згадував такий випадок: “Коли з появою Кінної армії Будьонного генерал Лістовський, командуючи українським фронтом, дав генералу Ридз-Сміглому наказ ліквідувати укріплення на східному березі Дніпра й наступати на правий фланг Кінної армії, генерал Ридз відповів, що можливий відхід з Києва є настільки важливою подією, що наказ генерала Лістовського він не виконає, поки не отримає особливого розпорядження Пілсудського. Генерал Рашевський, командуючий 2-ої армії, дав генералові Бербецькому, командуючому 3-ої піхотної дивізії легіонерів, наказ утримувати позиції на схід від Рівного. У відповідь генерал Бербецький, кепкуючи з наказу “пруського генерала”, самовільно покинув позиції і пив чай в кав'ярні Рівного, не повідомивши про свою відсутність ні командуючого армією, ні своїх сусідів... Полковник Дрешер, отримавши в Млаві від генерала Крайовського наказ рухатися на схід, переслідуючи кінний корпус Галя, відповів, що ці накази його не обходять і що йому може наказувати лише сам Пілсудський. Він повідомив, що стомився й зголоднів і наказав приготувати собі яєшню, після цього ліг спати. Коли ж вранці прокинувся, Гая вже не було — той перетнув кордон і попрямував до Східної Пруссії (прокладаючи собі шлях через два батальйони польської піхоти — М.П.). Пілсудський в такі справи не втручався, він ставився надзвичайно поблажливо до всіх вибриків легіонерів, відчуваючи до них зрозумілу симпатію”.²⁶⁾

Кадрові труднощі робили неможливим створення в 1919 році кінної дивізії, хоча поляки й мали 15 полків кавалерії, об'єднаних

в 5-ти триполкових бригадах. Тому-то, на думку генерала Махальського, *“легіонівські офіцери вимагали для себе занадто високих посад, на що старші офіцери колишніх імперських армій не хотіли погодитись”*.²⁷⁾

Авторитет генералів з колишніх імперських армій часто-густо знижувався через недосконале знання ними польської мови. Вищезгадуваний командуючий Українським фронтом генерал Лістовський, приміром, нерідко перекручував слова й цілі звороти. Так, відомий багатом був тост генерала Лістовського, який у відповідь на привітання з боку кола польських жінок проголосив: *“Прошу панства. Я скажу тільки два слова: хай живе колек полек”*.

“Строкате” озброєння

Приділимо трохи уваги озброєнню новоутвореної польської армії, характерною рисою якого була строкатість. Деякі полки були озброєні німецькими гвинтівками, інші російськими, ще інші – французькими, австрійськими, італійськими, англійськими. У них були різні типи гармат та кулеметів. Різноманітність озброєння була кошмаром для штабів та інтендантів. Разом з тим з Франції, основного постачальника зброї, поляки в супроводі з військовими частинами Галлера отримали гармати, літаки, кілька десятків танків та бронемашин. “Чудо над Віслою” в серпні спиралося на силу артилерії, а також на десятки бронемашин і танків, які зрештою часто псувалися. Болісно давалася взнаки солдатам нестача одягу та взуття.

Іноді кожен другий солдат крокував босим

Ось що побачив прем'єр Вітос, перебуваючи в критичні дні серпня поблизу фронту: *“Йдучи в напрямку Насельська, ми зустріли по дорозі численні військові загопи, які прямували на фронт. Я придивився до них. Лише невелика частина солдат була більшменш пристойно одягнена, у декого були розідрані мундири, а принаймні половина з них йшла без взуття, ступаючи босими, пораненими ногами по гострій житній стерні. Більшість з них зовсім не мала плащів, а на деяких висіли тільки рештки штанів та білизни. Але всі вони несли гвинтівки та набой, а розмови їхні свідчили про велику впевненість в собі і про віру в перемогу.*

Я говорив з ними на привалах, запитуючи про різне й схиляючи їх до щирості. Деякі скаржилися, що йдуть босо від самого Києва, у інших ще перед Києвом розірвалось взуття. Їх ноги нага-

дували шматки опаленої шкіри, скалічені, а часто-густо вони ще й гноїлися. Але незважаючи на це, люди намагались утримувати крок, вони не скаржились навіть в умовах дуже швидкого маршу"...²⁹⁾

Зрештою обмундирування й взуття більшовицьких військ було ще гіршим. І це позначилось на тому, що взятих у полон польських солдатів (а деякі з них були одягнені в новий одяг чи то з американського, чи то з іншого фонду) більшовики роздягали до білизни. А кавалеристи Будьонного з цією метою просто розстрілювали полонених.

Під час боїв над Бугом в серпні 1920 року принаймні 15 відсотків солдатів 7-ої піхотної дивізії ходили босо і їхній зовнішній вигляд був жахливим. Коли полк уральських козаків при переході до польських військ висунув умову, крім іншого, отримання обмундирування, то це здивувало командування дивізії. Воно було вражене відсутністю інформованості козаків щодо проблем обмундирування польської армії.

Для наших математиків Червона Армія не мала таємниць

Під час війни 1920 року добре діяла військова розвідка. Чимало офіцерів знали Росію, її мову, служили в російській армії. Серед них був один із тодішніх шефів нашої "двійки" майор Ігнаці Матушевський, пізніше відомий публіцист, політик, міністр фінансів. При Головному командуванні польських військ, в 2-му відділі (розвідка) було організовано Секцію шифрів, де працювали математики. Серед них був і відомий згодом вчений, професор Вацлав Серпінський. Автор давно забутої книги, яка була видана 1928 року в Перемишлі. Мечислав Сцежинський писав: *"Тепер, коли після закінчення війни пройшло вже сім років і чимало таємниць перестало бути секретом броньованих сейфів в штабах, ми можемо визнати, що впродовж всієї війни, в усі важливі моменти воєнних ми були завжди поінформовані через російські радіотелеграфні станції про рух їхніх військ, наміри, оперативні накази при допомозі нашого добре організованого підслуховування... Це був невичертний матеріал для бойових рішень, до того ж вигідний та зручний, бо крім дешифрування не вимагав ані спеціального контролю, ані інших пошуків, надходив він нечувано швидко й справно. Протипник сам з подробицями інформував наше командування про своє моральне й матеріальне становище, про свій чисельний склад і втрати, про свої переміщення, про досягнуті перемоги і зазнані поразки, про свої наміри і розпорядження, про розташування своїх*

штабі в про пладцарми та райони дислокації своїх ди-візій, бригад, полків тощо.

*Всі ці перехоплені телеграми розшифровувалися найчастіше ще цього ж самого дня..., найважливіші з них повністю читав начальник Генерального штабу, а іноді й Головнокомандуючий".*³⁰⁾ Лише протягом серпня 1920 року перехоплено 420 телеграм. Пілсудський згадує "радісну хвилину", коли під час походу на Київ він отримав текст донесення командира 12-ої радянської армії, котрий по радіо кричав: "Де мої дивізії?" і відповідь на це одного лише командуючого дивізією, який з якогось лісу й схованої там радіостанції телеграфував: "Знаходжуся там-то і там-то, але де мої війська, — не знаю". Сікорський в роботі "Над Віслою і Вкром" інформує, що близько полудня 13 серпня були перехоплені в Варшаві термінові накази 16-ї російській армії вдарити на світанку цього ж дня всіма силами на Радзимін і Варшаву. На це негайно було прореаговано — Пілсудський мав прискорити на один день контрнаступ з-над Вепря, а Сікорський отримав наказ вирушити вже наступного дня з ще не готовою до бою армією (вона була сформована лише тиждень тому) з району Модліна назустріч ворогові, щоб відтягнути його від Варшави.

Відділи армійської розвідки на фронті також власними силами дешифрували донесення противника. Так, шеф II Відділу штабу 2-ої армії на Волині капітан Стефан Бенедикт згадував, що у нього працювали декілька дешифрувальників. *"Були це молоді хлопці, яких я витягнув з штабів, випускники середніх шкіл із здібностями до математики. Після закінчення кількадечного курсу вони ставали хорошими дешифрувальниками, часто змінюваний код чи шифр штабу радянської армії вони розгадували майже так само швидко, як дехто недільний кросворд. Це торкалося, насамперед, всіх наказів Кінної армії Будьонного, які передавалися по радіо. Між іншим було якось перехоплено повідомлення Будьонного, в якому вищому командуванню повідомлялося про повний брак амуніції, особливо артилерійської, говорилося також докладно про розміщення бригад в районі міста Корца. Підготували контрнаступ..."*³¹⁾ На жаль, нічого не вийшло з цього.

Бенедикт також писав, як під час підготовки до київського походу шеф київської військової залізниці звернувся до нього з проханням надати йому план залізничного мосту, підірваного на річці Тетерів, який тоді перебував в руках більшовиків.

Йшлося про те, щоб швидко його відбудувати, оскільки саме цією трасою залізниці мало забезпечуватися все постачання для 2-ої армії. Перекинутий через лінію фронту агент повернувся через

кілька днів з величезною книгою планів. Виявляється, що, маючи сильну голову, він легко споїв радянського залізничного інженера в Тетереві.

Самовіддано працювала на польську розвідку на Україні молодь з Польської військової організації та харцери.

Маршал Пілсудський дав високу оцінку роботі розвідки в 1920 році. Нагороджуючи після війни її шефа Ігнаци Матушевського орденом "Віргуті Мілітарі", він сказав: *"Завдяки Вам ми протягом цієї війни вперше за 300 років мали більше інформації про ворога, ніж він про нас"*.

Генерал Бербецький в тяжкі хвилини на фронті читав Сенкевича

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що Пілсудський в 1918-1920-х роках в надзвичайно важких умовах створював польське військо. Країна була розорена, а люди стомлені шестирічною війною. Бракувало як талановитих, досвідчених командирів на оперативному рівні, так і молодших офіцерів, керівників рот і взводів. Швидко сформоване військо йшло на фронт недостатньо підготовленим, часто не вміючи навіть стріляти з гвинтівок, і тому то важко йому було протистояти радянській кінноті. Передусім завдяки Франції польські загони були майже забезпечені потрібним озброєнням і амуніцією, але їх величезна строкатість дуже ускладнювала комплектування частин на фронті. Надзвичайно фізично витривалий і терплячий солдат часто мусив сотні кілометрів крокувати босо.

В спустошеній шестирічною війною країні, не зважаючи на великі людські втрати, Пілсудський спромігся протягом 20 місяців створити майже мільйонну армію, дійти з нею до Березини й Дніпра, потім відстояти Варшаву, в битвах під Німаном і Лідою розбити ворожі війська та виграти війну. Це стало можливим тому, що значна частина народу, особливо молодь, були виховані на традиціях повстань і боротьби за незалежність, їх не зупиняли великі зусилля й жертви заради створення польського війська.

В цій почесній справі не можна не віддати належне Генрику Сенкевичу і його творам... Так, один з офіцерів, учасників "походу на Київ" в 1920 році згадував: *"Наше покоління, починаючи від офіцерів, командирів ескадрону до останнього рядового солдата котрий вмів читати, були виховані на "Трилогії" Сенкевича"*.³²⁾

Характерна й така картина: липень 1920 року, польське військо відступає. Старий легіонер Леон Бербецький, командуючий

3-ю піхотною дивізією легіонерів, сидів якимось під час перерви в боях з кіннотою Будьонного в садку сільської садиби й читав "Потоп" Сенкевича. "Це для піднесення духу" — пояснив він офіцеру, який приніс рапорт. Зрештою сам Пілсудський, як згадувала його дружина, збираючись в подорож чи вирушаючи в поле, завжди брав з собою "Потоп" Сенкевича.

Серед 45 000 офіцерів було лише 2500 легіонерів

Слід належним чином оцінити внесок в розбудову польської армії офіцерів-поляків з колишніх імперських армій. Вони керували більшістю полків, дивізій та армій, а також організували Генеральний штаб і Міністерство військових справ.

Згідно з офіційними даними, які поширювались протягом 1926-39 років в пресі, в школах і військових частинах, могло скластися враження, що головними, якщо не єдиними творцями відродженого польського війська були легіонери Пілсудського. Подібна пропаганда не відповідала дійсності.

Легіони, а серед них була і 1-ша Бригада — це прекрасний, самовідданий, благородний запал, символ прагнення до боротьби народу за незалежність. В 1919-1920-х роках на всіх фронтах легіонери своїм ентузіазмом, самовідданістю, хоробрістю, прикладом надихали солдатів на боротьбу. Водночас високим був рівень освіти й досвіду офіцерів з колишніх імперських армій, хоча вони й поступалися моральними якостями легіонерам.

Варто усвідомити, що з загальної кількості польських офіцерів, а було їх в 1920 році біля 45 тисяч, легіонерів всіх трьох бригад і неовяків (членів ПОВ — Польської організації військової) налічувалось ледве 2,5 тисячі.³⁴⁾ Зіставлення цих двох цифр до певної міри відбиває їхню участь у відбудові польського війська і в переможній війні 1920 року.

ПОСИЛАННЯ

¹⁾ M. Kukiel: „Dzieje Polski polozbiorowej w zarysie 1795-1921”, Spotkania, Londyn, 1983, s. 616; i u.; E. Kozłowski i M. Wzrosek: „Dzieje oręza polskiego 1794-1938”, MON, Warszawa, 1973 s. 446

²⁾ M. Romeyko: „Przed i po maju”, MON, Warszawa, 1967, s. 100

³⁾ H. Korwin-Milewski: „Siedemdziesiąt lat wspomnień — (1855-1925)”, Księgarnia Uniwersytecka, Poznań 1930, s. 452

⁴⁾ T. Machalski: „Co widziałem i przeżyłem”, Veritas, Londyn 1980, s. 81

⁵⁾ H. Bagiński: „Wojsko Polskie na Wschodzie 1914-1920”, Warszawska Oficyna Wydawnicza GRYF, Warszawa 1990, s.419

- ⁶ H. Bagiński: *op. cit.*, s. 589
- ⁷ M. Romeyko: *op. cit.*, s. 105
- ⁸ E. Kozłowski, M. Wrzosek: „Dzieje oręża polskiego 1794-1938”, MON, Warszawa 1973, s. 452
- ⁹ W. Sikorski: „Nad Wisłą i Wkrą — studium z polsko-rosyjskiej wojny”, M.I. Kolin, Londyn, 1941, s. 224
- ¹⁰ W. Sikorski: *op. cit.*
- ¹¹ E. Kozłowski, M. Wrzosek: *op. cit.*, s. 453
- ¹² J. Piłsudski: „Rok 1920”, M.I. Kolin, Londyn 1941, s. 19 i 20
- ¹³ St. Szepczycki: „Front litewsko-białoruski 10 marca 1919-30 lipca 1920”, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1925, s. 15., także St. Borowiec: „Nad Bugiem — walki ostonowe 7 dywizji piechoty (15 sierpień — 11 wrzesień 1920 r.)”, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1925, s. 147
- ¹⁴ T. Kutrzeba: „Wyprawa kijowska 1920 r.”, Gebethner i Wolff, W-wa 1937, s. 273 i n.
- ¹⁵ L. Żeligowski: „Wojna w roku 1920 — wspomnienia i rozważania”, MON, Warszawa 1990, s. 81 i 82
- ¹⁶ K. Krzeczunowicz: „Ostatnia kampania konna. Działania jazdy polskiej przeciw armii konnej Budionnego”, Veritas, Londyn 1971, s. 213
- ¹⁷ J. Piłsudski: „Rok 1920”, M.I. Kolin, Londyn 1941, s. 17
- ¹⁸ W. Sikorski: *op. cit.*, s. 220 i n.
- ¹⁹ W. Sikorski: *op. cit.*, s. 221
- ²⁰ J. Jaklicz: „Listy do żony”, *Zeszyty Historyczne*, zeszyt trzydziesty piąty, Instytut Literacki, Paryż 1976, s. 128 i n.
- ²¹ J. Jaklicz: *op. cit.*, s. 138
- ²² За кілька днів перед початком наступу на Київ Головнокомандуючий дискутував з приводу поточних справ з генералами Шептицьким і Маєвським, командуючими арміями на північному фронті, і не проінформував їх про наступ, що готувався. Тільки завдяки руху військ — переміщенню I Піхотної легіонерної дивізії і загонів кавалерії на південь — генерал Шептицький здогадався, що “щось там готується”.
- ²³ Kutrzeba: *op. cit.*
- ²⁴ W. Babiński: „Z materiałów archiwalnych”, *Zeszyty Historyczne* — zeszyt trzydziesty, Instytut Literacki, Paryż 1974, s. 39
- ²⁵ W. Witos: „Moje wspomnienia” t. II, Instytut Literacki, Paryż 1964, s. 292 i n.
- ²⁶ T. Machalski: „Ostatnia epopeja — Działania Kawalerii w 1920 roku”, B. Świderski, Londyn 1969, s. 158, 159
- ²⁷ T. Machalski: *op. cit.*
- ²⁸ S. Benedykt: „Kijowskie «poprawki historyczne»”, *Zeszyty Historyczne*, zeszyt trzydziesty piąty, Instytut Literacki, Paryż 1975, s. 205
- ²⁹ W. Witos: *op. cit.*, s. 305 i n.
- ³⁰ M. Ścieżyński: „Radiotelegrafia jako źródło wiadomości o nieprzyjacieli”, Zakład Graficzny D.O.K. nr 10, Przemysł 1928 r., s. 16 i n.
- ³¹ S. Benedykt: „Kijowskie poprawki historyczne”, *Zeszyty Historyczne*, zeszyt trzydziesty pierwszy, Instytut Literacki Paryż 1975, s. 204 i n.
- ³² K. Krzeczunowicz: *op. cit.*, s. 23
- ³³ F. Skibiński: „Uławska młodzież 1917-1939”, MON, Warszawa 1989, s. 108
- ³⁴ M. Romeyko: *op. cit.*, s. 73

“ТІ, ЩО НІКОЛИ НЕ ПІДВЕЛИ”

*Гей, гей, улани,
Вродливій дітині!*

Так говорив про своїх кіннотників і уланів Юзеф Пілсудський. Він визнавав, що кіннота під час війни не склала іспиту, коли йшлося про її технічний стан, а щодо морального рівня, то тут вона була на висоті, перевищуючи всі інші зброї. *“Це були ті, що ніколи не підвели”.*¹⁾

Далі мова йтиме про те, як у 1918-1920 роках формувалися й боролися чотири уланські полки.

1. Полк Креховецьких уланів

Згодом генерал Станіслав Копанський назвав його полком “вищої марки”. Його поведінка як на полі бою, так і в мирний час, була бездоганною. Популярна співанка так характеризувала цей полк: *“елегантний, аснопанський – таким є перший полк уланський”*. І вона мала рацію.

Під час київського походу полк брав участь в наступі на Козятин, він наблизився до Дніпра, після цього розташувався на відпочинок в околицях Білої Церкви. І там влаштував скачки, на котрі було запрошено всіх офіцерів дивізії кінноти. Один з цих офіцерів згадував згодом: *“Те, що ми побачили, нагадувало казку. На спортивному майданчику... з трибунами були поставлені бездоганні бар'єри, і офіцери Креховецького полку розпочали змагання, сидячи в англійських сідлах, як у найкращі мирні часи. І це тоді, коли недалеко від нас лава Кінної армії Будьонного готувалася до наступу. Таку розкіш міг собі дозволити тільки цей полк. Він возив за собою власний приватний обоз, більший за той, що дозволявся. Там було все, що потрібно для нормального гарнізонного життя. Ми з заздністю дивилися на це чудове видовисько, давно вже нами забуте”.*²⁾

Вже через тиждень, 29 травня, полк одним з перших розпочав боротьбу із загонами Будьонного. Під Володаркою, наступаючи великими силами, він атакував козаків. Командир головного тре-

того ескадрону ротмістр Раценський на самому початку атаки нашттовхнувся на якогось незвично одягненого командира, що несамовито кричав. Той їхав з виглядом твердої впевненості в собі, бо вже звук до того, що лякав одним своїм виглядом. Але нещасний не знав, що мав справу з найкращим фехтувальником Креховецького полку. Раценський збив його з сідла за одну мить.

Якось головний ескадрон, наздоганяючи козаків, в їхав до села Гайворона. Але тут він нашттовхнувся на батарею ворога й був зустрінутий вогнем картечі з близької відстані, а потім несподівано зазнав атаки сотні козаків, яка ховалася серед будівель. Заслонюючи собою батарею, поручик Зиберк-Плятер, який мчав на чолі ескадрону, був зарубаний. Ротмістр Раценський і поручик Андерс — поранені, всього гине 30 уланів, решта ескадрону вже без офіцерів кидається втікати. Козаки переслідують їх. В атаку вирушає ще один козацький полк, який досі стояв в Гайвороні, готуючись зайняти Березин. Витісняючи рештки 3-го ескадрону, полк цей наближається до Березина, де стояв 4-ий ескадрон. Тут командир ескадрону поручик Хмелевський, усвідомлюючи критичне становище, не гаючи часу кидається на чолі свого ескадрону, який налічував лише 48 шабель, в атаку. Завдяки виявленій хоробрості й натиску він перемагає козаків, яких підтримував вогонь десяти кулеметів на тачанках, й переслідує їх з боями аж до Рогожної, після чого спокійно приєднується до свого полку.²⁹

Вночі, після цього бою в польську частину звернулася делегація однієї з козацьких бригад кінноти Будьонного з пропозицією приєднатися до поляків. Силоміць взяті в Червону Армію, вони як слід не знали поляків, але бачені ними дві атаки креховецьких уланів переконали їх в силі польської кавалерії. І вони виявили бажання приєднатися до неї. Знищивши своїх політруків, козаки цієї так званої "бригади Яковлева" до кінця війни воювали в рядах польського війська.

Уланський полк був створений 1915 року в складі Пулавського легіону. Після російської революції 1917 року цей полк славився своїми атаками на німецьку та австрійську піхоту під Креховцями, поблизу Станіслава. Тому-то під час кампанії 1920 року офіцерський корпус полку був уже згуртований, випробуваний, являючи собою єдине ціле. Офіцери користувалися довір'ям і повагою уланів, вони цілком могли покласти на своїх підлеглих. Історики полку з гордістю підкреслювали, що полк не втратив жодної гармати з батареї, яка його супроводжувала, жодного власного кулемету, ніколи він не залишав без допомоги поранених.

В незалежній Польщі полк відродився в листопаді-грудні 1918 року. Обороняв він Львів, згодом боровся з Кінною армією

Будьонного, брав участь в 40 атаках, зокрема в переможній битві поблизу Комарова 31 серпня. Становище польської кавалерії під час цієї битви ставало іноді важким. Противник вводив в бій все нові й нові зағони, командири й улани боролися з останніх сил. На щастя на полі бою своєчасно з'явилася шоста бригада кавалерії на чолі з першим полком креховецьких уланів. Командуючий полком полковник Загорський швидко вишикував свої ряди й рушив в атаку. Генерал Юліуш Руммель так описав цей момент: *“Нарешті серце забилося від радості! З тилу з'явився креховецький полк, швидко наближаючись суцільною лавою спокійним, розміреним галопом. За ним видно було жовті лінії язловецьких уланів. Проматіне ще кілька хвилин, і ми з криками “ура” проходимо через змучені нерівною боротьбою мужні полки 7-ої бригади. Як за велінням чарівної палички праворуч з'являються ряди 12-го полку уланів під керівництвом ротмістра, які розширюють фланги крехов'яків. Водночас батареї кавалерії відкривають сильний вогонь по скучених ворога. Через кілька секунд вся картина битви повністю змінюється. Будьоннівці, яких нещадно атакують, вдаються до втечі, і весь плацдарм переходить до наших рук”.*³¹

Полк креховецьких уланів був одним з чотирьох уланських полків, нагороджених орденом “Віртуті Мілітарі”.

“Такого полку, як наш, пан маршал напевно ще не бачив”

Уланський полк, сформований в грудні на Кубані, в червні дійшов з Одеси через Румунію до Польщі і вже невдовзі вів боротьбу з українцями Малої Польщі і поблизу Язловця, де уславився своїми атаками і завдяки яким здобув свою назву – Язловецький. Командував ними майор Константи Плісовський, який за короткий строк здобув звання полковника. Уже тоді він був відомим кавалеристом, який після 1600-кілометрового маршу через революційну Росію вивів в грудні 1917 року з Одеси загін уланів, що влився в корпус Довбора в Бобруйську. Через два місяці, коли корпус роззброїли німці, Плісовський пішов на Кубань і там сформував уланський полк. Поставний, дуже гарний офіцер, із смаглявою шкірою і чорними, пронизливими очима, Плісовський був родом із Херсонщини. Він закінчив найкращу російську школу кавалерії (миколаївську) і став кадровим офіцером відомого ахтирського полку гусарів.

Природжений кавалерист, він почував себе в кінному бою як в рідній стихії, особливо не проймаючись виглядом атакуючої козацької лави й даючи лаконічний наказ командирі ескадрону:

“По конях. Женить”. Піклувався про підлеглих. Коли дізнався якось, що пораненого офіцера полку по дорозі до госпіталю захопив ворожий патруль, він вирушив з усім полком, щоб відбити його.

Одного разу під час поховання уланів, йдучи за труною, Плісовський побачив край дороги двох канонірів, які падали й тримали руки в кишенях. *“Чуйне серце старого Пліса не витримало такої неповаги до полеглих солдатів. Він швидко підійшов до розбещених канонірів і застосував один із своїх педагогічних засобів: майже одночасно вдарив одного й другого кулаком в щелепу, після чого спокійно повернувся на своє місце і сумний та зосереджений пішов за труною. А ті, яких він провчив, ледве піднялися з землі”.*⁶⁾

Так пізніше згадував Франтішек Скібінський, тоді ще молодий підпоручник, майбутній генерал, офіцер 14 полку уланів, де основу становили офіцерські кадри кавалерії із колишньої російської кавалерійської армії, вихованці юнкерських шкіл та пажеського корпусу, які дотримувались багатьох традицій та звичаїв цих навчальних закладів, а також уславлених гусарських полків.

Навіть сурмачі 14 полку уланів не їздили на сірих конях, як у всіх польських кавалерійських полках, а на буланях, бо ахтирські гусари їздили на конях цієї масті. До підпоручників старші за званням звертались рег “Юний” чи “сугубий”, бо саме так старші за віком юнкера звали молодших товаришів. Збираючись за столом, офіцери співали майже виключно кавалерійські російські пісні, які були дуже мелодійними й пасували до настрою товариської уланської гулянки. Переживши в Росії революційний переворот, кубанські офіцери й унтерофіцери однаково ненавиділи революцію, соціалізм, більшовиків. Для колишніх ахтирських і кірасирських гусарів його величності навіть Юзеф Пілсудський із своїм соціалістичним минулим здавався спочатку занадто “червоним”.

Офіцери полку були дуже молодими, найстаршому за віком було тридцять років. Всі були неодружені, за винятком одного. “Одружений улан — це півулана” — говорили в полку. Про високий професійно-моральний рівень офіцерів свідчать цифри втрат на полі бою: одинадцять вбитих і тридцять один поранений.

Молодий, енергійний й сміливий, постійно ризикуючий офіцерський корпус 14 полку язловецьких уланів своєю бойовою готовністю завоював собі славу однієї з найкращих частин польської кавалерії. *“14-ий полк уланів якнайменше дбав про свій зовнішній вигляд, а звертав на себе увагу завзятістю, блискучим бойовим виглядом ескадронів і окремих уланів. Почувалося, що ризик був для цих людей повсякденною справою”* — записав улан з іншого полку.⁷⁾

В травні 1920 року полк наблизився до Дніпра, а потім успішно боровся з Кінною армією Будьонного.

От що згадував улан цього полку, на той час 16-ти річний харцер-доброволець: *“В нападі ми, як правило, досягали успіхів, перемагаючи ворога на лінії атаки, займали намічені території, досягали поставленої мети. Незважаючи на це, потім ми мусили відступати, бо на нашому лівому чи правому фланзі ворог проривав оборону і намагався нас оточити. В польській піхоті панував якийсь психологічний страх перед Кінною армією Будьонного. Може саме тому Будьонний вів наступ на тих ділянках, які боронила піхота, а не кавалерія”.*⁸⁾

Полк брав участь у переможній битві з Кінною армією поблизу Комарова, а в переддень закінчення цієї війни — в рейді корпусу кавалерії на Коростень, розташований біля Києва. Очевидно, сподіюючись на взяття Києва і про цей рейд викликали такий страх у більшовиків, що після війни 1920 вони перенесли столицю України з Києва до Харкова.

Показово, що щороку на відзнаку історичних перемог, взвод 14-го полку прибував до колишнього старовинного палацу язловцьких князів, де знаходився монастир непорочних сестер, щоб взяти участь в урочистому богослужінні. За традицією в одному ряду з уланами йшла черниця, яка перед постриженням у монастир обороняла Львів.

В березні 1921 року маршал Пілсудський прикрасив полковий прапор орденом “Віртуті Мілітарі”. Як свідчить Скібінський, маршал залишився на солдатський обід і навіть випив кілька келихів горілки. Значно більше випив кучер командира полку, який, відвозячи маршала на залізничну станцію, сказав йому: *“Такого полку, як наш, пан маршал напевно ще не бачив”.*

Без сумніву маршал цінував цей хоробрий полк. В 1922 році зателефонували з Бельведеру й повідомили, що маршал хотів би повечеряти з офіцерами полку, який стояв тоді гарнізоном у Львові. Скібінський згадував: *“Підготувалися ми дуже добре. Пілсудський приїхав виключно на зустріч з нами в супроводі Веняви. Він був в хорошому настрої, сидів з нами, їв, пив і розмовляв десь зо три години і просто від нас відразу поїхав на залізничну станцію”.*⁹⁾

Полк “паничів і грабіжників”

Прелат Валеріан Мейштович, колишній улан цього полку, так згадував про його створення: *“1918 рік. Листопадовий брудний сніг лежав на площі Лукішки у Вільно. Перед будинком суду на тлі домініканських стін святого Якуба кілька сотень кінах у подвійній*

шерензі. Кожний інакше одягнений, по-різному озброєний, не-стандартні коні, сідла. Перед нами на гарному каштані Єжи Домбровський. І його промова з чотирьох слів: "Хлопці! Батьківщина! Більшовики! Хай їм! І далі: "Праворуч трійками – кроком руш!".

Це був один з найважливіших моментів при організації "віленської самооборони" – одного з тих своєрідних осередків, поява яких затримала на двадцять років більшовицьку загрозу Європі.

Як створювалася ця "віленська самооборона"? Просто молодь скликали як до всенародного ополчення. Так, 24-річний Валеріан Мейштович виїхав з Вільна саньми до свого рідного краю поблизу Паневежа, де протягом одного дня зібрав кілька десятків озброєних добровольців з кіньми та зброєю. "Серед них був його брат Зигмунт, завжди спокійний, ініціативний, був Ясь Головня, правдивий, щирий, як золото: хоробрий, Антек Довнарівич, невеселий мовчун, рішучий. Був малий Кубський, Дзямарський, Мацевевський..., багатьох інших вже не пам'ятаю. Не говорячи багато, вся ми готові були служити, щоб не віддавати нашої землі більшовикам, щоб відродити Річ Посполиту. Це було головною рисою всіх цих людей, серед яких тільки я і мій брат мали освіту. Інші її не мали. Не були вони й "панічами" – малоземельна шляхта і селяни. Об'єднувало всіх те, про що говорив на площі у Вільно Домбровський: "Батьківщина – більшовики".¹⁰

"Віленська самооборона" захопила місто, ліквідувала більшовицькі авангардні загони, але мусила відступити перед переважаючою силою Червоної Армії. Деякі загони "самооборони" відступали на захід, пробираючись поміж відступаючими німцями й більшовиками, котрі наступали. Так вони досягли Німана, сформувавши там кількатисячне угруповання. Звідти кінний загін Домбровського вночі по льоду перейшов Німан, повівши за собою піхоту на реквізованих у населення санях. Тричі протягом однієї ночі вони прокладали собі шлях через шойно зайняті більшовиками села, доки не дійшли до Пружан. Більшовики, атаковані цієї ж ночі в кількох місцях на протязі 90 кілометрів, вважали, що поляки розпочали наступ. Тієї зими 1919 року загін Домбровського, який самотужки протистояв більшовикам, став легендою Віленщини. Так, 25 лютого 1919 року на загін Домбровського наштотхнувся "полк мазовецьких червоних уланів" в районі поміж Косовом та Івацевічами. Цей полк, який боровся на боці більшовиків, втратив 90 осіб полоненими, кілька коней і 3 кулемети. Очевидно польські комуністи не мали великого бажання воювати. Нарешті загони Домбровського, випереджаючи більшовиків, не без втрат зайняли Брест, де зустрілися з польськими загонами, що йшли з Варшави.

На святі полку в Лондоні в 1950 році професор Адам Жултовський в своїй промові висловив таку думку: "Ви недооцінюєте,

панове, наскільки важливим аргументом для польської дипломатії були ваші дії на східних кордонах в той момент, коли їхня доля вирішувалася дипломатичним шляхом”.

У Бресті закін отримав французькі гвинтівки, мундири з сірого німецького сукна, а також назву — “13 полк віленських уланів”. Отримав він також рожеві нашивки і лампаси, спадок від гесе іпрегіал полку псковських кирасирів, в якому раніше служили декілька офіцерів 13-го полку. І вже до кінця війни 13-ий полк уланів воював з більшовіками і литовцями, атакуючи тіли ворога, змушуючи його нерідко відступати. Він дійшов до Березини й Дніпра. Переслідуючи противника, полк прибув до литовського Мінська через кілька днів після узгодження умов перемир'я.

Партизанські традиції цього полку погано впливали на дисципліну в ньому. Згодом прелат Мейштович жартівливо згадував, що в полку, котрий складався з “панів і грабіжників...”, важко було стримувати деяких наших уланів від грабунків, на які штовхала відсутність постачання, а для багатьох — спогади про революційну анархію. Пограбування стали справжнім лихом і слід було докласти багато зусиль, щоб цьому запобігти. Караючи чи арештовуючи грабіжника, Домбровський втрачав іноді дуже хороших солдатів”.¹¹⁾ Паничів теж не бракувало в цьому полку. В ньому служив рядовим уланом правнук Зигмунта Красінського Ян Тишкевич, майбутній посол Сейму Евстахій Сапега, майбутній міністр закордонних справ і майбутній видатний публіцист Станіслав Мацкевич.

В одній із співанок про віленський полк уланів знаходимо такі слова: “А тринадцятий не дурний — грабує своїх, б'є чужих”. Ще одна співанка таким чином висловлювалася про нього: “Колір його рожевий — великий злодій, але бойовий”.

Полк безперечно був бойовим. 50 уланів були нагороджені орденом “Віртути Мілітарі”, 179 відзначено Хрестом за мужність.

Полк, котрий не знав, що він спричинився до перемоги у варшавській битві

Полки, про які йшла мова, були сформовані в листопаді й грудні 1918 року, що ж до 203-го полку уланів, то його почали організовувати лише 27 липня 1920 року в складі створюваної тоді добровольчої армії, в час, коли російські війська наближалися до Варшави.

Полк формувався в Калішу з добровольців, переважно з поміщицької молоді та службовців з їхніх маєтків. Вони приходили з власними кінями. Полк був доповнений одним походним ескад-

роном, кількома офіцерами і кількома десятками унтерофіцерів з 3-го полку уланів. Командуючим полку був призначений майор 1-го полку креховецьких уланів Зигмунт Подгорський, який раніше служив офіцером резерву російської армії. Вже 3 серпня, тобто через тиждень після сформування, полк отримав наказ негайно завантажитися і їхати на фронт. *“Я ледве встиг поділити полк на ескадрони і призначити до них командирів, — згадував потім командуючий полком. — Ми малидесь 800 уланів, 800 коней, стільки ж сідел, але все це було ще незібраним, без упряжі. Великих кулеметів, списів, шабель і польових кухонь взагалі не було”.*

По дорозі до Лодзі полк одержав списи, шаблі й англійські гвинтівки, все ще в запакованому вигляді. Вже в вагонах їх розподілили між уланами, розповівши, як ними користуватися. У Варшаві командир полку отримав від начальника Генерального штабу генерала Розвадовського такий наказ: *“Між Остроленкою й Хажелями виник пролом. Його необхідно заповнити і налагодити зв'язок з генералом Карницьким, командиром бригади кавалерії в тому районі”.*

Ідучи в напрямку до Цеханова, полк отримав наказ вивантажитися з вагонів, але справа йшла дуже повільно, бо платформа була малою, до того ж висадку улани робили вкрай невміло. В цей час надійшов рапорт, що наші підрозділи вже відступили з недалекого від нас Пшасниша, котрий зайняли козаки. Майор Подгорський намагався перешкодити тим, хто заважав полку вивантажитися, він негайно скерувавши два готові до маршу ескадрони (1-ий і 3-ій) в напрямку Пшасниша під команду свого заступника ротмістра Закшевського. Ці ескадрони мали зав'язати бій і затримати переміщення ворога до Цеханова.

На відстані 6 кілометрів від Цеханова обидва ескадрони були атаковані козаками. 1-ий ескадрон з ротмістром Закшевським вимушений був галопом відступати, 3-ій продовжував оборонятися. Щоб уникнути остаточного розгрому, командир полку, очоливши 4-ий ескадрон, що складався з невимуштрованих уланів, атакує козаків, які, наступаючи, наблизились до позицій 1-го ескадрону. Послухаємо майора Подгорського: *“Біжучи, бачу, що мої добровольці сміливо вириваються вперед, тримаючи стиси напоготові і розмахуючи шаблями, голосно кричать “Ура”...*

Ідуть гордовито, красиво, всі разом галопом. Ми все ближче й ближче, незабаром зустрінемося і почнеться рукопашний бій. З занепокоєнням думаю, що з цього вийде. Знову озирваюся і бачу, що ескадрон летить, як на крилах, за ним видно 1-ий ескадрон, який також атакує.

Несподівано для мене козаки прожогом вертаються і тікають. Це надихає нас ще більшою бадьорістю, і ми переслідуюмо ворога. Добігли до пагорбів, і я бачу, що 3-ій ескадрон відступає пішки. Я дуже радий, що ми встигли його врятувати. Повз мене проходить група уланів, вони несуть тяжко пораненого командира ескадрону поручника Плахецького, котрий, незважаючи на рану, щось весело і радісно кричить, розмахуючи до мене шапкою”.

Командир полку затримує ескадрони, не бажаючи, щоб вони віддалялися, бо існує загроза контрудару або нападу з фланга.

Незабаром козаки знову з’являються і починають атакувати. Вони мають значну перевагу, затримати їх можуть лише наші важкі кулемети. Два з них вже готові до бою, кулеметники навколо них щось майструє, однак обидва мовчать, час минає...

Ось як про цю подію продовжує згадувати командир полку: *“Я віддаю майже безнадійний наказ кулеметникам: стріляти з гвинтівки. Відразу ж лунає декілька пострілів. Не вірю своїм очам: після кожного пострілу падає козак. Улани спокійно і впевнено продовжують стріляти. Не встигли вони використати й одну обойму патронів, а 20 козаків вже лежало. Серед нападаючих помічаю паніку, передні відступають, потім страх передається іншим незабаром усі козаки тікають. Мужні улани продовжують стріляти. Становище врятовано. Наказую зняти з позиції важкі кулемети і галопом мчати з ескадром до Цеханова.*

*Пощастило, що кулеметниками служили декілька прекрасних стрільців, відомих мисливців: Анджей Потворовський, брати Вигановські і інші, котрі спромоглися спокійно і впевнено кількома своїми влучними пострілами відбити атаку козаків, завдаючи їм дуже серйозних втрат. Справді полк завдячує їм тим, що уникнув поразки і був врятований”.*¹²⁾

Син одного із згадуваних братів Вигановських нині, коли я пишу ці слова, виконує обов’язки мера міста Варшави.

Через тиждень, 15 серпня, 203-ій полк уланів знову з’явився в Цеханові. Як це сталося? Під час битви над Вкромю 15 серпня генерал Карніцький, командир 8-ої кавалерійської бригади, в склад якої входив 203 полк уланів, отримав завдання прикрити фланг 180-ої піхотної дивізії, яка атакувала фланг 15-ої радянської армії. З’ясувавши, що в Цеханові перебували російські війська, улани з кавалерійським завзяттям обійшли місто з півночі і несподівано для ворога розпочали атаку там, де її менш за все сподівалися. Першим кинувся в бій 203-ій полк уланів. Результат був несподіваним – в Цеханові розміщувався штаб 4-ої російської армії, котра вже рушила на Плоцьк і Влоцлавек, намагаючись перейти Віслу

й атакувати Варшаву з заходу (шляхом Паскевича 1831 року). Страшенно вражений несподіваним нападом, командуючий російської армії, не намагаючись навіть обороняти місто, втік на коні до Млави, а його штаб — до Остроленки, знищивши перед цим радіостанцію армії, її єдиний зв'язок з командуванням фронту.

Ані мужні улани, ані вище й найвище польське командування не усвідомлювало тоді стратегічного значення цієї перемоги. У зв'язку із знищенням радіостанції 4-та російська армія не взяла участі у варшавській битві, а це призвело до поразки росіян. Далі ми ще повернемося до цієї теми.

За заслуги у боях 203-й добровольчий полк уланів не був розформований після війни, а залишився на військовій службі, як 27-й полк уланів з місцем розташування у Несвіжі.

Командир 203-го добровольчого полку уланів, тодішній майор Зигмунт Подгорський, після війни виконував обов'язки коменданта Школи підпрапорщиків кавалерії в Грундзьондзі, а під час кампанії 1939 року, вже в чині генерала, командував кавалерійською бригадою в битві під Кошком.

ПОСИЛАННЯ

¹ W. Jędrzejewicz: „Kronika życia Józefa Piłsudskiego 1867-1935”, Polska Fundacja Kulturalna, Londyn 1968, t. II s. 23.

² K. Krzeczunowicz: „Ostatnia kampania konna”, Veritas, Londyn 1971, s. 48 i n.

³ T. Piskor: „Działania dywizji kawalerii na Ukrainie”, Warszawa, s. 143.

⁴ J. Litewski, W. Dziewanowski: „Dzieje 1-go pułku ulanów Krechowieckich”, Wojskowe Biuro Historyczne, Warszawa 1932, s. 265 i 374.

⁵ J. Rómmel: „Kawaleria polska w roku 1920”, Gebethner i Wolff, Warszawa, s. 15.

⁶ F. Skibiński: „Ulańska młodość 1917-1939”, MON, Warszawa 1989, s. 112.

⁷ T. Machalski: „Ostatnia epopeja — działania kawalerii w 1920 r.”, B. Świdzki, Londyn 1969.

⁸ B. Nietyksza: „Nadzieje, złudzenia, rzeczywistość — wspomnienia z lat 1912-1945”, Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, Warszawa 1985, s. 111.

⁹ F. Skibiński: op. cit., s. 152.

¹⁰ W. Meysztowicz: „Poszło z dymem — gawędy o czasach i ludziach”, „Pokolenie”, Warszawa 1989, s. 109.

¹¹ W. Meysztowicz: op. cit., s. 131.

¹² Z. Podhorski: „Szarża 203 pułku ulanów pod Ciechanowem dnia 8 sierpnia 1920 r.”, „Epizody kawaleryjskie — zbiór wspomnień”, Wojskowy Instytut Naukowo-Oświatowy, Warszawa 1939, s. 168 i n.

ЧОМУ ПІЛСУДСЬКИЙ ПОВІВ ПОЛЬСЬКЕ ВІЙСЬКО ДО ДИНЕБУРГА Й КИЄВА?

В 1918 році двоє найвідоміших вождів польського народу — Юзеф Пілсудський і Роман Дмовський — погоджувалися з думкою, що Польща в своїх етнографічних кордонах не зможе зберегти незалежність, а отже потрібно розширити її територію на сході. Однак маючи одну спільну мету, вони прагнули реалізувати її різними способами.

Дмовський просто намагався приєднати до Польщі всі так звані тоді східні креси, а саме Віленщину, частину Білорусії разом з Мінськом, Волинь до Случа, Поділля з Кам'янець-Подільським, не враховуючи прагнення й інтереси інших народів, які заселяють ці землі. В свою чергу Пілсудський, віддавав належне розвиткові почуття національної самосвідомості литовців, українців, латишів і білорусів, а також їх устремлінням створити власну державність. Відчуваючи “дух часу”, він збирався допомогти цим народам при створенні власних держав, котрі були б зв'язані з Польщею на засадах федерації чи союзу.

Програма Дмовського була максимально простою — створити мононаціональну польську державу. Цим він відповідав уподобанням польського суспільства, яке в результаті столітнього поневолення не набуло політичного досвіду, особливо досвіду керування державою, яка об'єднувала кілька національностей.

Чеслав Мілош нещодавно пояснив, чому його кузен Оскар, відомий французький поет, назвав себе литовцем і став послом Литви в Парижі. Можливо в 1917 році в Сполучених Штатах Дмовський ознайомив його зі своїм *кредо*. Подібна позиція спричинила негативне ставлення до Польщі значного числа американців, адже Дмовський вважав, що все на сході — це Польща: “Немає жодних литовців, білорусів і українців”. Коли це почув Оскар Мілош, то сказав: “Якщо Польща хоче визнати існування незалежної литовської держави, то я буду литовцем”.

Що ж до програми федерації Пілсудського, то вона враховувала не лише інтереси польського народу, а й інших народів, які мешкали на східних землях колишньої Речі Посполитої. Подібна

програма знаходила підтримку серед польської політичної еліти, передусім серед лівих незалежницьких сил, а також в середовищі краківських консерваторів, добре обізнаних з історією й політикою Австро-угорської монархії, до складу якої входило багато народів.

Концепція федерації Пілсудського спиралася на історичні польські традиції, йдеться про термін “Річ Посполита обох народів”, а точніше: “Річ Посполита багатьох народів”.

Наскільки програма федерації Пілсудського в Польщі мала набагато менше прихильників порівняно з програмою побудови “великої Польщі” Дмовського, настільки точка зору “післяверсальської” Західної Європи була скоріше протилежною. Просування польських військ на схід поза етнографічні кордони Польщі взагалі засуджувалося на Заході як прояв імперіалізму, що суперечив загальноприйнятим тоді ідеям Вільсона щодо самовизначення своєї долі самими народами.

Тимчасом у відозві Пілсудського, виголошеній після здобуття польськими військами Вільно в квітні 1919 р. і адресованій мешканцям колишнього Великого литовського князівства, йшлося про вибір самими литовцями свого майбутнього. Ця відозва знайшла в цілому розуміння й підтримку Західної Європи, про що Голову держави інформував прем'єр Падеревський, який перебував тоді в Парижі. Під впливом Пілсудського Падеревський теж захопився концепцією федерації, розуміючи, що лише на федеративних засадах Польща зможе зберегти свої історичні зв'язки з Литвою й Росією. Падеревський — “запеклий федераліст” — писав Пілсудський в листі до Леона Василевського.¹⁾

Близький співробітник маршала Богуслав Медзінський не розумів²⁾, яким чином Пілсудський знайшов у 1919 році час на опрацювання концепції федералізму. Адже він, як Голова держави і Головнокомандуючий, зайнятий відбудовою країни і формуванням армії, здавалось би, не мав жодної вільної години для опрацювання концепції федерації. І дійшов висновку, що Пілсудський продумав цю концепцію під час інтернування в Магдебургу.

Насправді ж Пілсудський розробив цю концепцію значно раніше, очевидно, ще під час заслання в Сибіру. Під час російсько-японської війни делегати Польської соціалістичної партії Пілсудський і Титус Філіпович вручили 13 липня 1904 року в Токіо урядові японського міністерства закордонних справ меморіал, в якому просили японський уряд допомогти польським незалежницьким силам в інтересах обох сторін здійснити програму федеративної перебудови російської держави. Пілсудський вже тоді вирішив закласти підвалини польських збройних сил. З допомогою

легіонів він прагнув захопити Владу в Польщі і розпочати війну з Росією за виділення з її території кількох самостійних національних держав, пов'язаних з Польщею федерацією. Насамперед він збирався відокремити від Росії Україну. *"Він вбачав в ослабленні Росії шлях здійснення програми федерації, єдину гарантовану запоруку закріплення польської незалежності"*.³⁾

Знання історії Польщі й Литви, роздуми над унією цих країн і її наслідками безперечно переконали тоді Пилсудського в тому, що лише нові федеративні зв'язки із сусідніми країнами здатні забезпечити тривале існування незалежної Польщі.

Пилсудський намагався поновити понад чотирихстолітню історичну унію Польщі та Литви, охоплюючи нею також Україну (можливо й Латвію та Білорусію).

За відродження федеративного зв'язку з Литвою промовляли історичні традиції й сентиментальні почуття: "Литво, вітчизно моя!", Матір Божа Остробрамська, Ягеллони. Не випадково Пилсудський заповів поховати своє серце на віленському кладовищі.

На користь федерації Польщі з Україною говорили економічні та політичні причини: багатства цієї країни, чорноземи, залізо, вугілля, її багатомільйонне населення. Втрата Литви не впливала б на великодержавне становище Росії. Натомість, втрата України позбавляла б її статусу великої європейської імперії. Федерації Польщі з Україноюувільняла б обидві країни від зверхності Росії. Об'єднання Польщі з Україною в 1919 році на принципах федерації означало б повернення до історії.

З погляду права "Річ Посполита обох народів" була дуалістичною монархією, яка склалася з двох частин — Литви і Польського королівства. Але насправді вона об'єднувала три народи — крім поляків та литовців, також мешканців Русі. І останніх було значно більше, ніж литовців.

Це сталося внаслідок успішного підкорення Русі литовськими князями Гедиміновичами, передусім Вітольдом. Велике литовське князівство налічувало значно менше литовців, ніж мешканців Київської й Білої Русі. Етнографічні землі Литви були в багато разів меншими в порівнянні з величезними просторами Білорусії, Полісся, Волині, Поділля, українського степу. Християнська вже з кінця Х століття, Русь за своїм культурним рівнем значно перевищувала язичеську до недавнього часу Литву. Нема нічого дивного в тому, що протягом чотирьох століть існування польсько-литовської держави, документи королівських канцелярій в Кракові, а пізніше у Варшаві, які стосувалися справ Великого литовського князівства, були написані не литовською, а руською мовою. Можна сказати,

що “Річ Посполита обох народів” була насправді Річчю Посполитою трьох народів: польського, руського і литовського.

Цей розбіжний з дійсністю державний дуалізм був дискримінаційним для руського населення. Він позбавляв військову й політичну еліту — запорізьких козаків — прав і привілеїв польської та литовської шляхти. Православні єпископи Русі не мали прав польських і литовських католицьких єпископів, насамперед права бути депутатами Сенату Речі Посполитої. На відміну від Польщі та Литви Русь не мала ані власних вищих урядових установ (канцлера), ані власного найвищого суду.

Через кілька десятиліть після укладення Люблінської унії і король Владислав IV і канцлер Оссолінський зрозуміли вже необхідність встановлення однакових прав в Русі, Литві і Польщі, але пихатій польській шляхті і магнатам з кресів такі думки були не до вподоби.

Необхідно було пройти через десять років кривавих повстань і козацьких війн 1648-1658 рр., перш ніж плани порозуміння й співробітництва знайшли свій відгук як серед польської шляхти, так і серед козаків. Після смерті Богдана Хмельницького козацькі ватажки під проводом його наступника Івана Виговського підписали з Польщею в 1658 році угоду, котра увійшла до історії як “гадяцька угода”. Згідно з її ухвалами “козаки як вільні до вільних, рівні до рівних, як шляхетні до шляхетних повертаються”. Річ Посполита мала складатися з трьох рівноправних частин: Польщі, Литви й України, включаючи до останньої давні польські воєводства: київське, брацлавське та чернігівське. Україна мала мати свого гетьмана, маршалка, канцлера, скарбника та інших урядовців, причому гетьман, київський митрополит, а також православні єпископи ставали членами Сенату. Представники козацтва мали засідати в Сеймі. В мирний час польські війська не мали права вступати на землю України. Єдиною вищою владою на наддніпрянських територіях відтепер мав бути запорізький гетьман. В Києві та в іншому точно не визначеному місті передбачалося створення академії, подібної до Краківської. Козацький реєстр мав складати 60 тисяч осіб, причому більш заслуженим козакам обіцяли надати шляхетське звання. За ці привілеї Руське Князівство відмовлялося від проведення самостійної зовнішньої політики, а запорізьке військо присягало на вірність польському королю “на вічні часи”. Володар Речі Посполитої зі свого боку по-батьківськи вибачав козакам їхні попередні провини та обіцяв повернути skonфісковане майно всім учасникам повстання 1648 року. Після ухвалення угоди польські магнати отримували право повернутися до своїх маєтків на Україні.

Сейм, мудрий після скоєних помилок, одногослосно ратифікував гадяцьку угоду, жоден з послів не використав права вето. Здавалося, що в наслідок польсько-литовсько-руської унії виникне велика держава, яка зможе забезпечити щасливе життя своїх народів — від турків та татар до Москви. Але час був втрачений. Після десятиліть кривавих війн з поляками частина козацької старшини не пішла на примирення. Москва відчула загрозу для себе з боку унії України з Польщею й Литвою. Використовуючи війну Польщі зі Швецією, могутня російська армія завдала удару по Україні і ліквідувала гадяцьку унію. В наступні десятиліття на Україні точилися жорстокі бої. Після укладення Олівського миру зі шведами в 1660 році поляки здобули кілька блискучих перемог. Війська Станіслава Ревери Потоцького змусили російську армію капітулювати під Чудновом, загони Єжи Любомирського розбили козаків під Слободищами. Ті знову змушені були визнати верховенство Речі Посполитої. В 1664 році на Задніпров'є знову рушила сильна армія короля Яна Казимира, підкорюючи собі багато міст і палаців. Після її виведення правобережна Україна знову запалала вогнем повстань. Головний отаман Петро Дорошенко шукав нового покровителя — турків чи татар. В цій ситуації втомлені довголітньою війною Польща й Росія уклали в 1667 році Гжимуловський мир, за яким до Росії відходили Смоленські, Чернігівсько-Сіверські землі, а також на два з половиною років Київ, який, до речі, вже ніколи не повернувся до Польщі. *“Андрусівська угода остаточно закріпила поразку Польщі і стала поворотним пунктом в історії України й Білорусії, котрі поступово почали переходити в орбіту російських впливів, водночас докорінно була загамована експансія на схід слабнучої Речі Посполитої”*.⁴⁾

Так оцінював ситуацію історик. Можна ще сказати інакше: опановуючи Україну, Росія стане великою державою, а позбавлена України Польща втратить свою незалежність на користь Росії.

Безперечно вже під час сибірського заслання Пілсудський, розмірковуючи про шляхи звільнення польського народу від влади великої царської імперії, дійшов висновку, що це може статися лише за умови виходу з її складу окремих народів, передусім України.

Згідно з твердженням Меджинського, Пілсудський в 1918-1920 роках був переконаний, що в недалекому майбутньому більша небезпека Польщі буде загрозувати з боку Росії, ніж з боку Німеччини. На його думку, Пілсудський розумів це таким чином:

По-перше, Німеччина була переможена і змушена віддати Познанські землі, Помор'є, а можливо в результаті плебісциту

ше й Сілезію і Вармію. Версальський договір забезпечував полякам на певний час мир. Водночас східний кордон був під загрозою. Підтримуваний могутньою тоді Антантою генерал Денікін аж ніяк не збирався підтримувати претензії Польщі на східні території, які відійшли до Росії після поділів. Уряди Великобританії та Франції вимагали від Пілсудського, щоб польське військо допомогло Денікіну в його війні з Республікою Рад. Пілсудський відрядив до російського штабу генерала Карніцького (з колишньої царської армії), щоб з'ясувати пануючі там погляди на майбутні польсько-російські кордони. Рапорт генерала Карніцького був однозначним: Денікін, так само як і його штаб та оточення, відстоювали позиції єдиної, неподільної Росії. Польща б могла, можливо, отримати якусь автономію, але в межах Росії. Якщо зараз йде боротьба з більшовиками, то це добре, але нема й мови про те, щоб території на схід від Бугу залишилися в складі Польщі. Там може діяти тимчасова польська адміністрація, однак під кермом Росії. Тому-то польському східному кордону загрожувала не лише Червона Армія, але в майбутньому також російська "біла" армія.

По-друге, Пілсудський розумів, що проти Німеччини він знайде допомогу на Заході, а проти Росії як царської, так і демократичної, — ніде. Не дивлячись на занепад царату, англійці й французи пам'ятали, що російський наступ на східній Пруссії восени 1914 року дозволив французьким військам стримати над Марною марш німецьких військ на Париж і фактично врятував Францію. Вони розраховували і в майбутньому на допомогу мілітаризованої Росії проти Німеччини, а також сподівалися і надалі одержувати великі прибутки від економічного співробітництва. Тому-то в 1919 році уряди країн Антанти постійно підпорядковували інтереси Польщі інтересам майбутньої російської імперії, очолюваної монархом. Йшлося насамперед про кордони Польщі й Росії.⁵⁾

Отже в 1919 році співіснували дві тенденції в політиці урядів Франції й Великобританії стосовно наступу польських військ на схід. З одного боку, вони схвалювали той факт, що боротьба з більшовиками опосередковано допомагала "білим" арміям Юденича, Колчака, Денікіна. А з другого боку — вони були занепокоєні тим, щоб зайняті на сході території не зашкодили територіальним інтересам колишнього союзника Антанти — царської Росії, яку вони вперто прагнули відновити.

В другій половині 1919 року в Росії точилася жорстока громадянська війна між більшовиками й Добровольчею армією Денікіна, якого підтримувала і якому дуже допомагала в озброєнні Великобританія і Франція. Після здобуття 1 вересня 1919 року Харкова

і Києва армія Денікіна перебувала заледве в 100 кілометрах від Москви. Поразка Більшовиків і комуністичної революції виглядали неминучими. Досить було для цього польським військам, які дійшли до Березини й Дніпра, вдарити із заходу в напрямку Москви.

Пілсудський мав вирішити — чи то допомогти знищити, чи то врятувати більшовицьку революцію?

Рішення не було легким. Злочини революції, знищення людей за дорученням Леніна і за допомогою “надзвичайної комісії” Дзержинського, суцільний голод переконували в тому, що польські війська мали допомогти добити цю ганебну революцію.

Але що далі? Генерал Денікін чи новий цар, який захопить владу в Російській імперії, може лише ласкаво погодитись на автономію Польщі в її етнографічних кордонах вздовж Бугу, не визнаючи незалежності країни згідно з концепцією Пілсудського чи Дмовського. А воювати з “білою” Росією неможливо, та й Захід ніколи проти “білої” Росії допомагати не буде. Перемога Денікіна зробить неможливим створення України — союзниці Польщі, відібравши всі надії на послаблення Росії і звільнення поляків назавжди від її насильства. Коли ж більшовики переможуть Денікіна, можна б розраховувати на допомогу Заходу в боротьбі з ними, а конкретно — на французьку зброю й амуніцію.

Отож Пілсудський прийняв рішення: він зробив ставку на поразку Денікіна і порятунок більшовицької революції.

Наприкінці серпня 1919 року Пілсудський заборонив своїм військам посуватися на схід, порадивши також керівництву Польської військової організації на Україні припинити дії проти більшовиків, які б могли підтримати Денікіна.

Використовуючи цю ситуацію, більшовики перекинули велику частину своїх військ з заверлого польського фронту проти Денікіна і таким чином затримали його наступ. В жовтні його війська почали відступати. В листопаді в розгачливому листі Денікін просив Пілсудського про допомогу, через кілька днів після цього до Варшави прибув високий британський комісар Гальфорд Джон Маціндер з проханням підтримати Денікіна. Але даремно — в грудні більшовики захопили Київ. В січні розгромлені залишки денікінської армії сховалися в Криму. В своїх спогадах Денікін звинувачував в цій поразці поляків. І слушно. З дитинства пам'ятаючи про повстання, Сибір, Муравйових-вішателів, Пілсудський напевно з задоволенням допоміг знищити останні рештки ненависного царства Романових.

Сьогодні ми вже знаємо, що восени 1919 року Пілсудський вів таємні переговори з Леніним за допомогою посередників: з

російської сторони — польського комуніста доктора Юліана Мархлевського, а з польської — тодішнього капітана, згодом полковника і міністра Ігнаці Бьорнера. Пілсудський тоді запевнив Леніна, що польські війська не змінять своїх тогочасних позицій. Він відзначав також, що *"удар по більшовиках в напрямку на Мозир безумовно допоміг би Денікіну в його боротьбі з більшовиками і навіть міг би стати вирішальним моментом перемоги"*. Пілсудський переконував Леніна, що *"підтримка Денікіна в його боротьбі з більшовиками не відповідає польським державним інтересам... Польща не є жандармом Європи і не хоче ним бути. Польща хоче і буде захищати виключно власні інтереси"*...⁶⁾

Переговори з представниками Леніна щодо тимчасового припинення воєнних операцій Пілсудський проводив у великій таємниці, передусім від західних союзників, оскільки саме вони вимагали від нього активних дій проти Червоної Армії, а отже реальної допомоги Денікіну. Пілсудський був дуже залежний від союзників — прем'єр Падеревський тієї осені клопотався власне в Парижі й Лондоні про кредити і про матеріальне постачання. Наближалася зима, і солдатам потрібні були ковдри, плащі та взуття.

На думку Кутшеби, епізод Бьорнер-Мархлевський *"був для Пілсудського засобом для того, щоб більшовицька Росія могла вільно розправлятися з Денікіним, а не метою, до якої прагнув Мархлевський, а саме — укладення миру"*. Мархлевський хотів продовжувати переговори до кінця, в той час, як за наказом Пілсудського Бьорнер їх зірвав.

Очевидно, інформація про ці переговори дійшла до опозиції в країні. В серпні 1920 року, коли більшовики підходили до Варшави, ендеки звинуватили Головнокомандуючого в зраді, особливо підкреслюючи, що таємний телефонний кабель з'єднував Бельведер з Кремлем.

Безумовно восени 1919 року Пілсудський врятував Країну Рад. Вожді більшовицької революції мали б поставити йому пам'ятник в Кремлі.

Після цього необхідного відступу на тему "білої" і "червоної" Росії, до котрих Пілсудський мусив визначити своє ставлення, повертаємось власне до нашої теми.

Очоливши державу, Пілсудський намагається крок за кроком реалізувати концепцію федерації. Вже 18 грудня 1918 року, приймаючи в Бельведері делегацію литовців, він сказав: *"Польща нічого не має проти того, щоб виникла незалежна литовська держава, але здається, що державно Литва буде об'єднана в Польщу"*.⁷⁾

В квітні 1919 року, не дивлячись на те, що війна з українцями в Східній Малопольщі ще не завершилась, Пілсудський особисто

керує походом на Вільно. В "Зверненні до мешканців колишнього Великого князівства литовського він, серед іншого, проголосив: *"Польське військо, яке я привів з собою для того, щоб припинити панування насильства і гніту, для повалення урядів, які пішли проти волі народів, — це військо несе всім вам волю і свободу.*

*Я хочу надати вам можливість самим вирішувати свої внутрішні національні й релігійні справи так, як ви вважаєте за потрібне, без жодного насильства або тиску з боку Польщі".*⁸¹

На жаль, тодішні творці Литовської держави, обмежені, з відсталими поглядами політики не хотіли зрозуміти, що лише в союзі з Польщею вони зможуть в майбутньому протистояти російському імперіалізму. Не помічаючи небезпеки з боку Росії, вони боялися лише переможного впливу польської культури і не спромоглися передбачити, що при занепаді Польщі, Литва також автоматично втратить свою незалежність.

Керуючись сентиментальними почуттями й політичною прозорливістю, Пілсудський не шкодував зусиль для відновлення співробітництва між двома країнами. Усвідомлюючи небажання литовців втілювати в життя проект федерації, Пілсудський в листі до перебуваючого в Парижі Леона Василевського, батька майбутньої письменниці Ванди Василевської, пропонує вплинути на них з допомогою латвішів. *"Коли б латиші приєдналися до якоїсь федерації, то, гадаю, що литовці не могли б цьому подвійному тискові протистояти. Можна припустити, що Америка й Англія погодилися б зараз затвердити такий пакт, і це б дало нам якусь невелику компенсацію у вигляді Литви і Риги за сумнівний Гданськ. Тому натискуй насамперед на латишів, чи то через естонців, чи то безпосередньо".*⁸²

Як згадує Медзінський, починаючи з перших днів після повернення з Магдебурга, Пілсудський намагався порозумітися з Ковенською Литвою, яка ще перебувала в німецьких руках. Не відштовхувала його холодна чи навіть неприязна реакція з боку її керівників. Коли восени 1919 року Ковенській Литві смертельно загрожували німецько-російські війська Бермонта-Авалова, Пілсудський гарантував їй можливість використання всіх її сил для опору, не потребуючи прикриття від зайнятого польською армією Вільна. Навпаки — і це безперечно врятувало тоді незалежність не лише Литви, а й Латвії та Естонії — він загрожував на випадок подальшого наступу Бермонта кинути всі польські сили на допомогу цій країні. Маршал Фош відзначав тоді на засіданні Найвищої Ради, що він не в змозі силами західних держав виступити на захист цих країн і знищити Бермонта-Авалова. Єдине, на що західні

держави були тоді спроможні, це організувати маніфестацію британського військово-морського флоту біля узбережжя Балтики, котра, очевидно, могла мати і мала істотні наслідки тільки у поєднанні з одночасною маніфестацією польських сухопутних сил в цьому районі.

На жаль, в серпні 1919 року, після того, як німці пішли з Сейненського повіту, дійшло до збройного конфлікту між поляками й литовцями. Та найгіршим було те, що литовська влада розкрила у Ковно підготовку до державного перевороту пропольськими силами. Це безперечно відбувалося за допомогою Варшави. Польсько-литовські стосунки серйозно погіршилися. Пілсудський тимчасово мусив відмовитися від своїх планів федерації з Литвою.

Після звільнення польськими військами Мінська Литовського у вересні 1919 року Пілсудський з такими словами звернувся до представників місцевого населення, котрі зібралися в "Шляхетському домі": *"Польща повсюди крокує з гаслами свободи. Польщі не властиве бажання гнобити за допомогою брутального солдатського чобота... Відразу ж, коли я, син цієї землі, очолив своїх солдатів, я оголосив, що цій землі нічого силою не буде нав'язано..., що ця земля сама вирішить, як їй жити, якими законами керуватися. Своім словом, підтриманим найвищим представництвом — польським Сеймом — я залишуся вірним, вірним до кінця".*¹⁰⁾

В січні 1920 року після здобуття польським військом Динебурга і передачі його Латвії Пілсудський на влаштованому з цього приводу банкеті сказав: *"Мені приємно бути в загоні, якому випало справжнє щастя воювати згідно з польською традицією за нашу і вашу свободу: не лише за свободу нашого народу, але і за свободу нашого сусіда і друга".*¹¹⁾

Здобувши Динебург і звільнивши південну Латвію з-під російської окупації, Пілсудський тим самим зробив неможливим створення більшовиками радянської латиської республіки і водночас географічно відділив Литву від Росії, що мало важливе значення для збереження її незалежності.

Значною мірою почуттями керувався Пілсудський, продовжуючи працювати над підвалинами федеративного зв'язку Польщі з Ковенською Литвою.

Політичні та економічні інтереси привертали увагу Пілсудського і до України. Крім концепції федерації України з Польщею з'явився тоді ще один проект, вирішення якого можна було досягти іншим шляхом. Так, Януш Радзівіл від імені консервативних сил представив в травні 1919 року меморіал, який обґрунтовував проект надання Польщі від імені Ліги Націй мандата на створення

під її контролем української держави. Ця держава мала б забезпечувати полякам збереження їхнього майна і розвиток їхньої культури і стала б союзником проти Росії, *“здатної поки що тільки на вкрай реакційний царизм або на вкрай жорстокий комуністичний терор”*.¹²⁾

Посол Великої Британії у Варшаві Горацій Румбольд 7 жовтня 1919 року рапортував про розмову з Пілсудським, під час якої той висловив переконання, що навіть за умов поразки комуністичної революції росіяни тривалий час не зможуть запровадити порядок в такій великій державі, як Росія. В цьому їм могли б допомогти Німеччина чи Польща, тільки не самостійно, оскільки вони в господарчому плані ще слабкі, а *“співпрацюючи з іншою державою, а саме з Великою Британією”*.¹³⁾

Справді оборона Львова і бої з українцями в Східній Малопольщі робили тоді неможливим зближення двох народів. Але тільки-но почала завершуватися боротьба з галичанами, Пілсудський налагодив контакти з керівником Наддніпрянської України Симоном Петлюрою. Наприкінці травня 1919 року він дав наказ другому відділові Генерального штабу, що відповідав за розвідку, відрядити до Петлюри свого представника з запрошенням прибути до Варшави. Як свідчить генерал Кутшеба, *“Член Польської військової організації майор Заглоба-Мазуркевич в одязі українського полоненого... дістається до штабу Петлюри у Чорному Острозі і привозить до Варшави відповідь Петлюри. З того часу між ними триває зв'язок і обмін думками”*.¹⁴⁾ З інших джерел відомо, що той же офіцер принаймні двічі переправляв через фронт на Україну Валерія Славка, одного з найбільш довірених людей Пілсудського.

В літньому наступі 1919 року Денікіна проти більшовиків спочатку брали участь українські війська як петлюрівські “наддніпрянські”, так і “галицькі”, яких поляки витіснили з Східної Малопольщі. Але, коли 31 серпня військо Петлюри увійшло до Києва, то протрималось там один день й відійшло під тиском загонів Денікіна. Боротьба українців з Денікіним триває до кінця 1919 року. В грудні війська Петлюри передають полякам Кам'янець-Подільський, а сам Петлюра знаходить притулок в Польщі. “Галицькі” ж українські війська спочатку співпрацюють з Денікіним, а потім переходять на бік більшовиків, три їхні бригади входять до складу Червоної Армії, щоб нарешті під час київського походу Пілсудського здатися полякам.

Внаслідок просування вперед більшовицьких військ і відступу Денікіна польські війська на Волині на північ від Мірополя опинилися під загрозою, на півдні їм загрожував Денікін. Польське

командування мало вирішити, що робити далі: чи то дозволити більшовицьким військам оволодіти всім фронтом, чи то створити порожнечу, "нейтральний фронт", де будуть ширитися селянські повстання? Чи може пересунути польський фронт до Дніпра, щоб там захищати підступи до Польщі?

Воєнним становищем на Україні найбільше зацікавлений був командуючий волинським фронтом генерал Лістовський. Спостерігаючи невдалі дії армії Денікіна і сподіваючись на її поразку, Лістовський розглядає подальшу стратегію на своєму фронті, зумовлену очікуваною ситуацією зв'язку з можливим відходом військ Денікіна. Свої міркування в формі рапорту Лістовський надіслав начальнику Генерального штабу 21 грудня 1919 року. В ньому йшлося про оперативну необхідність просування польського фронту на схід. Передумовою цієї операції мало стати формування українського війська з полонених, а також відродження української держави. Генерал Лістовський вбачав в цій операції як військові, так і політичні вигоди, однак він вважав, що не слід буде йти на Україну як ворогом, а як союзником. Це мало б полегшити окупацію великих територій і забезпечити їх необхідний подальший захист.

На цей рапорт штаб надіслав негайну відповідь вже 1 січня 1920 року. Швидкість реагування свідчила про те, що рішення про "київський похід" в цей час уже визріло. У відповіді Генерального штабу говориться, що погляди генерала Лістовського співпадають з поглядами головного командування, *"що тільки відродження України зможе захистити нас зі сходу"*. При цьому генералу Лістовському пояснили, що формальне відродження України продемонструвало би вороже ставлення до Денікіна, а це для Польщі в даний момент було б не вигідно, саме тому отже необхідна нейтральність. Взагалі складалось враження, що весняна кампанія з оперативної точки зору була вже продумана, що ж до політичної її частини, то вона лишалася невизначеною в зв'язку з ситуацією Денікіна, котрого надалі продовжували підтримувати уряди Франції та Англії. До реалізації "київського походу" на засаді військового союзу з Народною Україною можна було приступити тільки після розгрому Денікіна.¹⁵

Поразка Денікіна незабаром стала реальністю, і події почали швидко розвиватися. 22 грудня 1919 року Радянський уряд звернувся до Польщі з пропозицією укласти мир. Не отримавши відповідей, Рада народних комісарів офіційно звернулася до польського уряду і польського народу з декларацією, в якій засвідчувалось, що червоні війська не будуть перетинати існуючої лінії фронту і

що *“нема жодної територіальної, економічної чи будь-якої іншої проблеми, яка б не могла бути вирішена за допомогою взаємних переговорів, порозумінь і поступок”*. Декларацію підписали Ленін як голова уряду. Чичерін як комісар (міністр) закордонних справ і Троцький як комісар військових справ. Згадану декларацію підтримав 2 лютого Центральний Всеросійський виконавчий комітет на чолі з Калініним.

Тодішня лінія фронту проходила на відстані 100-150 км на схід від кордону, встановленому пізніше через кілька місяців в Ризі. Радянська сторона визначала цю лінію як лінію майбутнього кордону. Безперечно ця пропозиція була дуже вигідною для Польщі. На думку генерала Соснковського, віце-міністра військових справ, це означало б кінець війни. Можливо, ця пропозиція була своєрідною подякою Пілсудському за його дії восени 1919 року, коли він всупереч вимогам урядів Великої Британії і Франції не підтримав армії Денікіна, і цим врятував більшовицьку революцію і Країну Рад.

Мирні переговори однак не відбулися. За офіційними даними це сталося через відсутність домовленості щодо місця їх проведення. Насправді ж Пілсудський не прагнув до миру, він саме завершував підготовку до *“київського походу”*.

В цих обставинах російський уряд надіслав звернення до держав Антанти, в якому звинувачував їх у зриві мирних переговорів, *“оскільки вони могли схилити польський уряд до менш впертої позиції”*. Цей широко розповсюджений на Заході документ характеризував Польщу як майбутнього агресора, що не могло викликати до неї симпатії з боку втомлених світовою війною країн.

Чому Пілсудський прагнув війни? Тому що він вирішив відірвати Україну від Росії, вважаючи, що остання вже не мала сил, щоб її захищати.

На нараді за участю начальника Генерального штабу генерала Станіслава Галлера і віце-міністра закордонних справ генерала Станіслава Скшинського в грудні 1919 року Пілсудський сказав: *“Більшовиків необхідно розгромити і то швидко, поки вони не зміцніли. Треба їх змусити вступити в вирішальний бій і так їх розтрошити, щоб вони цілий місяць не могли опам'ятатися. Але щоб цього досягти, слід наступити на таке болоче місце, щоб вони не могли отямитися й втекти. Москва не є таким місцем. Київ і Україна — ось їхній вразливий пункт...”*¹⁶⁾

Вітос, занепокоєний висловлюваннями голови Комісії закордонних справ Сейму Станіслава Грабського, котрий називав воєнні плани Пілсудського *“божевіллям, за яке Польща заплатить вели-*

кою кров'ю й жертвами", звернувся до прем'єра Леона Скульського з проханням з'ясувати ситуацію. Той йому відповів: "Уряд має найточнішу інформацію про те, що більшовики майже повністю знисилились, вони цілком деморалізовані й розбиті, неспроможні до жодної серйозної акції. Звідусіль вони тільки тікають і будуть тікати. Наші війська невпинно рухаються вперед. Я переконаний, що через кілька тижнів ми зможемо продиктувати такий мир, який нам буде до вподоби. Тоді й будемо думати, чи приєднати завойовані нами території до Польщі, чи створити на них окремі держави".¹⁷ На думку Вітоса, прем'єр Скульський, хоча й був ендеком, але перебував "під цілковитим впливом Пілсудського".

Польські історики пояснювали причину відмови від російських мирних пропозицій їхньою нібито нещирістю, прагненням прислати пильність поляків і витрати час, необхідний для підготовки наступу на Польщу. Вони посилалися при цьому на зростання чисельності російських військ на польському фронті з чотирьох піхотних дивізій і однієї бригади кавалерії в січні 1920 року до двадцяти піхотних дивізій і п'яти бригад кавалерії в квітні.

Сьогодні ж, з перспективи минулих років здається безсумнівним, що мирні радянські пропозиції на переломі 1919 і 1920-х рр. були щирими. Ослаблена світовою війною Росія три роки потопала в хаосі революції й громадянської війни. Зруйнована економіка призвела країну до злиднів. Хоч більшість "білих" військ було розгромлено, залишалася підтримувана Францією армія Врангеля. В різних частинах країни, особливо на Україні, панувала анархія. Щоб в таких умовах зміцнювати владу й утверджувати комуністичний лад, потрібний був мир. Росія володіла великою територією, що їй заважало поступитися частиною Білорусії, Волині і Поділля, які уже півроку перебували під владою поляків?

Російський уряд уклав тоді мирні угоди з Фінляндією й Естонією, незабаром з Латвією й Литвою, причому ці домовленості росіяни не порушували до 1939 року. Користуючись революційним хаосом, Румунія захопила у Росії Бесарабію, і та тільки в 1940 році нагадала про це. Чому б вони не могли на якийсь час укласти угоду з Польщею?

І справді росіяни зміцнювали свої позиції на польському фронті взимку і навесні 1920 року; Але ж як вони могли чинити інакше, коли чисельність польських військ з 170 тисяч солдатів навесні 1919 року зросла до 700 тисяч навесні 1920. В цей час Польща завершила війну з українцями за Галичину, Німеччина ратифікувала Версальський договір, а отже зникла потреба тримати в бойовій готовності збройні сили на західному кордоні. Тоді

проти кого розбудовувалась Польська армія? Очевидно, що проти Росії. Нема нічого дивного в тому, що росіяни зміцнювали свої позиції на польському кордоні, керуючись зрештою мудрістю римлян: “коли ти прагнеш миру – готуйся до війни”.

Деякі польські автори посилаються як на аргумент, що свідчив про нещирість російських мирних пропозицій, на факт розробки штабом Червоної Армії в лютому 1920 року плану воєнної кампанії в Польщі — “основи для подальших рішень”. Але сама розробка плану війни ще не означає, що ця війна буде розв’язана. Добре працюючий штаб зобов’язаний розробляти плани можливих майбутніх кампаній і війн.

Кутшеба в своїй праці про “київський похід” доводить, що його *“стратегічною метою було нав’язати війну радянській Росії в найменш зручний для неї момент і що Росія вступила у війну всупереч своєму бажанню швидко укласти мир і боролася з нами без відчутної переваги в силі і до того ж військом, яке в багатьох відношеннях було набагато гіршим якісно за польські війська”*. На думку Кутшеби, *“Росія прагнула миру, її влада не була ще міцною, замість нещодавно розгромленого Денкіна з’явився, підтримуваний Францією, Врангель. На Україні не вибухали повстання”*.¹⁹⁾

Після відмови співпрацювати з російськими “білими” генералами Пілсудський намагався здобути прихильність для участі в своїй боротьбі проти більшовиків російських емігрантів антибільшовицького спрямування, яких не підтримували “білі” генерали. В січні 1920 року він прийняв в Бельведері двох відомих російських соціал-демократів Миколу Чайковського і Бориса Савінкова і ознайомив їх зі своїми планами стосовно Росії. План-максимум передбачав об’єднання проти більшовиків всіх народів колишньої імперії від Естонії до Грузії, а план-мінімум полягав у створенні вільної України і проведенні референдуму на решті земель колишнього Литовського князівства.²⁰⁾ Позбавлений будь-якої іншої можливості діяти, Савінков погодився співпрацювати. Невдовзі у Варшаві повстав Російський політичний комітет на чолі з Савінковим і відомим письменником Дмитром Мережковським. З’явився друкований орган під назвою *“За свободу”*, а декілька російських генералів розпочали створення союзницької з Польщею російської армії. Мабуть Пілсудський хотів довести Західній Європі, що в своїх східних планах він може розраховувати і на Росію.

В березні група військ під командуванням Владислава Сікорського, що діяла в Поліссі, розпочала наступ на Мозир і Каленковичі. Зайнявши ці пункти, вона таким чином відрізала найкоротші залізничні та річкові комунікації поміж радянськими фронтами

на Україні та в Білорусії. Подібним способом в разі майбутнього наступу на Київ, Пілсудський забезпечував себе з півночі.

Чому Пілсудський вирішив спрямувати свій наступ на Україну, а не на північ, в район "смолянської брами", де росіяни готували головні сили? Він боявся, що на півночі росіяни використають стратегію Кутузова, а саме — уникаючи бою, почнуть відступати, щоб затягнути польські війська вглиб Росії. Натомість він був впевнений, що більшовики будуть вимушені обороняти Україну і Київ, а отже прийняти бій. Після перемоги Пілсудський збирався залишити на Україні Петлюру, щоб той створив українську армію. А більшу частину польських військ планувалося спрямувати на північ з метою розгромити там основні російські сили. Дотримуючись свого принципу, згідно з яким ворог мав опинитися перед доконаними фактами, Пілсудський вів переговори з Петлюрою без відома Сейму і через своїх довірених людей порівняно невисокого рангу, щоб уникнути розголосу. Однак у політичних і сеймових колах здогадувалися, що "хитрий литовець", як дехто тоді називав Пілсудського, готує напад на Україну. Тому-то в перші місяці 1920 року в Сеймі і в пресі точилися дискусії на цю тему. Розмірковували, чи укладати мир? Що роботи з територіями на сході, звільненими польськими військами від більшовиків? Чи просто приєднати їх до Польщі, чи допомогти народам, які їх заселяють, створити власні держави, пов'язані з Польщею на засадах союзу чи конфедерації?

За укладення миру найактивніше виступали праві сили (ендеки), а також комуністи. Останні вели серед робітників і військових енергійну антивоєнну пропаганду. В січні вони організували страйк в шахтах Домбровського вугільного басейну і закликали до загального страйку, вимагаючи укладення миру з радянською Росією. Праві націоналістичні кола також вимагали укладення миру з Росією, знаходячи в цьому підтримку з боку мешканців західних районів, котрі за традицією більше боялися німців, ніж росіян. Правого спрямування газета *"Кур'єр Варшавський"* з її великим тиражем різко протистояла планам співробітництва з українцями.

Націоналістична права преса вважала за найкраще вирішення проблеми поділ східних земель між Польщею й Росією. Після щойно завершеної війни за Галичину проекти створення української держави не знаходили багато прихильників. Селянські партії в Галичині також вимагали миру, очевидно під їхнім впливом чимало призовників відмовлялися йти до війська.

Керівники ППС інших лівих партій, більшість з яких залишались під впливом Пілсудського, загалом з симпатією ставились

до планів федерації. Посол Недзялковський на таємній нараді з делегатами Робітничої Ради засвідчив від імені ППС, що *"коли Польща укладе з більшовиками мир на засадах самовизначення всіх так званих кресових народів, то тоді за її ініціативою міг би бути створений великий блок східних народів, душою якого була б Польща. Виникли б Сполучені Штати Східної Європи, до складу яких поряд з Польщею увійшли б такі держави, як Фінляндія, Латвія, Естонія, Литва, Білорусія, а з часом, можливо, й Україна"*.²⁰

Прихильні східним планам Пілсудського керівники лівих партій повинні були однак рахуватися з точкою зору робітників, які виступали проти подальшої війни.

Ратай згадував, що на конфіденційних нарадах в Бельведері з керівниками політичних партій Пілсудський звертав увагу на те, що війна забезпечувала робочі місця і тому, незважаючи на застій в промисловості, можна було б більше виділити коштів безробітним. Соснковський, в свою чергу, підкреслював, що війна приносить великі прибутки державним фінансам, бо за друковані папірці — марки — здобувались тисячі трофейних вагонів, локомотивів тощо. Однак навесні 1920 року переважна більшість населення віддавала перевагу миру з Росією.

Хто хотів війни? Насамперед мешканці східних районів Польщі, які віддавали належне жажливості й безглуздості більшовицької революції й необхідності її ліквідації з метою усунення з її боку загрози Польщі; численні прихильники політики Пілсудського, особливо ліві кола; патріоти, котрі, як приміром Ігнаці Падеревський, вбачали в новітній формі федерації вільних народів світле марево Польщі Ягеллонів; молоді люди різних політичних поглядів, правих і лівих, а часто взагалі без політичних поглядів, виховані на романах "Вогнем і мечем" і "Потоп" Сенкевича, яких приваблювала перспектива пригод і військової служби в українських степах. І нарешті хотіли повернутися на Волинь, Поділля й Україну численні групи поляків, яких звідти вигнала революція. Не випадково популярна співанка одного з наших уланських полків виглядала так:

*"По маєткх на Поділлі
Полк дванадцятий рушає".*

В той самий час, коли Литва вороже поставилася до федерації, а інші партнери теж не зацікавились нею, Пілсудський визнав ці проекти неактуальними і вирішив допомогти Петлюрі при творенні незалежної України — союзниці Польщі. Розуміючи водночас, що ще не настав час для утворення білоруської держави, він залучив до участі у війні з більшовиками хороброго білоруського партизана Станіслава Булак-Балаховича.

Представники польського і українського урядів таємно підготували проекти міждержавної угоди та військову конвенцію. Був сформований головний осередок організації української армії в Бресті над Бугом та рекрутські та підготовчі пункти в Кам'янець-Подільському, Рівному й Луцьку.

24 лютого Комісія закордонних справ Сейму разом з Військовою комісією затвердила на таємному засіданні основні принципи, згідно з якими могли вестися переговори з Росією. Йшлося про те, що *“На всіх територіях, котрі належали Польщі до 1772 року, мешканці мають мати можливість визначити свою державну приналежність”*.²²⁾ Проти такого формулювання, яке могло перекреслити мирний процес, рішуче виступив голова цієї комісії професор Станіслав Грабський. Його підтримали послы Сейму — ендеки, але під впливом голови Військової комісії генерала Казімежа Сосновського і прем'єра Леопольда Скульського обидві комісії ухвалили рішення, яке відповідало намірам Пілсудського. Була це спритно вироблена форма, яка спиралася на законне обґрунтування принципу, який позбавляв революційну Росію права користуватися прийнятими в свій час рішеннями стосовно поділу Польщі. Ця формула водночас визнавала відповідно до загальноприйнятих тоді засад, право народів на самовизначення, надаючи Пілсудському можливість організувати нові держави на землях, розташованих на схід від Польщі.

8 березня на засіданні Ради міністрів прем'єр Скульський виклав умови, за яких уряд готовий був приступити до мирних переговорів з Радянським урядом, а саме: Росія повинна була відмовитися від прав на землі, які входили до складу Польщі до 1772 року. Йшлося зокрема про лінію “безпеки” між тогочасним фронтом і кордоном 1772 року. Польща мала підтримувати прагнення українців створити власну незалежну державу; концепція створення білоруської держави в федерації з Польщею знімалася, натомість білорусам забезпечувалось право на самоврядування на терені Мінського округу і на схід від нього; федерація з Литвою вважалась неактуальною через її непоступливе прагнення до державної незалежності; належало розмежувати території обох країн, при чому Вільно й Гродно мали належати Польщі.²³⁾

13 березня польський міністр закордонних справ вручив послам Великої Британії, Франції, Сполучених Штатів та Італії ноти, в яких стверджувалося, що *“відповідно до принципів толерантності й свободи та поважання прав народів польський уряд визначить долю мешканців територій на захід від кордонів 1772 року згідно*

з їх бажаннями". У такій не зовсім чіткій формі Пілсудський попереджав уряди західних держав про підготовку ним дій на Україні.

Яку реакцію міг очікувати Пілсудський з боку всемогутніх держав Антанті в стосунку до запланованого київського наступу? (Ми користуємось прикметником "всемогутніх" держав, оскільки вони по-перше, протягом року постачали Польщі зброю, амуніцію, продукти харчування, одяг, без чого Пілсудський не міг би воювати; по-друге, згідно з Версальським договором, Найвища Рада Союзних держав мала затвердити польський західний кордон. Власне тоді британський прем'єр Ллойд Джордж вніс зміни в британську політику стосовно Східної Європи. Так, саме в зв'язку з поразкою Денікіна розумні британці після півторарічної підтримки російських "білих" генералів шляхом постачання їм зброї, амуніції, грошей дійшли висновку, що вже час покласти край цьому марнотратству. Тим більше, що від впливом зростаючого післявоєнного безробіття економічні кола Великої Британії зацікавились сигналами з Росії щодо можливості торговельного обміну. Наприкінці січня 1920 року польський міністр закордонних справ Пате́к зробив візит в Лондон і мав бесіду з Ллойд Джорджем, "який недвозначно умивав руки від польсько-російського конфлікту, застерігав перед надто великим висуванням польських військ поза свої етнічні території і сповіщав про нову, протилежну намірам Пілсудського, ухвалу Найвищої Ради".²⁴)

Іншою була позиція Франції, яка з впертістю, гідною кращого вжитку, продовжувала підтримувати "білу" Росію, надаючи цього разу допомогу наступникові Денікіна генералу Врангелю, який командував рештками денікінських військ в Криму. Уряд Врангеля Франція через кілька місяців навіть визнає законним російським урядом. Прагнучи підтримати Врангеля в боротьбі з більшовиками, французький уряд і зокрема французька військова місія у Варшаві схвально поставились до планів польського наступу.

За те, що поляки не зважили на пересторогу британського прем'єра, довелося розплачуватися, адже вже через кілька місяців за рішенням конференції Найвищої Ради держав-союзниць у бельгійському місті Спа Польщі були нав'язані принизливі умови перемир'я з Росією, до котрого, на щастя, справа не дійшла, а також було відмовлено в референдумі в тешинській Сілезії, внаслідок чого Польща втратила цю гарну й багату провінцію.

23 квітня посол Станіслав Глонбінський на засіданні Сейму проголосив: "Чуємо ми, що у нас зараз якась нова орієнтація, що ми створюємо іншу, українську державу, однак передусім ми маємо завершити побудову власної держави і забезпечити її кордони".²⁵)

Він також застерігав, що зовнішня політика Польщі призводить до фінансової й економічної катастрофи і що його партія (права) висловлює урядові недовір'я і виходить з нього. На знак протесту Станіслав Грабський залишив посаду голови Комісії закордонних справ у Сеймі.

Занепокоєння Глонбінського і Грабського з їх погляду були обгрунтованими, оскільки за два дні до цього, 21 квітня, була підписана угода між польським урядом і урядом отамана Симона Петлори, яка передбачала *“закріплення основ співробітництва і приятних стосунків в ім'я добра й успішного розвитку обох народів”*. Польща визнавала Директорію Незалежної Української Народної республіки на чолі з отаманом Петлорою. Угода встановлювала кордони між Польщею і Україною по річці Збруч і далі на схід від Рівного і Сарн аж до Прип'яті на півночі (подібно до того, яким пізніше цей кордон був визначений Ризькою угодою). Польський уряд визнав українською територією землі на схід від цієї прикордонної лінії до кордону Польщі перед поділом 1772 року. Йшлося про землі, якими Польща вже володіє або має одержати від Росії дипломатичним чи військовим шляхом. Польський уряд мав запевнити національно-культурні права українцям, що мешкають в Польщі, такі ж права гарантувалися громадянам польської національності в межах Української Народної Республіки. Аграрні справи на Україні мають вирішувати установчі збори. Була досягнута торговельна умова й військова конвенція.

24 квітня український генерал Сінклер, а з польської сторони майор Валерій Славек і капітан Вацлав Енджеєвич підписали військову конвенцію з 13 пунктів, яка встановлювала умови співробітництва двох армій. Польська сторона зобов'язувалася надіслати українській стороні озброєння, амуніцію, екіпіровку і обмундирування для трьох дивізій, а також забезпечити резерв санітарних засобів, розквартирування тощо.

На світанку 25 квітня польські війська під керівництвом Пільсудського розпочали наступ. Після блискавичного взяття Житомира вже наступного дня маршал звернувся з відозвою до населення:

“До всіх мешканців України!

Війська Польської Республіки за моїм наказом рушили вперед, посуваючись вглибину української землі. Мешканцям цієї землі я повідомляю про те, що польські війська виженуть з тих територій, де проживає український народ, теперішніх загарбників, проти яких люд український повставав зі зброєю в руках, захищаючи свої садиби від насильства, розбою й грабіжництва.

Польські війська залишаться на Україні тільки на час, потрібний для того, щоб влада на цих землях перейшла до законного українського уряду. Після того, як національний уряд Української Республіки створить державну владу, а кордони оберігатимуть збройні сили українського народу, спроможні захистити цю країну від нової навали, а вільний народ буде здатним сам вирішувати свою долю, польський солдат повернеться до Польської Республіки, виконавши почесне завдання боротьби за свободу народів.

Разом з польськими військами повертаються на Україну шеренги мужніх її синів на чолі з головним отаманом Симоном Петлюрою, які знайшли в Польській Республіці притулок і допомогу в найважчі для українського народу дні випробувань.

Я вірю, що український народ докладе всіх зусиль, щоб за допомогою Польської Республіки вибороти власну свободу і забезпечити родючій землі своєї вітчизни щастя й добробут, якими буде тішитись після повернення до праці й миру.

Всім мешканцям України незалежно від стану, походження й віри війська Польської Республіки гарантують захист та опіку.

Закликаю український народ і всіх мешканців цієї землі до того, щоб вони, терпляче несучи важкий тягар, пов'язаний з війною, допомагали в міру своїх сил польській армії в її кривавій боротьбі за їхнє власне життя і свободу”.

*Юзеф Пілсудський
Головнокомандуючий Польських Військ
26 квітня 1920. Головна Ставка.*

Того ж самого дня головний отаман Петлюра видав відозву “До народу України”, яка становила собою повний відповідник відозви Пілсудського. Петлюра стверджував, що Польща приходить на Україну з допомогою, як союзник в боротьбі з “московськими більшовіками-окупантами” і що “після закінчення боротьби з більшовіками польські війська повернуться на свою батьківщину”.

Через 262 роки після укладення Гадяцької угоди Пілсудський розпочав новий етап співробітництва з Україною, цього разу у вигляді союзу двох незалежних держав. Користуючись революційним хаосом, він визволяв Україну від кількочасної російської окупації, відроджував вільну Україну, союзницю Польщі. Створював він її з завзятістю литовця і хитромудрістю Меттерніха, всупереч волі більшості власного народу і всупереч всемогутнім тоді урядам Антанти, які хотіли відроджену Польщу замкнути в етнографічних кордонах від Варти до лінії Керзона. Спирався він тільки на власну інтуїцію і на глибоке переконання в тому, що без вільної України довго не протримається незалежна Польща.

ПОСИЛАННЯ:

- ¹⁾ „Rok 1920. Wojna polsko-radziecka we wspomnieniach i innych dokumentach”. Wybór i opracowanie J. Borkowski, PIW, Warszawa 1990, s. 45.
- ²⁾ B. Miedziński: „Polityka wschodnia Piłsudskiego”, *Zeszyty Historyczne*, Zeszyt trzydziesty pierwszy, Instytut Literacki, Paryż 1975, s. 14.
- ³⁾ A. Krzyżanowski: „Dzieje najnowsze Polski w oczach zachodu”, *Zeszyty Historyczne*, zeszyt dwudziesty drugi, Instytut Literacki, Paryż 1972, s. 179.
- ⁴⁾ L. Podhorodecki: „Zarys dziejów Ukrainy”, Książka i Wiedza, Warszawa 1976, tom I, s. 297 i n.
- ⁵⁾ B. Miedziński: op. cit., s. 15 i n.
- ⁶⁾ T. Kutrzeba: „Wyprawa kijowska 1920”, Gebethner i Wolff, 1937, s. 24 i n.
- ⁷⁾ J. Piłsudski: „Pisma wybrane”, M.I. Kolin, Londyn 1943, s. 167.
- ⁸⁾ Piłsudski: op. cit., s. 176.
- ⁹⁾ J. Borkowski: op. cit.
- ¹⁰⁾ J. Piłsudski: op. cit., s. 186 i n.
- ¹¹⁾ J. Piłsudski: op. cit., s. 198.
- ¹²⁾ J. Borkowski: op. cit., s. 51.
- ¹³⁾ J. Borkowski: op. cit., s. 85.
- ¹⁴⁾ T. Kutrzeba: op. cit., s. 51.
- ¹⁵⁾ T. Kutrzeba: op. cit., s. 50.
- ¹⁶⁾ B. Miedziński: op. cit., s. 6.
- ¹⁷⁾ W. Witos: „Moje wspomnienia”, t. II, Instytut Literacki, Paryż, 1964, s. 257.
- ¹⁸⁾ M. Kukiel: „Dzieje Polski porozbiorowe 1795-1921”, Editions SPOTKANIA, Paryż 1983, s. 643 i 653.
- ¹⁹⁾ T. Kutrzeba: op. cit., s. 75 i 375.
- ²⁰⁾ O. Terlecki: „Z dziejów drugiej Rzeczypospolitej”, KAW, Kraków 1985, s. 84 i n.
- ²¹⁾ J. Borkowski: op. cit., s. 97.
- ²²⁾ M. Kukiel: op. cit., s. 651.
- ²³⁾ J. Borkowski: op. cit., s. 112 i n.
- ²⁴⁾ O. Terlecki: op. cit., s. 82.
- ²⁵⁾ J. Borkowski: op. cit., s. 132.

ПОХІД НА КИЇВ

Як то славно на війнонці!

23 квітня Головнокомандуючий маршал Юзеф Пілсудський приїхав до Рівного на нараду з командуючими 2-ю і 6-ю арміями — генералами Антонієм Лістовським і Вацлавом Івашкевичем, з командиром ударної групи 3-ї армії генералом Едвардом Ридз-Сміглім і командиром 1-ю кавалерійською дивізією генералом Яном Ромером.

Ось, що тоді побачив і записав Юліуш Каден-Бандровський, військовий кореспондент під час наступу на Київ.¹⁾

“Ми приїхали до Рівного.

Тут краще, ніж будь-де, видно, на що воно заноситься (...)

На станції всі роди військ, з-під усіх прапорів (...) видно, що вантажиться кавалерія, бо у вагонах з строкатими чудернацькими написами угорськими, австрійськими, німецькими, французькими, польськими, українськими, більшовицькими (чиї п'ять літер скидаються на наукову формулу якоїсь зарази) — суцільна штовханина коней.

Сірній багатовагонний потяг Верховного командування справляє враження цілого ряду залізних вуликів.

Офіцери оперативного відділу увиваються, як дзиги. Телефони дзвонять, телеграф стрекоче й хурчить, у відділах канцелярії карти і папери перекочуються хрусткою хвилею (...).

Папери, папери! Скільки ж їх повинно пропхатися щодня через усі канцелярії, через усі ті кишки військового організму!

Далеко на рейках, під тонкою ослоною плащ-накидки з'являється генерал Лістовський. Через кілька хвилин після того в'їжджає якийсь автомобіль, заповнений аж до верху звивищем ременів, шкіряних торочків, полсів, ковдр, вуздечок, мундштуків, недоузків (...). Нарешті вискакує з цієї шкіряної кути малий, понад міру рухливий клубок сухожилля і жиля, що тримається на великих чорних американських чоботах (...). Цей клубок надимається на вітрі в темну, гумову кулю, на якій коливається коричнева від сонця голова.

Це відважний генерал Ромер у своєму історичному гумовому плащі.

Ми обступимо генерала. Він аж піниться від злості через затримку транспортів.

Потяг з Головнокомандуючим в'їжджає на станцію. Довзгий і чорний. Так, ніби розміри всіх цих вагонів потрібні для того, щоб вмістити розлеглу волю, котра простягається, певно, через усю їх довжину, напружена як блискавка.

Пісудський сходить, поволі йде перед шиккуванням генералів і рот, він відразу забирає штаб і вони сідають у салони на нараду.

Фіранки зсунути забули і добре видно все, що там відбувається.

Солдати вихиляються з сусідніх вагонів так, що з кожного вікна виглядають цілі оберемки голів, як пучки великих рум'яних редьок. Зауважують:

— Сумний він (...)

— Та де тобі сумний?

— Сумний, дивись як сидить (...)

Командант сидить, схилившись плечима на спинку кани, генерали передають з рук в руки зеленувату карту".

* * *

25 квітня перед світанком польські війська рушили на всьому українському фронті, в напрямку на Коростень, Житомир, Бердичів, Козятин і Вінницю.

"Старий шлях, яким проходили каравани і снували козацькі війська між Польщею, Києвом та Царгородом.

Тут, біля села, яке називається Кропивне, розходяться шляхи і дороги. По шосе одні бригади полетять прямо на Житомир. (...) Шляхом від північного сходу вдарять інші (...).

Село спить, ще не прокинулось. Маленькі вічка хатин займаються першою рожевістю (...).

Але широкий шлях не спить (...) його канави й одвічні вибоїни не сплять, вкриті непроглядною безліччю шоломів (...). Ці шоломи незліченною масою сіро-блакитних жуків заповнили шлях і всю вільну землю поблизу (...).

Це підрозділи 1-ї легіонерної піхотної бригади чекають згідно з планом у районі села Кропивного наказу виступити. Наближається світанок.

Генерал Ридз-Сміглий стоїть на пагорбку і чекає відповідної години.

Звідси, з цього Кропивного, що як колиска покладене на луки землі, має кинутись в бій бригада підполковника Домб-Бернацького (...). Вся піхотна бригада пересувається на машинах, разом з нею моторизовані батареї.

Блискавичний удар польської піхоти! (...)

Тимчасом безцінне коло сонця засяяло вже на блідому обрії неба. І відразу ж в нерухомій завії садів потроїлися голоси птаства (...).

Нас постійно несе вперед — не авто, а страшина, розкішна сила всього наступального ефекту (...).

Неможливо зосередитись і врівноважитись (...). Кожен знає, що не тільки тут (...), але всюди, одночасно, усі армії починають сьогодні свій велетенський марш (...).

Що саме зараз, сьогодні 25 квітня, у перший день наступу, поринули вперед великі групи кавалерії. Дивившись на піхоту Сміглого, на це добірне зерно, на цю прекрасну польську пшеницю, а під твоїми повіками одночасно роїться кіннота Ромера, що скаче козацьким шляхом (...). І одночасно схоплюєш спраглим вухом стогін північних хащ, крізь які мчать вперед легкі кавалеристи. І одночасно чуєш, як щось розривається в тобі на шматки (...). Це четверта піхотна дивізія генерала Скерського, гірці, підгаляни, котрі саме сьогодні розгортаються для великого флангового кидка (...). А з півночі, від Овруча, як два ножі гільйотини, просуваються дві важкі колони групи Рыбака, що мають рушити на південь (...).

Одні будуть битись під Коростенем, інші вдарять по Малину, треті — накриють все хвилею вогню з півночі (...).

Ідемо до Звягиля, мчимо по шосе що є сили (...).

Десь вже недалеко від Звягиля на мураві біля якогось ліску натрапляємо на Командуючого.

Трохи далі, з великим носом Веняви попереду, виднівся пістрявий салатик професійно захеканих бельведерських ад'ютантів. Обабіч, сидючи на пні, їв литовську ковбасу генерал Генріс ²⁾ у червоній шапці, оздобленій золотим французьким лавром. На шосе чекали шофери і порпалися в авто, другим боком сунули без кінця сірі фури обозів. Сонце проливалось з неба на поля п'янким, сяючим запахом весни на поля.

Пілсудський у своєму стрілецькому голубому мундирі напівлежав, спершись на камінь, задивлений поперед себе (...)"

* * *

"(...) прямо на Житомир веде свою бригаду підполковник Ольшина. ³⁾

У старому плащі, обвішаний зброєю, з палицею прочанина в руці, з гострим носом попереду, з великою купою карт, статутів і військового знам'я на сидінні.

Стільки тримає в голові, а ще крім Польщі і України, цілому світу допомагати має (...), всіх повинен повчати, направляти, наставляти (...).

А що, як інакше б почав з цієї чудовою мудрістю, якої він набув у Кракові, Підгір'ї і Звезжинці, ще за стрілецьких часів.

Він, Ольшина, "підполковник порядчок" батько всіх коротеньких шестигодинних польових інструктажів, натхненний Скарга відірваних гудзиків і позастатутних нашивок, чудовий оборонець редути Пільсудського, шляхетний гість Щиторна (...), перший повстанець, два роки тому в українській поводі поранений, якого мучили і який потопав, через дивну помилку недобутий, знову ув'язнений, голодом морений, знову в в'язниці буцацькій чи коломийській, зазнаючи змін в фортеці повстань, — нині впевненим кроком іде цю Україну звільняти з ходу і з щирістю солдатського серця (...).

Хоча і цю війну, як і всі інші, він веде, так би мовити, нехотя. Те, що роти розгортаються вже праворуч і ліворуч, може здатись тобі дурницею (...). Бо ґрунт тут — казання, ґрунт тут — та цютлива мудрість, малих підтримка і всіх діянь недосконалих удосконалення (...).

Те, що роти розгортаються, воно звичайне, проте (...).

— Ну чому, ну чому, брате, ти вчепився в цю кухню?! (...).

Бо солдат схопився за зламану кухню, прив'язану за дшило до іншого возу, завис і кухня відірвалася.

— Чи бачиш, — виголошує підполковник Ольшина — чіпляючись замість того, щоб йти, чіпляючись замість того, щоб йти! (...)

Жовте лице полковника з сухим пташиним носом, здається аж зайшлося з болю, наче від цієї кухні мала залежати доля всього наступу.

— Солдат повинен на війну йти (...). Не можна їхати, брате (...). Добрий солдат не дасть себе везти (...). Він іде (...). Це лише консерви возять на війну, лише консерви (...)"

У 1939 році на шосе під Гродном генерала Ольшину-Вільчинського було розстріляно радянськими солдатами.

"Тимчасом наша бронемашина виїхала вглиб шосе. Видно, як в прозорому сонячному повітрі хитається чорний, пихкаючий бензином кузов, чути, як раптом зайшлися механічним сміхом кулемети (...).

Все нам стріляє, певно Бог молодості узгодився на цей час з усіма перешкодами, з усіляким злом (...). Погода нас підганяє, погода нас несе і сама виказує ворога (...). Дороги нам висушила, ліси наповнила пахоцями (...).

Люди нас благословляють (...). Допомога і всілякі полегшення самі виходять назустріч.

Пілсудський носить ся по всьому фронту як грім (...). Сьогодні оглядав кавалерію, після полудня артилерію, завтра – піхоту, завтра – знову радиться з генералами (...). Командири наполягають, щоб він не їхав далі, що дороги непевні, що банди противника нишпорять по лісах (...).

Перший маршал сміється – дороги певні – і мчить, а за ним машини, як гедзі (...).

Злива зайнятих сіл, град населених пунктів, комунікаційних вузлів і міст (...). Всю київську магістраль розстрощено. Бічними коліями тягнуться тепер великі грізні глисти більшовицьких бронепоездів і самі потрапляють у вогонь.

Битви швидко проходять одна за одною, як весняні хмари. Під Вільськом розбито китаїців, у Житомирі не встигли навіть оголосити тризугу, розбиті під Коростенем, розбиті під Овручем, розбиті в Бердичеві, розбиті під Козятином, розбиті скрізь (...).

Чудесна новина, що шириться з розпущтя горизонтів... А назустріч, на поклик цієї новини, – бригади, дивізії кидають зброю, щасливі з голосу свободи!"

* * *

Ця військова кореспонденція сповнена ентузіазму і поетичного зворушення. Що ж в цьому дивного? Відроджена неповних два роки тому, польська армія йшла шляхом Болеслава Хороброго на Київ. Після 123-х років неволі це видавалося прекрасним, неправдоподібним сном.

Варто пояснити, що згадуючи ворожі "бригади і дивізії", що "кидають зброю", автор мав на увазі три бригади українських січових стрільців, які після програної у 1919 році війни з Польщею перейшли на радянський бік, а в травні 1920 року здалися на Україні польським військам.

Спогади учасників

Найбільшим успіхом "походу на Київ" був рейд 1-ї кінної дивізії на Козятин і важливий залізничний вузол у далекому тилу радянського фронту.

Кавалерійською дивізією командував генерал Ян Ромер. До її складу входила 4-а кавалерійська бригада під командуванням полковника Тадеуша Сулімирського (8-й, 9-й і 14-й полк уланів),

а також 5-а кавалерійська бригада під командуванням полковника Владислава Ожеховського (2-й полк легкої кінноти, 1-й і 16-й полк уланів).

Командир ескадрону, а згодом полку (8-й уланів), ротмістр Корнель Кшечунович через роки згадував:

"Гарний був ранок 25 квітня 1920 р. Сонце зійшло в легкому серпанку, заповідаючи тривку погоди... Після кількох днів дощу, в середині квітня, весна вибухла раптово, так як буває тільки на Україні. Свіжа зелень вкрила землю і навіть лісові пасма, що чорніли над обрієм, почали покриватись білим цвітом диких вишень і жуців враз з зеленню молодого листя.

Головнокомандуючий на мосту через Случ оглядав полки, що вирушали на бій. Соромно нам не було... після кількох днів приготувань оснащення сяяло, наче ми мали йти на парад, а не в наступ. Зрівнятися з нами могли лише креховецькі улани (...). Два найвідважніші полки, дев'ятий і чотирнадцятий, виглядали найбільш скромно. Це було їхнім привілеєм, за котрий вони постійно кривавилися в усіх боях. З полками чергувалися батареї. Хоч і по-різному озброєні, — російськими чи італійськими гарматами, — і не завжди однаково обмундировані, вони постійно справляли хороше враження — наслідок гвардійських традицій Конгресового Королівства, на висоті яких вони мали опинитись у бойових діях, що на нас чекали (...).

Важко описати ентузіазм війська, котре переходило Случ цього весняного ранку — воно проходило перед очима свого Головнокомандуючого, йшло в глиб України до історичних рубежів давньої Речі Посполитої, до найбагатшого, найбуйнішого краю, що спливав молоком і медом, пах травами і цвітом. І не лише вигляд цвіту польської кінноти і весняний краєвид були причиною нашої радості. Наша генерація, всі офіцери від командира ескадрону до останнього рядового, який вмів читати, була вихована на лектурі трилогії Сенкевича. І тепер, у захваті, ми летіли на крилах до тих степів, де мали повернутись до традиційних кінних боїв після чотирьох трагічних років "великої війни" в окопах, на землі вкритій доісторичними курганами і зрошеною кров'ю наших предків, що власне тут несли свої обов'язки форпосту християнства. Не дивина, що мова Сенкевича була спільною для цих, ще чужих один одному підрозділів.

Однак степів видно ще не було. Наєпаки, недалеко за річкою ми вступили в лісистий край, який добре знали з численних зимових патрулів і котрий нічим не нагадував справжньої України. Географічно він належав швидше до волинського Полісся, історич-

но ж до Київського вєводства. Населений він був переважно малопомістною шляхтою, природним охоронцем цих теренів, бо цієї службі вона завдячувала шляхетським гербом. Це вона в ті тяжкі зимові місяці, коли вкритий льодом Случ перестав бути захистом для нашої лінії фронту і лише наша рухливість могла захистити нас від несподіванок, таких як нічний напад на Острожок, що загрожував знищенням всьому 1-у ескадрону, — надала нам сербечну допомогу, пропонуючи нашим змученим уланам найкращі квартири в своїх нуждених лісових хатинах і надаючи безцінні відомості про ворога.

І зараз вона виявилася на висоті свого патріотичного покликання. Передова частина колони головної дивізії — 8-й полк уланів, яку випереджав штаб дивізії, — ледве проминув Люборський Хутір, де зустрів перших пораниених з 9-го полку уланів, котрих везли на підводах (серед них поручник Ляхович) і почув близькі вже відгомони бою, коли ми побачили зворушливу сцену на галявинці біля нашої дороги. Люди виставили вітатрик, вбраний святими образами і національними барвами, а якийсь старий з чудовою сивою бородою хрестом благословляв підрозділи, що проходили. У наступному селі, Гуті Осічній ми мали затриматись, оскільки авангард ще не встиг зайняти Прутівку, яку обороняла бригада червоної кавалерії. Невдовзі по тому генерал отримав успішний рапорт і о 10-й годині ми вирушили далі. Виявилось, що не дивлячись на наш оточуючий маневр (тіший удар по фронту, кінний з флангів), противник почував себе настільки певно, що кавалерійською атакою хотів зім'яти центр нашого наступу. Але кінна атака захлинулася під влучним вогнем єдиного кулемета, з якого особисто стріляв інструктор, вахмістр Вечежак. Приємна звістка для нас, бо ж знаємо, що командир кулеметного ескадрону 9-го полку уланів — наш ровесник і однокашик зі Львова поручник Тадеуш Коморовський (пізніший генерал Бор) є командиром кулеметного ескадрону 9 полку уланів.

Проминули далі Жовтий Брід, Тартак Чудновський, пройшли до Рудні Поштової на Тетереві, де о 16-й годині було влаштовано постій для годування коней. Передполуднева війна перетворилася на пастораль. З радістю розсідлуємо ми коней після 50-кілометрового переходу. Приємний настрій змінюється ентузіазмом, коли помічаємо наші власні літаки, що кружляють над нами, спостерігаючи за нашим поступом. О 18-й годині подальший марш точиться по терені все важчим, бо крім лісів ми все частіше наштовхуємось на болота і настає ніч. Нарешті о 22-й годині ми досягаємо Нижньої Рудні на річці Гнилоп'яті, де отримуємо наказ стати біваком.

Наш полк розташовується біля якогось зруйнованого фільварку, так що люди можуть сховатись від холоду, не розпаковуючи плащів — велике полегшення, тим більше, що наступ призначено на 4-у годину. Однак ніч проходить безсонно, бо через кілька годин надходять польові кухні і бівак перетворюється у щось на зразок товариського зібрання, на якому всі діляться враженнями від першого дня наступу".⁴⁾

Пісудський козирнув і сказав: "Іхати, хлопці, їхати"

Підпоручник 14-го полку язловецьких уланів (згодом генерал) Франтішек Скібинський так згадував своє вирушення в "похід на Київ".

Полк, що стояв гарнізоном у Жолкві, саме святкував Великдень. *Традиційне релігійне святкування було у повному розпалі, всі були добряче напідпитку і стояв жвавий гомін, коли раптом з підвіконня задзвонив польовий телефонний апарат, до якого підійшов ротмістр Ромішевський. Він відразу почав жестикуювати і, щоб вгамувати галас, дозволив собі навіть крикнути "тихше!". Потім кілька разів вклонився телефонній трубіці, повторюючи "так точно, розумію, так точно". Закінчив, повернувся до зали і сповістив: "Заєтра подають ешелони, ідемо на фронт!".*

Вся наша юрба в один голос гукнула з запалом "Ура!" В Жолкві нам було добре, але все ж ми змудилися, та й врешті це не було належним заняттям для язловецьких уланів.

А зранку 12 квітня 1920 року на залізничну станцію в Жолкві дійсно почали прибувати обіцяні ешелони. Ескадрони по черзі, співаючи, проходили містом, завантажували коней, вози, багаж, а також уланів до вагонів і по одному від'їжджали у напрямку Ковеля, а там далі на схід (...).

Ми їхали близько доби, вивантажилися десь над Случем і пішли на постій до великого села Дібровки, під Звягилем. В тому районі всі села переповнені кавалерією і артилерією на кінній тязі. Там проходила концентрація двобригадної кавалерійської дивізії генерала Ромера (...). Двадцять четвертого квітня від командування дивізії надійшов оперативний наказ, зачитаний нам ад'ютантом на нараді. Ми сприйняли його зі значним скептицизмом, як вираз надмірного оптимізму з боку високого командування, в наказі ж бо чорним по білому значилось: "Ціль — до ранку 27 квітня оволодіти залізничним вузлом Козятин", тоді як відстань від Слуща до

Козятинна складала майже 200 кілометрів, подолати її протягом двох днів було б важко навіть дорогами (...).

Двадцять п'ятого квітня, добряче перед світанком ми вирушили до мосту через Случ, в чергову воєнну кампанію (...).

Вже з Козятинна я написав додому так: "(...) польська кавалерійська дивізія йшла на Козятин. Авангардом був наш полк, головним підрозділом наш ескадрон, на вістрі знаходився другий взвод, на чолі другого взводу їхав я". А їхав я на темнонодімому великому і гарному гарячому жеребіці Мінасі (...).

Протягом ночі піхота відіграла від ріки ріденьку російську охорону і створила плацдарми, а під їх захистом сапери перекинули через Случ пару мостів. Ми мали перескочити власну піхоту і мчати якнайшвидше, найкоротшими шляхами на Козятин двома або й трьома паралельними колонами.

Ледь-ледь засіріло, коли ми підїжджали до мосту, перед котрим я помітив невелику грутку людей. Я схилився з висоти Мінаси і побачив: сірий кашкет, кошлаті брови, кошлаті вуса. Головнокомандуючий особисто проводжав свою кавалерію в рейд на Козятин. Мене кинуло в сідло, наче хто штовхнув, і я крикнув (не за статутом, бо ж в бойовому марші: "Струнко, направо рівняйсь", на що Пілсудський козирнує і сказав: "Іхати, хлопці, їхати"). І вже підкови застугоніли по поверхні мосту, вже був я на східному березі, вислав галопом флангових, а сам рушив рясю на Прутівку, як мені було наказано. От тоді-то Юзеф Пілсудський й купив собі язловецьких уланів і перестав бути "червоним" (...) ⁵⁾

Пізніше ми йшли і йшли, не стільки "змінним аллюром", скільки рясю та рясю. Перед Прутівкою одним ударом змели загін російської кавалерії, але це не я ввійшов з нею в бойове зіткнення, а розїзд 9-го полку уланів, який прийшов туди іншою дорогою. Ми ж поскакали лісом замикати оточення, внаслідок чого відбулося перегрупування і далі я вже рухався не на вістрі, а лише в колоні ескадрону і полку.

В певній місцевості був місток, а в містку дірка. Збоку стояла автомашина, а біля неї генерал Ян Ромер. Дірка в мості змушувала до подолання його по-одному. Тільки-но її проминули розрізнені улани не за статутом, а як кому заманеться, галопом наздоганяли колону і з'єднувалися в трійки.

— О, ні, панове, ж подумав я, ми зробимо це згідно з усталеними положеннями і скомандував.

— Взвод, по одному — руш!

Звичайно, після переходу містка я маю скомандувати "трійками — руш!" і порядно довести весь взвод галопом у хвіст попередника.

Не встиг я скінчити розбудови цієї концепції, коли генерал Ромер рикнув як австрійський вахмістр: "Холера, не розтягувати колони, вперед, чорт забирай!"

Я затис Мінаса і помчав галопом, неприписово і індивідуально, переживаючи глибоке розчарування — старий хрін, нещасна піхота, поняття не має про правильне управління кавалерією.

Нам необхідно було десь і колись стати хоч на годину, щоб напоїти її нагороджувати коней, але на три чи чотири години ми за-трималися лише з настанням ночі, не розсідлюючи коней. А перед світанком знову — до коней, на коней, рясю — руш, і так до вечора, без єдиного пострілу, бо, починаючи з Прутівки, ми вийшли на оперативний простір.

Після заходу сонця слово стало плоттю, перед нами заблищали вогники у вікнах будинків, праворуч від нас на залізничних коліях ревли маневрові паровози і здалеку долинали звуки гармоні. Козятин. А в Козятині нікому навіть і не снилось, що за хвилину звалиться на містечко і залізничний вузол лавина польської кавалерії. Постіве не було, не продумало жодного вигуку: "Стій, хто йде?" ⁶⁾

Бій за Козятин

Слово ротмістру Кшечуновичу: "Генерал зважається на негайну вечірню атаку на Козятин, щоб застати противника зненацька, невідготовленим (...). Під час маршу розходяться саперні дозори, щоб висадити в повітря всі чотири залізничні колії, які сходяться до козятинського вузла. Полки дивізії спішно й непомітно проникають малими групами до міста. 8-й і 9-й полки уланів як кінний резерв входять до нього уже в суцільній темряві. Більшовицькі комендатури, війська і склади всі сконцентровані вздовж кількох кілометрів довгого залізничного вокзалу на протилежному кінці міста. Вони виявляються зненацька приголомшеними, бо злегковажили донесення про чужі війська в Білоніллі, приймаючи їх за українських повстанців, котрих було багато в цих місцях і котрих не боялися. Чотири спішені полки з двома гарматами кожний, в темряві наближаються до вихідних позицій для атаки на вокзал. 14-й полк уланів обходить величезний товарний вокзал зі сходу; 1-й полк атакує навпростець, 16-й полк з заходу; 2-й полк легкої кінноти (...) повинен здобути пасажирський вокзал. 16-й полк уланів і 2-й полк легкої кінноти в першому кидку займають деякі будинки на обох вокзалах, але невдовзі з'ясовується, що сили противника значно переважають наші і генерал Ромер наказує відійти на вихідні позиції і поновити атаку на світанку.

До півночі панує майже цілковита тиша, якщо не зважати на поодинокі постріли, які нікого не можуть занепокоїти, бо відомо, що така вже мода у більшовицьких вартівих. А неприятель весь час отримує все нові донесення про підриз котроїсь з лінії залізниці. В цих умовах вони зважуються на швидку евакуацію в напрямку Києва. Евакуаційний потяг сходить з рейок на підірваній колії. Висланий слідом за ним 3-й ескадрон 8-го полку приводить 80 полонених, переважно високих цивільних урядовців чи партійних чиновників. Після півночі по місту відкриває вогонь бронепойзд, що прибув з боку Бердичіва (...).

Щойно 27 квітня на світанку починається генеральна атака на вокзали. Противник, однак, вже приготувався і рішуче захищається. На вокзалах виявляється несподівано багато військ, переважно в ешелонах, серед них елітний підрозділ — офіцерська школа, а ті, що наступають, набагато слабші від тих, хто обороняється. Тільки снаряди з гармат, які супроводжують полк і штурм о 6-й годині з допомогою ручних гранат, які безпосередньо вкидають в вагони славний вахмістр Граничний і кілька уланів з 14-го полку, приголомшують противника і змушують його здатися.

Здобич велетенська, лише її підрахунки тривають кілька днів. Поки найважливішим заєданням стає вилучення різних підрозділів, що відходять з фронту західніше Козятина, де наступали наші 15-а і 13-а піхотні дивізії (...).

Полки вимушені також і другу ніч провести у повній готовності, бо кількість полонених більша за чисельність нашої дивізії, і ми не знаємо, скільки їх може ще прибути протягом ночі. Найгірше, що деякі з них вже починають бунтуватися через нестачу хліба. Тому так нетерпляче чекаємо ми на підхід більших підрозділів піхоти. Дійсно, трофей величезний — 7000 полонених, 27 гармат, 176 кулеметів, 3 літаки, одна бронемашина, 200 підвод, 500 коней, 20 локомотивів, величезні, щент заповнені склади. Наступного дня, після переговорів, до цього додається найважливіша здобич — бригада українських січових стрільців у складі 74 офіцерів і 1560 рядових. Сформована з українців — галичан, вихованих у ненависті до всього польського, вона зрадила національні українські інтереси, коли під час зимового відходу української армії за польський фронт, перейшла на бік більшовиків. Тепер вона була змушена нарешті визнати свою помилку. Бригада була роззброєна і відіслана на захід".⁷⁾

Назавтра після оволодіння Козятином в тутешньому костьолі улани взяли участь в урочистому молебні.

Втрати були незначними: 2 офіцерів і 7 уланів вбито, 3 офіцерів і 30 уланів поранено.

“Рейд” на Малин

Ось донесення командира взводу 17 полку уланів, що брав участь у рейді на Малин, підпоручника Болеслава Цендровського.

“Після перевезення 17-го полку уланів з Гнезна до Вільна, за два місяці стояли ми в остробрамському місті і ніщо не віщувало змін в безтурботному гарнізонному житті, яке ми вели.

Цілком несподівано 15 квітня 1920 року полк отримує наказ авантажитись. Ми всі були поглинуті одним питанням — куди?

Часу було небагато, вантажитись мали вже ранком наступного дня. Тисячі службових справ забрав нам весь час, що залишився.

Чотири дні переїзду залізницею тягнулися справжнім черепашиим кроком, отож з ретельною радістю зупинилися ми нарешті на станції Каленковичі — місці нашого призначення.

До нас доходили неясні відомості, що полк буде використаний у якійсь масштабній кампанії і що ми ввійдемо до складу 7-ї кавалерійської бригади, яка концентрувалася поблизу. Ці чутки були скоро підтверджені наказом по полку, де зазначалося, що 7-ю кавалерійську бригаду складають полк легкої кінноти, полк татарської кінноти і наш, а також 7-й дивізіон кіннотної артилерії. Також з'ясувалось, що 7-а кавалерійська бригада входить до складу оперативної групи полковника Рибака.

Транспорти для нашого полку збиралися три дні, нарешті 23 квітня починається виступ зібраного вже полку в південному напрямку. Після важкого дводенного переходу ми дісталися до Грошівки. Там довідуємося про завдання бригади.

В зв'язку з нашим загальним наступом на Україні армія генерала Ридз-Сміглого наступає з району Звягизля у напрямку Житомира і Радомишля; 4-а піхотна дивізія йде на Коростень, а 2-а полковника Рибака завдає удару по Овручу.

Кавалерія має провести два рейди: кавалерійською дивізією на Козятин і нашою бригадою на Малин і мости через річку Тетерів, при чому наше завдання полягає в тому, щоб відрізати коростеньський залізничний вузол від Києва.

Враховуючи, що виконання такого завдання вимагало раптовості, бригада просувається через ліс, ідучи вузькими доріжжками й долаючи важкий болотистий терен.

Бездоріжжя вичерпало не звиклих до таких зусиль коней, часто змушуючи до піших переходів, що знову ж змучувало людей.

Протягом двох наступних днів бригада йде разом. Під вечір 26 квітня дістаємося до Олізарівки, що знаходиться десь за 40 кілометрів від Малина.

Вночі виступаємо з Олізарівки до місця бою.

Бригада просувається трьома колонами. Перша, під командуванням командира бригади генерала Романовича (дивізіон і технічний ескадрон 1-го полку легкої кінноти, дивізіон 17-го полку і кіннотна артилерійська батарея йде прямо на станцію і містечко Малин.

Друга колона, під командуванням полковника Жихлінського, командира нашого полку має у своєму складі 1-й і 2-й ескадрон, технічний ескадрон 17-го полку уланів, два ескадрони татарської кінноти і артилерійську батарею. Колона ця виходить через кілька годин після першої, близько 2-ї години ранку з Олізарівки, маючи за завдання дістатись до Малина через Піняжевичі і Городище.

Нарешті, третьою колоною вирушає дивізіон 1-го полку легкої кінноти; він отримує завдання взяти станцію Тетерів і село Макалєвичі.

Другий ескадрон нашого полку, в якому я командував одним із взводів, стояв у селі Буда і чекав доки пройде колона полковника Жихлінського, щоб долучитися до неї.

Біля 5-ї години ранку ми дісталися до узлісся перед селом Піняжевичі.

Наш ескадрон, що йшов у передовому дозорі колони, затримався на краю лісу, де ми довідуємося від перехожої селянки, що в Піняжевичах мають стояти радянські війська з артилерією. Зрозуміло, не дивлячись на допитування, жінка не могла сказати, скільки москалів є у селі, однак кілька разів повторила, що їх дуже багато.

Начальник штабу бригади ротмістр Радзівілл, що їхав з нашим ескадроном, кличе мене до себе і дає наказ захопити село силами мого взводу. Тимчасом до місця, де ми стали і звідки незабаром мала розпочатись перша кінна атака на більшовиків, дійшла вже й решта колони.

Не маючи часу на розвідку і вагання, тому що я хотів скористатися з раптової, я розгорнув взвод і виїхав на самісінький край лісу.

За якихось 300 метрів перед нами лежало довге село. З комінів деяких халуп піднімалось тонке пасемко диму, десь загавкав собака, відізвалися інші.

Я витягнув шаблю з піхов і подав сигнал взводу.

Ми рушили рясю, швидко переходячи в галоп.

Без крику, похилені у сідлах вперед, ми швидко наближались до села, а коні набирали все більшого розгону.

Раптом, напівдорозі, з-за будівель села лунає кілька пострілів, а слідом за ними починається безладна стрілянина, в яку влітається рівне цокотіння кулемету.

На щастя, кулі проходять вище, однак молодий солдат не витримує першого вогню, який був для нього бойовим хрещенням, і атака починає захлинатися.

Я пережив тоді дуже тяжкі хвилини. В уламок секунди думки змінюють одна одну. Було зрозуміло, що коли тепер, зараз же, не дійдемо до села, то атака взагалі не відбудеться.

І тут мій взвод разладнався вже добряче. Більшість уланів затримала коней, вагається і стоїть на місці, деякі завертають; вогонь починає завдавати шкоди, кілька уланів падають з коней на землю (...).

Не можна було згаяти й миті! Що робив я у наступні дві, три секунди, з цього не здам собі справи. Напевно, виїхав наперед і крикнув! Збентеження пройшло. Взвод вправно йшов вперед, кричучи, що є сили "ура! ура!" Незабаром ми ввірвалися до села, рубаючи направо і наліво по головах охоплених жахом і вже втікаючих більшовиків.

Перед нами опинилась радянська артилерійська батарея, що стояла на дорозі і, певно, готувалася власне виступити.

Першу гармату було вже відчеплено від передків, за мить командир обслузи скомандує відкрити вогонь.

Але вже і взвод притиснувся ліворуч і ввірвався на батарею, за хвилину виникає тісна мішанина коней і людей, з якої похатцем, зігнути, а то й просто рачки втікають з-під коней більшовицькі артилеристи.

Батарею здобуто.

Для наведення порядку і зібрання більшовиків, що розбіглися, я залишив вахмістра з половиною взводу, а з рештою їду в глиб села.

Коли виїхав за крутий поворот дороги в селі, побачив кілька-надцять драбинчастих возів повних російської піхоти.

Побачивши нас, більшовики починають зіскакувати з підвод і розбігаються навколо; то один то другий починає стріляти, але даремно. Ми вже сидимо на їх спинах і впираємось виглядом нашої перемоги. Більшовики кидають зброю, здіймають руки догори й гуртом здаються.

Два чи три перших вози ще змогли вирватись і втекти в південному напрямку, решта належить нам.

Якийсь поранений бородач, що лежить на землі, прицілюється в мене з нагана; улан Ясинський, що проїздить поряд зі мною, сильним ударом списа буквально пригводжує його до землі.

Тепер інша картина (...).

Прямо через поле, по озимині крупним галопом проривається з десяток більшовиків, над ними майорить червоний прапор.

Блискавична думка — непереборна жага не упустити такої цінної здобичі!

З кількома уланами кидаємось за втікачами. На щастя для нас дорогу їм перетинає якийсь відкритий рів. Чудово бачу, як перший кінь зупиняється перед несподіваною перешкодою, а за ним затримуються й інші коні.

Цього нам досить. Зтинаємось з ними. Хтось переді мною штовхає спис в бік москаля, який тримає прапор; я витягуюсь вперед на кінській ший і хапаю правою рукою за древко та відчувуючи опір, пускаю віжки і з усієї сили б'ю лівою рукою по затиснутим на держаку долоням.

Кілька більшовиків кидає зброю, кілька лежить на землі, а решта розсипається по полю. Зі здобутим, майже як Заглобою, прапором радянського артилерійського полку, взявши полонених, повертаємось до села.

Тут розбираємось з полоненими, шикуючи їх в колону по четверо на дорозі, складаємо зброю на вози. Здобута батарея стоїть також в порядку, запряжена, готова до маршу.

Я рапортую начальнику штабу бригади, який щойно під'їжджає: "Пане ротмістр, доповідаю, що село взято, захоплено артилерійську батарею, два кулемети і 500 полонених".

Ротмістр Радзівілл не знаходив слів визнання для нашого взводу за хвацькість, виявлену у всіх на очах, і не жалкував для нас похвал".⁸⁾

Поет мав охоту повоювати...

Підпоручник 1-го легіонерного піхотного полку і поет Владислав Броневський брав участь в моторизованому рейді на Житомир. Ось що занотував він у своєму щоденнику від 14-го квітня:

"Пишу у вагоні, їдучи вже третій день по Україні. Проминули Сарни, Рівне і маємо вивантажитись у Звягилі, після чого, напевно, зробимо "стрибок" на Київ.

Мені імпонує громаддя військових ешелонів, що прямують безупинно один за одним, величезність зайнятих територій, маси військ на всіх станціях — це дуже нагадує мені воєнну могутність Німеччини кілька років тому.

Бойові дії маємо вести начебто спільно з петлюрівцями, тими самими, котрих мали рік тому vis a vis в Володимирі. Tempora mutantur і т.і.

Взагалі я в доброму настрої і маю охоту трохи повоювати, тим більше, що сподіваюся на великий результат. Дід мав керувати всім особисто. Вважаю, що будемо це робити на користь Україні. Я взагалі симпатизую петлюрівцям, а щодо Петлюри, то я змінив свою думку, яку мав пір року тому...

Київ, а перед тим Вільно, Двінськ. Добре, що я потрапив у першу дивізію (...)

А під датою 28 квітня читаємо:

"В поході на Житомир я був ще як командир роти. Це був казковий "стрибок" автомашинами — кілька десятків кілометрів наступу за один день. Просувався я вперед, як тільки міг. В містечку Вільську провів бій з успішними наслідками: здобув 1 кулемет, завдав противнику значних втрат. Пізніше — багато полонених, ще один кулемет, але це вже на другий день у Житомирі".⁹⁾

12 травня Броневський записав:

"Вже кілька днів я в Києві. Зайняли його без жодного пострілу — більшовики втекли самі" (...)¹⁰⁾

Так молодші офіцери згадували з роками про свою участь у "кнївському поході".

План наступу і його виконання

Зважаючи на важливе як стратегічне, так і політичне значення наступу на Україні, Пїлсудський забезпечив собі у цій операції значну перевагу сил. Він скерував туди чи не половину піхоти — 9 дивізій з 21-єї, що існували, і майже половину кавалерії — 4 бригади з 9-ти, потужну артилерію, автомобільну колону для перевезення піхоти, а серед численних допоміжних підрозділів і служб, крім авіації, мав навіть повітряні кулі для спостереження, а також голубник з поштовими голубами для пересилання донесень. Ці голуби виявилися, зрештою, невдачею, бо замість того, щоб летіти у ставку, вони поверталися на свою познанську базу; згадка про них в пізніші часи завжди веселила маршала Пїлсудського.

Російські сили були слабшими: 7 піхотних дивізій значно меншої боєздатності, і ще — одна кавалерійська дивізія і одна кавалерійська бригада.

У наступі брали участь 3 польські армії, кожна мала близько 3-х піхотних дивізій (див. план 1).

3-я армія, що була найбільш просунута на північ і знаходилась під безпосереднім керівництвом Головнокомандуючого, атакувала з району Звягиля у житомирському напрямку, а також із району ріки Уборть — в коростеньському.

В центрі угруповання знаходилася 2-а армія під командуванням генерала Лістовського вона завдавала удару з району Шепетівка — Старокопчанів у бердичівському і козятинському напрямках.

Найбільш просунута на південь (аж до Дністра) 6-а армія під командуванням генерала Івашкевича з району між Проскуровим і Кам'янець-Подільським вела наступ у вінницькому і жмеринському напрямках.

Крім цих фронтальних ударів план Головнокомандуючого передбачав три рейди кавалерії по тилах противника, зокрема на важливі залізничні вузли з метою відрізати відступ неприятельським військам. А саме: один під командуванням генерала Ромера — на Козятин, розташований більш як за сто кілометрів від лінії фронту, із завданням відрізати відступ 44-ї дивізії противника, яка відходила з Бердичева, другий — рейд 7-ї кавалерійської бригади на Малин із завданням зробити неможливим відхід 7-ї і 47-ї дивізії противника, що відступали з Коростеня і Овруча. Командував цією бригадою генерал Олександр Романович, польський татарин, досі — організатор і командир полку татарської кінноти, що входила до складу бригади. Начальником її штабу Головнокомандуючий призначив свого ад'ютанта, ротмістра Станіслава Радзівілла. Нарешті маневр вилазки 3-ї кавалерійської бригади на Коростишів із завданням відрізати відхід російських військ з Житомира до Києва.

“Оперативна диспозиція наступу на Україні” від 17 квітня 1920 року встановлювала, що: *“Головна ідея операції на першому етапі полягає у розділенні сил противника на дві групи шляхом швидкого оволодіння Житомиром і Козятином, відсічення відступу більшовицьким військам, розташованим на північ від шосе Звягіль — Житомир, а також витіснення сил, розташованих на південь від залізничі Шепетівка — Козятин, у південному напрямку”*.¹¹⁾

Ця “Оперативна диспозиція” не ставила найважливішого для будь-якого наступу завдання: знищення військ противника.

План кийського наступу було розроблено дуже оригінальним чином — під особистим керівництвом маршала полковником Стахевичем і двома ад'ютантами — Венявою і Станіславом Радзівіллом. Боялися розголошення таємниці, у випадку його розробки Генеральним штабом.¹²⁾

*“Весь план операції та її підготовка були особистою справою Головнокомандуючого; до співпраці при його розробці не було притягнуто жодного з командуючих арміями”*¹³⁾ — стверджував начальник оперативного відділу верховного командування, в той

час полковник Юліан Стахевич, хоча три армії мали взяти в ньому участь.

З інших джерел відомо, що й за кілька днів перед наступом на Україні Головнокомандуючий у ході наради з командуючими армій в Білорусії, генералами Шептицьким і Маєвським, не поінформував їх про близький наступ на Україні, хоча, звичайно, їх слід було ознайомити, щоб вони могли достосувати до нього плани власних воєнних дій. Пілсудський, старий конспіратор, звик утримувати свої плани в таємниці.

Підрозділи 1-ї легіонерної піхотної дивізії вирушили з району Звягиля у напрямку Житомира, розташованого за 80 кілометрів від лінії фронту перед світанком 25 квітня. Головним шосе пішла 3-я бригада під командуванням підполковника Ольшини-Вільчинського, натомість 1-а бригада підполковника Домб-Бернацького, яка мала автомобільний транспорт, вирушила в тому ж напрямку, але бічним шляхом, щоб збільшити шанси зненацька захопити ворога.

Прорив фронту разом з просуванням у напрямку Житомира виявився легшим, ніж сподівалося, оскільки противник відвів свою 58-у піхотну дивізію з фронту під Житомир, залишивши для його захисту тільки кавалерійські загони та бригаду українських січових стрільців. Ці підрозділи противника було зметено з дороги без труднощів. Натомість автомобільна колона мала клопіт, бо важкі "паккарди" грузили в піску, через це їх було відіслано на головне шосе і замінено реквізованими підводами. Більш легкі "фіати" виявили себе добре.

Відступаюча російська кавалерія підпалювала по дорозі містки, щоб затримати просування автомобільної колони. Велику допомогу надавало цивільне населення, не одноразово цілі села ставали при шляху, ремонтували дорогу, подавали солдатам молоко і воду.

Протягом ночі з 25 на 26 квітня загони 1-ї бригади підійшли до Житомира і близько 8-ї години ранку розпочали двосторонню атаку на розташовані у місті загони 58-ї піхотної дивізії. Наступ з фронту вів 5-й піхотний полк, натомість 1-й обійшов місто і ударив з тилу, щоб відрізати противнику шлях до відступу. Після тригодинного бою на вулицях міста російські загони оточилим шляхом змогли відійти на південь чи в напрямку Коростишева, лишаючи полякам кілька сот полонених, 9 гармат і велику кількість військового спорядження на залізничному вокзалі.

Житомир було здобуто у визначений термін і з мінімальними втратами — 5 вбитих, 48 поранених.

Хроніст 1-го легіонерного піхотного полку занотував:

*“... Батальйони 1-ї бригади охоплював нечуваній ентузіазм і бойовий запал. Їх джерелом була перш за все солдатська гордість з того, що походом особисто керує улюблений Головнокомандуючий і Голова держави, що його воля безпосередньо надихає ці, неначе випущені силою машин, як снаряди, батальйони авангарду і піхотні дивізії, що по всіх дорогах прямують слідом за ними, численні дивізіони важкої і польової артилерії, полки уланів і ескадри літаків, що летять на хід з сурмовим сигналом натиску і сили. Здійснилось те, про що й не мав ніхто із сучасних — мари історичним шляхом, що ним століттями тому йшли звитязні і численні дружини Болеслава Хороброго “великого серед лехитів”, вождя, а після того — збройні загони Болеслава Сміливого”.*¹⁴⁾

Одначе, замкнути противнику шлях до відступу з Житомира на Київ нашим підрозділам не вдалося.

Цього намагалася досягти 3-я кавалерійська бригада, що днем раніше просувалась паралельно моторизованій колоні легіонерної піхоти, яка прямувала на Житомир, прикриваючи її північний фланг. Наступного дня, коли піхота вже здобувала Житомир, кавалерійська бригада, просуваючись на хід, дійшла до містечка Коростишів, розташованого на шосе, що веде з Житомира до Києва і мала намір його зайняти, а також і міст через Тетерів, щоб відрізати російським військам відхід з Житомира до Києва. Однак противник запекло захищав і Коростишів і міст. Більш того, від Житомира по шосе надходили все нові російські загони, які відступали на схід, в напрямку до Києва. Зав'язався кількогодинний бій уланів з переважаючими силами противника, безрезультатний, тим більше, що бригада билася без одного полку, який було відіслано для виконання іншого завдання. Лише підхід з Житомира ввечері двох піхотних рот зробив можливим оволодіння мостом. Було взято кілька сот полонених, однак більшість підрозділів 58-ї дивізії противника змогла відійти по шосе у напрямку Києва.

В цей самий час наступ 4-ї піхотної дивізії на Коростень і групи полковника Рибак на Овруч, що розвивався з південного Полісся, без труднощів відкинув на південний схід загони 7-ї і 47-ї російських дивізій з Коростеня і Овруча. Було взято кілька сот полонених, 50 локомотивів і близько 1000 вагонів, — трофей, цінний у ті часи.

Як уже згадувалося, 7-а кавалерійська бригада одночасно отримала наказ провести з Полісся глибокий рейд (180 км) по тилах противника, щоб зайняти залізничні мости через річки Тетерів та Ірша, мости на дорогах та дорожний вузол в Малині.

Мета цього рейду полягала у перекритті шляхів відходу російським підрозділам 7-ї і 47-ї піхотних дивізії, що відступали з району Коростеня і Овруча.

Бій під Малином. Смерть ротмістра Станіслава Радзівілла

Якою була подальша доля цього рейду?

Як ми вже знаємо, десь за 40 кілометрів від Малина, 7-му бригаду було розділено на три частини, щоб зайняти одночасно мости через Тетерів і Іршу, а також залізничну станцію Малин на залізничній лінії Коростень-Київ. Внаслідок цього поділу сили бригади, які ударили по Малину, були набагато слабшими за сили противника, котрий відступав з-під Коростеня і Овруча. Спочатку напад легкої кінноти і уланів на тиллові і етапні частини мав успіх, було захоплено 12 гармат і 1000 полонених. Але вже скоро до Малина почали відходити частини двох російських піхотних дивізій, підтримувані трьома бронепоездами. Вони вдарили по слабкому гарнізону станції, щоб відкрити собі шлях до відступу. Легкі кавалеристи і улани мужньо оборонялися, під час бою був важко поранений і потім добитий більшовиками ротмістр Станіслав Радзівілл, начальник штабу бригади, а до того ад'ютант маршала Пілсудського. Той, через шість років в Несвіжі поклав йому на могилу золотий хрест ордену "Virtuti Militari".¹⁵⁾ Було також поранено командира полку легкої кавалерії майора Густава Орліч-Дрешера, у майбутньому генерала. Польським кавалеристам вдалося відступити на північ від залізничної колії. Відступаючи маси російської піхоти, натрапивши на слабкі загоны польської кавалерії поблизу мостів через Тетерів та Іршу, також змусили її відступити на північ і відкрити шляхи відходу на Київ.

Ось, як через роки по тому, три генерали, автори праць на тему "походу на Київ", оцінювали бій під Малином.

Генерал Кутшеба визнав, що, не зважаючи на початкові успіхи і власні тяжкі втрати, оперативне завдання, поставлене перед 7-ю кавалерійською бригадою не було виконано, оскільки *"коростенська група радянських військ не зазнала повного, цілком можливого розгрому"*. На думку генерала Кутшеби, бригада надмірно розпоширила свої сили, розділяючи їх на три частини, до того ж вона не повинна була займати містечко Малин *"без наказу на це"*.¹⁶⁾

Генерал Стахевич також визнав, що завдання оволодіти дорожнім вузлом Малин, *"не передбачене Верховним командуванням, напelegливо виконуване бригадою, призвело до знівечення плану перекриття відступаючому противникові шляху на Київ"*.¹⁷⁾

На думку генерала Махальського, *“завдання, яке отримала 7-а кавалерійська бригада, перевищувало сили цієї жменьки героїв”*.¹⁸⁾ При цьому з'ясувалася важлива деталь — оперативний наказ командира групи полковника Рибак, до складу якої входила ця кавалерійська бригада, виразно наказував їй не тільки оволодіти залізничними мостами через Іршу і Тетерів, разом з мостами на дорозі Макалевичі-Вишвичі, але й також *“оволодіти дорожнім вузлом Малин”*, як можна вже було побачити, *“без наказу”* вищих начальників *“на це”*.

З наведеного однозначно випливає, що самовільний наказ полковника Рибак (пізніше, — інспектора армії), який викликав надмірне розпорошення сил 7-ї кавалерійської бригади під Малином, став причиною поразки бригади, поразки з важливими оперативними наслідками, оскільки внаслідок цього *“коростенська група радянських військ не зазнала повного, цілком можливого розгрому”*.

А сам винуватець поразки робив гарну міну при поганій грі. А саме, — в своєму оперативному наказі, цитованому Махальським, він оцінив наслідки військових дій підлеглої йому 7-ї кавалерійської бригади таким чином: *“(…) Рейд удався повністю. Взято 2000 полонених, 16 гармат і знищено малинський вокзал завдяки підризу колії на схід від станції Малин, а крім того загорджено колію зіткненням потягів поблизу Ірші (…). Проведена свіжими більшовецькими силами контратака з Малина на станцію Малин призвела до відступу 7-ї кавалерійської бригади до Нових Воробіїв, де вона очікує подальших наказів”*. Генерал Рибак у своєму наказі забув однак додати, що під час відходу кавалерійської бригади більшість полонених розбіглася, а коростенська група радянських військ пробилась до Києва. Цей колишній штабіст австрійської армії знав, як поразку на полі битви перетворити в успіх на папері.

Відхід 12-ї і 14-ї російських армій

Наступ на окремих ділянках українського фронту перебігав таким чином (див. план 1).

Кавалерійський рейд на Козятин вніс хаос у бойові дії російських військ перед позиціями 2-ї польської армії. 44-та дивізія Червоної Армії, котра відступала з Бердичіва під натиском 15-ї великопольської піхотної дивізії, була змушена обминати Козятин і прямувати на південь, де під містечком Голендри їй заступила дорогу польська 13-а піхотна дивізія, що йшла на Вінницю. Після бою частина російської дивізії опинилася у полоні, решту було розпорошено.

Рейд кавалерійської дивізії на Козятин, належним чином спланований і добре проведений енергійним генералом Яном Ромером, був безперечно, найбільш вдалою операцією "походу на Київ".

Про масштаби успіху на фронті 2-ї армії генерала Листовського свідчать трофеї¹⁹⁾: кавалерійська дивізія — 8000 полонених, 27 гармат, 176 кулеметів, 15-а і 13-а піхотні дивізії — 3000 полонених, кільканадцять гармат і 100 кулеметів.

Здійснений на фронті 3-ю армією, керованою Головнокомандуючим, удар на Житомир приніс в результаті кілька сотень полонених і 9 гармат, однак, він не призвів до знищення 58-ї піхотної дивізії, котра його захищала, що сталося внаслідок відсутності відповідно сильного маневру, який закривав би для цієї дивізії шлях на Київ.

Проведені на північному фланзі 4-ю піхотною дивізією і групою полковника Рибакі удари на Коростень і Овруч дали можливість взяти в полон кілька сот чоловік, отримати 50 локомотивів і 1000 вагонів, але не призвели до знищення 7-ї і 47-ї російських дивізій, що знаходилися в цьому районі. Це також сталося внаслідок надто слабого маневру, який мав на меті перекрити відхід противнику.

Наступ на фронті 6-ї армії під командуванням генерала Івашкевича проти 14-ї російської армії розвивався порівняно найлегше, оскільки там польським військам здалися дві бригади українських січових стрільців. Вінницю було зайнято без пострілу, за Бар і Жмеринку точилися бої. На цьому фронті польські війська навіть не намагались застосовувати які-небудь маневри задля оточення і знищення відступаючих військ противника.

Підсумуємо — внаслідок боїв, проведених в Житомирі, Козятині, під Бердичевом, Коростенем, Овручем, Коростишевом, Голендерами, Малином, Баром і Жмеринкою:

- польські війська взяли в полон близько 12 тисяч чоловік, здобули близько 50 гармат, близько 300 кулеметів, сотню локомотивів, пару тисяч вагонів, значні запаси на військових складах;

- захоплено значну територію, на лівдні фронт просунувся приблизно на 70 км, а на півночі — приблизно на 120 км;

- власні втрати були неправдоподібно низькими: близько 150 вбитих і 300 поранених;

- три бригади січових стрільців у складі приблизно 15 тисяч солдатів з галицьких українців, що воювали з російського боку, перейшли на польську сторону, що було значним політичним успіхом як для поляків, так і для польського союзника Петлюри;

— російська 14-а армія відступила стосунково без великих втрат;

— натомість російська 12-а армія відступила з великими втратами; під час відступу, часто безладного, її окремі полки, батальйони і роти втратили контакт з командуванням, виявились дезорганізованими, частково були розсіяні, але не знищені; оскільки 28 квітня Головнокомандуючий стримав переслідування відступаючого противника, загони 12-ї армії, відійшовши за Дніпро, мали час і умови для упорядкування, реорганізації і відновлення (хоча й зменшеної) боєздатності і вже через пару тижнів фігурували в *ordre de bataille* противника, як і його 44-а дивізія, розбита під Голендрами.

Після трьох днів наступу, загони польської 3-ї армії опинилися на відстані неповних 70-и кілометрів (за два дні маршу) від Києва, проте того, що повинно було б стати головною метою цього наступу, досягти не вдалося, а саме — знищення сил противника на правому березі Дніпра.

В цій ситуації Пілсудський повинен був вирішувати, які накази віддавати військам. Пуститися навздогін за відступаючим противником? Взяти Київ?

Нелегким було це рішення. В ту мить Головнокомандуючий напевно жалкував, що не доручив опрацювання плану наступу Генеральному штабу. Без сумніву, штаб випрацював би кілька варіантів дій, залежно від ситуації, що змінювалася.

Зв'язок з командуванням армії і дивізій діяв погано. Внаслідок цього 28 квітня Пілсудський не мав цілісної картини становища на фронті. Але все ж таки він прийняв рішення стримати наступ, наказавши водночас 3-й армії, командування якою передав Ридз-Сміглому, підготуватися до атаки на Київ з таким розрахунком, щоб розпочати її 7-го травня. Десятиденну перерву у бойових діях було використано для підтягнення забезпечення, організації етапів і тилових служб, а також проведення реорганізації фронту.

Через те, що головні сили противника не було знищено, належне рішення прийняти було важко. Однак рішення, яке було прийнято, було чи не найгіршим з можливих.

ПОСИЛАННЯ

¹⁾ „Wiosna 1920”, Instytut Wyd. Biblioteka Polska, Warszawa 1921, s. 14 i n.

²⁾ Szef Misji Wojskowej Francuskiej w Polsce.

³⁾ Wówczas d-ca 3. brygady w 1. Dyw. P. Leg.

⁴ K. Krzczunowicz: „Ostatnia kampania konna. Działania jazdy polskiej przeciw armii konnej Budionnego”, Veritas, Londyn 1971, s. 14 i n.

⁵ Велика кількість язловецьких уланів, які були свідками революції в Росії, не симпатизували в той час Пілсудському як колишньому соціалісту.

⁶ F. Skibiński: „Ułańska młodzież 1917-1939”, MON, Warszawa 1989, s. 102 i n.

⁷ K. Krzczunowicz: op. cit., s. 26 i n.

⁸ B. Cendrowski: „Szarża pod Piniażewiczami”, „Epizody kawaleryjskie: Zbiór wspomnień pod redakcją płk. dypl. A. Radwan-Pragłowskiego”, Wojskowy Instytut Naukowo-Oświatowy, Warszawa 1939, s. 102 i n.

⁹ W. Broniewski: „Pamiętnik 1918-1922”, PIW, Warszawa 1984, s. 172 i n.

¹⁰ W. Broniewski: op. cit., s. 172 i n.

¹¹ J. Stachiewicz: „Działania zaczepne 3 armii na Ukrainie”, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1925, s. 33.

¹² Промова Юзефа Пілсудського 28 квітня 1925 року на засіданні комісії з вивчення воєнного стану оперативних бойових дій у 1920 році.

¹³ J. Stachiewicz: op. cit., s. 16.

¹⁴ A.J. Borkiewicz: „Dzieje 1. Pułku Piechoty Legionów — Lata wojny polsko-rosyjskiej 1918-1920”, Woj. Biuro Hist., Warszawa 1929, s. 488 i n.

¹⁵ У виданій в 1963 році у Лондоні книзі „Вчора і позавчора” Стефан Бадені переповідає свою розмову з Станіславом Радзівіллом у 1915 р. в окупованому російськими військами Львові. Радзівіл у той час був офіцером „дикої дивізії російської кавалерії. Коли Бадені згадав, що недавно познайомився у Відні з „цікавою людиною”, Пілсудським, „Радзівіл раптово захнувся і закричав:

— Те, що поляки в Австрії не повісили цього мерзотника на першій гілячці, буде вічним соромом для вас.

І далі Бадені згадує: „Я намагався боронити, розказувати — він і слухати не хотів!

Цей епізод став у мене перед очима, коли той же Радзівіл, віддавши на службу своє величне ім'я литовському шляхтичу, як його ад'ютант і вклавши в цю службу всю самовідданість, знайшов на ній свою горду смерть під Малином. Маршал повинен був визнати, що ця смерть була найбільшим його особистим смутком за час всієї війни.

¹⁶ T. Kutrzeba: „Wyprawa kijowska 1920 roku”, Gebethner i Wolff, Warszawa 1937, s. 96 i n.

¹⁷ J. Stachiewicz: op. cit., s. 59 i n.

¹⁸ T. Machalski: „Ostatnia epopeja. Działanie kawalerii w 1920 roku”, B. Świderski, Londyn 1969, s. 33 i n.

¹⁹ T. Kutrzeba: op. cit., s. 99 i n.

²⁰ J. Stachiewicz: op. cit., s. 70.

“ЗДОБУТТЯ” КИЄВА

В третій день наступу на Україні зв'язок між командуванням польських частин діяв погано, та ще гіршим він був у російських військ. Пілсудський згадує радісну мить, коли побачив на своєму столі радіодепешу командуючого російською 12-ю армією, яка водала *“Де мої дивізії?”*, а також відповідь лише єдиного командира, котрий з якогось лісочка, з якоїсь дивом збереженої рації доповідає: *“Я є (...), але де мої частини, не знаю”*.¹⁾

Польська розвідка в ніч з 27 на 28 квітня перехопила депешу російського командування з абсолютно неактуальним наказом: захищати річку Тетерів, а також Бердичів, Козятин і Радомишль, що знаходились вже в польських руках. З цього наказу польське командування зробило, здавалося б, логічний висновок, що росіяни, напевно Київ оборонятимуть.

На думку генерала Кутшеби, “висновки, що впливали з вищенаведеної оцінки ситуації були такими: якщо противник має намір обороняти Київ, корисніше в даний момент не займати це місто. Таким чином буде спровоковано стягування значніших радянських військових сил на західний берег Дніпра, що може дати нам бажану можливість розбити їх на цьому березі, замість того, щоб наздоганяти на іншому, східному березі. Тому Головнокомандуючий наказав 3-й армії приготуватися до атаки на Київ з таким розрахунком, щоб 7 травня 1920 року наступ на нього міг розпочатися”.²⁾

10-денну перерву було використано для підтягнення тилових служб і проведення реорганізації фронту. Генерал Ридз-Сміглий прийняв командування 3-ю армією, яке до того часу здійснював особисто Пілсудський. До її складу знову ввійшла 1-а легіонерна дивізія, група полковника Рибака з 7-ю кавалерійською бригадою і 15-ю піхотною дивізією. Натомість 7-а піхотна дивізія, що до цього часу підпорядковувалася генералу Ридз-Сміглому, перейшла до 2-ї армії. Для атаки на Київ визначалися найкращі загони, а 15-а піхотна дивізія за своїми бойовими якостями перевищувала 7-у піхотну, яка своє бойове хрещення отримала щойно на Україні.

Завданням 3-ї армії, згідно з наказом Верховного командування, був вихід на лінію Дніпра від гирла Прип'яті до гирла Красної, здобуття Києва, збереження в цілості мостів через Дніпро і захист міста шляхом утворення передмостового укріплення.

2-а і 6-а армії одержали завдання прикрити 3-ю армію з півдня. На півночі 4-я армія генерала Шептицького одержала завдання підійти до Дніпра між Березиною і Прип'яттю для прикриття армії Ридз-Сміглого з півночі.

Передбачаючи важкі бої за Київ, який мав бути зайнятий за будь-яку ціну, командування 3-ї армії вкрай ретельно і систематично готувалося до цієї операції. Без малого три піхотних дивізії повинні були наступати на Київ фронтально, 7-а кавалерійська бригада, просуваючись на південь від Малина, де ще недавно вона вела кривавий бій, повинна була переправитися через Дніпро на північ від Києва, а 15-а дивізія — на південь від нього; обидві ці частини, атакуючи місто зі сходу, мали своїм завданням зайняти мости через Дніпро; важка артилерія, саперні частини, понтонні колони знаходилися у розпорядженні командуючого армією. Згідно з наказом Головнокомандуючого 3-я армія повинна була бути готова до наступу на Київ 7-го травня.

Патруль легкої кінноти в'їхав до Києва... трамваєм

Наприкінці квітня і на початку травня з півночі у напрямку Києва підтягувалася група полковника Рибачка, що мала у своєму складі вище згадувану 7-у кавалерійську бригаду і 1-й полк легкої кінноти.

Роз'їзд легкої кінноти, обстежуючи мости на річці Ірпінь, притоці Дніпра, на світанку 5-го травня вирушив у напрямку населеного пункту Петрівці. Два взводи, що йшли у передовому дозорі, наштоткнулись по дорозі на відступаючу з півночі російську кавалерійську бригаду, котра, втрапивши 1 гармату і 14 кулеметів, відійшла до Києва, викликаючи переполох у місті. В той же час дивізіон легкої кінноти попрямував на Куренівку, північне передмістя Києва, яку зайняв в той день без зіткнення з противником.

Назавтра до трамваю, що їхав з підміської дачної місцевості Пуща-Водія в бік Києва, сів офіцер з патрулем легких кіннотників, озброєних кулеметом, і з кавалерійською фантазією доїхав... аж до Хрещатика, тобто до центру міста, після чого повернувся до свого загону ведучи 8 полонених, вартових якогось військового об'єкта.

Командир 7-ї бригади генерал Романович опинився у скрутному становищі, бо мав завдання переправитись через Дніпро, щоб атакувати Київ зі сходу. Однак плавучих засобів підвезено не було, зв'язку з командуванням групи полковника Рибаків він не мав, а в цей час підлеглі йому кавалерійські полки рвалися вперед, в намагаючись з кавалерійською амбіцією випередити піхоту і опинитися в Києві раніше за неї. У цій ситуації командир бригади ранком 7-го травня вислав три посилені роз'їзди, що "наче спущені з шворок хорти, як шалені рвалися вперед", щоб якнайшвидше в'їхати до Києва. Всі полки бригади вислали такі роз'їзди — 1 полк легкої кінноти, 17-й полк уланів і полк татарської кінноти. Почалися справжні змагання — хто перший з'явиться біля Золотих воріт.

Міська влада, що вже з пару днів очікувала на появу в Києві польських військ, хлібом-сіллям вітала поодинокі загони кавалерії, котрі оволоділи під'їздами до мостів через Дніпро з боку Києва, кулеметним вогнем стримуючи загони противника, які з другого боку річки намагалися ці мости знищити. Ввечері цього дня командир 7-ї кавалерійської бригади генерал Романович під вітальні овації в'їхав до Києва на чолі інших ескадронів.⁴⁾

Генерал Ридз-Сміглий і далі продовжував готуватися до здобуття міста, котре ніхто не збирався боронити, і чекав наказу Головнокомандуючого, щоб розпочати наступ. Виведений з терпіння командир 1-ї легіонерної бригади підполковник Домб-Бернацький на власний розсуд ранком 7 травня вислав у бік Києва роту піхотинців під виглядом "повернення втраченого контакту з противником". Рота увійшла до міста після полудня і зустріла там загони польської кавалерії. В цій ситуації підполковник Домб-Бернацький, не чекаючи сигналу Верховного командування, наказав своїй бригаді нічним маршем вирушити на Київ. У хроніці 1-го легіонерного піхотного полку зазначено, що полк вступив до Києва 8 травня о 3-й годині 30 хвилин.

Чому затасіо візит Пілсудського до Києва?

Після вступу до Києва, полки 1-ї легіонерної бригади змінили кавалерію, що охороняла мости через Дніпро, і забезпечили важливі об'єкти в місті.

Хроніст 1-го легіонерного піхотного полку відзначив такий епізод:

"1-й батальйон залишився у резерві на пасажирському вокзалі. Цей батальйон був до того стомлений, що солдати лягли прямо на вулиці й поспули. Офіцери ж зайняли квартири в найближчому будинку. В цей час під'їхав Головнокомандуючий і відразу ж приступив до огляду батальйону (...), котрий спав покотом на камінні кам'яним сном. Приймавши службовий рапорт від командира батальйону, маршал без жодного слова покинув вокзал, довівши до відчаю засоромлених офіцерів".⁵⁾

На поганий настрій Пілсудського вплинув напевно не стільки сон стомлених солдатів на вуличній бруківці, а той факт, що він помилився щодо намірів противника і що наказ перервати бойові дії дозволив росіянам відтягнути загони 12-ї армії за Дніпро, а разом з цим і великі запаси озброєння і постачання.

Напевне Пілсудський того ж самого дня або наступного на світанку залишив Київ, адже він не взяв участі у параді польських і українських частин по Хрещатику, яке організував Ридз-Сміглий. Цікаво, що генерал Кутшеба в книзі про "похід на Київ" взагалі не згадує про перебування маршала 8 травня в Києві, а Вацлав Єнджеєвич виразно ствердив: *"Пілсудського у Києві не було".⁶⁾* Цікаво, чому цей візит затаєно?

Про відповідь ми можемо тільки здогадуватись. Можливо, Пілсудський вважав недоречним приймати парад переможних військ в столиці України без свого союзника, головного отамана Петлюри? Можливо, розчарований у своїх планах знищення російської армії на правобережній Україні, він був не в настрої для того, щоб брати участь у радісному параді перемоги?

Як ствердив полковник Юліан Стахевич, тогочасний начальник оперативного відділу верховного командування, *"друга фаза наступу, яка згідно з початковим планом Головнокомандуючого мала стати вирішальною на південному фронті, фактично стала маршем підрозділів у порожнечі, замість того, щоб бути переслідуванням розгромлених частин радянської 12-ї армії".⁷⁾*

Чому не було досягнуто головної мети наступу, тобто знищення російських військ на правобережній Україні? Адже польські війська мали кількісну та якісну перевагу, а також оснащення: автомобільну колону, ескадрильї літаків. Моральний стан був високим, ентузіазм надихав, присутність Головнокомандуючого підносила бойовий дух, противник чинив незначний опір, втрати були мінімальними стосовно до кількості полонених, трофеїв, зайнятих територій. Противник рідко атакував, а відтак слабка стрілецька підготовка польських солдатів не могла стати причиною невдалого наступу.

У плані наступу бракувало маневру

Наступ по Україні не приніс бажаних результатів внаслідок неналежного планування воєнних дій на найвищих щабелях командування.

А тому фронтальний удар був недостатньою мірою доповнений маневром.

Для 3-ї армії планувалося, шоправда, два маневри, а саме — рейди кавалерійських бригад на Коростишів і Малин з метою відрізати відступ частинам противника з Житомира і Коростеня, але обидва ці маневри було сплановано неналежним чином, бо на їхнє виконання відводились надто незначні сили, внаслідок чого поставлених цілей не могло бути досягнуто, і війська противника з обох районів відійшли без великих втрат.

Лише для 2-ї армії маневр було заплановано як слід, а саме — рейд кавалерійської дивізії у далекий тил противника, до Козятина. Він завадив відводу радянських військ з Бердичіва і зробив можливим захоплення великої кількості полонених і військового спорядження.

Крім того, оперативний наказ верховного командування не передбачав жодного маневру на користь всього фронту, а можливість для цього була і представив її автор праці "Кампанія 1920 року у світлі правди", виданої у 1924 р. Автор цієї анонімно виданої роботи, ймовірно, був офіцером з близького оточення генерала Розвадовського або самим генералом Розвадовським. Ось його аргументи.

Погоджуючись, що з воєнного погляду наступ на Україні в своїй основі був обґрунтованим і слушним і навіть безумовно необхідним, автор визнає, що через хибне виконання він виявився викривленим і не дав очікуваних результатів.

Фронтальним наступом через Житомир і Бердичів прямо на Київ, а потім зволіканням з його взяттям і з оволодінням мостами через Дніпро Пінсудський polegши росіянам відведення військ за Дніпро, а також і евакуацію частини військового спорядження. *"Оскільки радянські частини відійшли поспіхом, майже не приймаючи бою і втекли врешті на другий бік Дніпра, наш головний удар відіграв у порожнечу і не призвів до значних втрат у противника".*⁸⁾

На думку автора, слід було застосувати маневр, а саме — розпочати наступ на лівому фланзі, з Полісся, скерованим на південь потужним ударом, який мав відсікти від мостів через

Дніпро російські війська, що знаходилися на правобережній Україні і зробити можливим їх знищення фронтальною атакою.

Насувається запитання, чому план київського наступу в недостатній мірі передбачав маневр?

Здається, з двох причин.

Перш за все тому, що був опрацьований, як вже згадувалось, скоріше по-аматорськи, поза Генеральним штабом.

Брак з планування маневру на рівні всього українського фронту можна пояснити також тим, що напередодні наступу Головнокомандуючий ліквідував командування цим фронтом, що здійснювалося генералом Лістовським. У відсутність командуючого фронтом, хто міг спланувати маневр, що стосувався цього фронту? Головнокомандуючий особисто прийняв командування 3-ю армією. Може шкода, що не прийняв командування фронтом? Можливо, командуючи особисто усім фронтом, він дійшов би до висновку, що слід було підготувати маневр на його користь?

Парад перемоги в Києві

На світанку 9 травня два полки польської піхоти розпочали бій за передмістя на другому боці Дніпра.

Через кілька годин, під гуркіт гармат з-за Дніпра генерал Ридз-Сміглий приймав на Хрещатику парад частин, які вступали до столиці України. Ось як свідчить Кутшеба: *"Парад пройшов чудово. Перед очима незліченного натовпу продефілювала з чудовою виправкою... 1-а легіонерна піхотна дивізія, найстарша спадкоємниця польської військової справи, зі старими прапорами, почесно заслуженими в боях легіонів, у битвах під Вільном і Динебургом. В "парадному" марші, наче вимуштровані по-австрійському, проходили підгаляжські полки з досконало граючими оркестрами, в котрих увагу глядачів привернув чепурно перепоясаний тамбур-майор, а також невеличкий коник, що тягнув на двоколісі великий бубон. "Прусським кроком" йшли полки великопольської дивізії, а сувальський 41-й піхотний полк, чудово екіпірований, вирушив з фанфаристами, до того часу в війську ще не запровадженими. Легіоністи, підгаляни, познанці і кресівці, усі польські солдати, борці за справу українську! В кінці марширувала 6-а українська дивізія, до якої долучились групи повстанців з власними оркестрами".⁹⁾*

Поруч з генералом Ридз-Сміглим, що приймав парад, серед інших знаходилися полковник французької армії Ганотт, який

належав в той час до найверховного командування, а також майор Ямавакі, військовий аташе Японії в Варшаві, обидва в мундирах, що викликало серед мешканців Києва чутки, боцімто Антанта оголосила війну Радам.

Зовсім інакше цей парад, як і розташування в Києві ставки Ридз-Сміглого, оцінив тоді ше ротмістр, в майбутньому генерал Тадеуш Махальський, вважаючи і перше і друге політичною помилкою. *"Український народ, що бачив у своїй столиці чужого генерала з польським військом замість Петлюри на чолі власних військ, не усвідомлював цього акту як визволення, а швидше як різновид якоїсь нової окупації. Отож український народ замість ентузіазму і радості зберігав понуре мовчання і замість того, щоб схопитися за зброю на захист отриманої свободи, залишився пасивним глядачем, який з недовірою очікував на подальший розвиток подій".*⁽¹⁰⁾

Фотографії з параду показують, як порівняно мало було людей на вулицях, які на нього дивились.

У параді не взяла участь 7-а кавалерійська бригада, яка під командуванням генерала Александра Романовича першою ввійшла до Києва, ... не чекаючи на наказ Пілсудського. На цьому й закінчилась військова кар'єра цього генерала, що не походив з легіонів.

Тріумфальне повернення до Варшави. Проект коронації Пілсудського

16 травня Пілсудський зустрівся з отаманом Петлюрою в Вінниці. Під час зустрічі він сказав, що *"вільна Польща не може бути цілком вільною, доки довкола неї панує сила терору. Польща, осягнувши найбільший скарб на землі, яким є свобода, вирішила відкинути все те, що свободі загрожує, якнайдалі від своїх кордонів".*

Вже звістки про перші перемоги на Україні викликали величезний ентузіазм, й патріотичні овації на адресу армії під час пленарного засідання Сейму. Його голова Войцех Тромшинський виголосив декларацію у якій зазначив, що *"польські орли несуть людності, що населяє Волинь, Поділля і Київщину, — порядок і свободу".*⁽¹¹⁾ Це було прийнято Сеймом одногосно. Одночасно Сейм скерував депешу до Головнокомандуючого з подякою за чудову перемогу.

У листі від 14 травня генерал Соснковський, в той час віце міністр військових справ, інформував Пілсудського про *"зміну настроїв під впливом наших успіхів на фронті — навіть противники*

Пілсудського серед правого крила виступають з пропозицією коронувати Пілсудського або надати йому довічне президентство в обмін на наділення Дмовського постом прем'єра і міністра закордонних справ".¹²⁾

Прибічники Пілсудського у Варшаві, враховуючи опозицію широким суспільним кіл щодо "походу на Київ", прагнули використати переможний наступ на Україні і "здобуття Києва" з пропагандистською метою і організувати тріумфальне повернення Головнокомандуючого до Варшави. Однак вони побоювались, що Пілсудський відмовиться від участі в урочистостях. Проте Пілсудський несподівано погодився. Чому?

Ймовірно, він усвідомлював те, чого ще не розуміли ні журналісти, які супроводжували польські війська, ні широка громадськість, що завершений "здобуттям" Києва наступ був лише мнимою перемогою, бо живу силу противника не було знищено, що в "смоленській брамі" концентрувалися численні російські дивізії, готові до удару на Польщу з півночі, що врешті з півдня Росії просувалася в напрямку України грізна Кінна армія Будьонного.

В цій ситуації Пілсудський думав можливо так — патріотичною маніфестацією на його честь і на честь армії потрібно надати народові трохи оптимізму, почуття сили, певності в собі, довіри до Головнокомандуючого, так необхідних у дні випробувань, які наближаються.

18 травня Пілсудський повернувся до Варшави під гарячі вітання населення. В костьолі св.Олександра, колони якого було прикрашено квітами, польовий єпископ Галль затягнув гімн "Te Deum laudamus", який підхопив хор Варшавської опери. Молодь випрягла коней з екіпажу і відвезла Пілсудського у Бельведер.

Ввечері відбулося урочисте засідання Сейму, на якому голова Тромпчинський вітав Головнокомандуючого, що повертався "зі шляху Болеслава Хороброго". Зокрема він сказав: *"З часів Кірхольму і Хотина не переживав польський народ таких тріумфів своєї зброї. Історія ще не знала країну, котра в таких важких умовах, як наші, створив би свою державність. Ось у таку мить переможний марш на Київ дав народові почуття власної сили, зміцнив віру у вільне майбутнє (...). Вся Польща єдина в бажанні, щоб визволена нашою армією людинність сама вирішувала свою долю, форму своєї державності і форму свого правління. На вістрях багнетів наша армія несе волю людям, згнобленим стільки років (...). В Тобі, Верховний Головнокомандуваче, незважаючи на партійні відмінно-*

сті, ми бачимо символ улюбленої нашої Армії, армії такої сили, якої наш народ не мав навіть в найкращі свої часи (...)"¹³⁾

Пізніше Вітос згадував, що присутній на відправі в костьолі міністр Кендзбор сказав йому пошепки: "Не можу зрозуміти, навіщо ця комедія. Наша армія вже третій день втікає з-під Києва, на півночі лише поразки, про що Пилсудський як і Скульський (тогочасний прем'єр) добре знають"¹⁴⁾

Насправді польська армія ще не втікала з-під Києва, але ситуація на північному фронті складалася загрозна.

ПОСИЛАННЯ

¹³⁾ J. Piłsudski: „Rok 1920”, M.I. Kolin, Londyn 1941, s. 164.

¹⁴⁾ T. Kutrzeba: „Wyprawa kijowska 1920 roku”, Gebethner i Wolff, Warszawa 1937, s. 101 i n.

¹⁵⁾ J. Stachiewicz: „Działania zaczepne 3. armii na Ukrainie”, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1925, s. 99 i n.

¹⁶⁾ T. Machalski: „Ostatnia epopeja. Działania kawalerii w 1920 roku”. B. Świderski, Londyn 1969, s. 46 i n.

¹⁷⁾ A.J. Borkiewicz: „Dzieje 1-go Pułku Piechoty Legionów — Lata wojny polsko-rosyjskiej 1918-1920”, Wojskowe Biuro Historyczne, Warszawa 1929, s. 515.

¹⁸⁾ W. Jędrzejewicz: „Józef Piłsudski 1867-1935” Polska Fundacja Kulturalna, Londyn 1982, s. 82.

¹⁹⁾ J. Stachiewicz: op. cit., s. 109 i n.

²⁰⁾ „Kampania roku 1920 w świetle prawdy”, Skład główny w Książnicy Polskiej T.N.S. i W., Lwów 1924, s. 6 i n.

²¹⁾ T. Kutrzeba: op. cit., s. 109 i n.

²²⁾ T. Machalski: op. cit., s. 47 i n.

²³⁾ W. Jędrzejewicz: op. cit., s. 82.

²⁴⁾ W. Babiński: „Z materiałów archiwalnych”, *Zeszyty Historyczne. Zeszyt trzydziesty*, Instytut Literacki, Paryż, s. 27.

²⁵⁾ „Rok 1920. Wojna polsko-radziecka we wspomnieniach i innych dokumentach”. Wybór i opracowanie J. Borkowski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1990, s. 172.

²⁶⁾ W. Witos: „Moje wspomnienia”, t. II, Instytut Literacki Paryż, 1964, s. 258

РОСІЙСЬКИЙ ТРАВНЕВИЙ НАСТУП У БІЛОРУСІЇ

Розпочинаючи "похід на Київ", Пілсудський знав, що росіяни готували удар по Польщі через традиційну "смолянську браму".

Чисельність російських військ на польському фронті зростала:

1.1.1920	4 піхотних дивізій	1 кавалерійська бригада
1.2.1920	5 піхотних дивізій	5 кавалерійських бригад
1.3.1920	8 піхотних дивізій	4 кавалерійські бригади
1.4.1920	14 піхотних дивізій	3 кавалерійських бригади
15.4.1920	16 піхотних дивізій	3 кавалерійські бригади
25.4.1920	20 піхотних дивізій	5 кавалерійських бригад

З цих 20 дивізій більшість знаходилася в Білорусії, отже звітти їй загрожувала небезпека.

Зваживши на це, Пілсудський прискорив свій наступ на Київ, щоб після здобуття України і знищення там російських військ мати можливість перекинути частину своїх дивізій на небезпечний північний фронт, перш ніж росіяни розпочнуть наступ.

Втрата Києва справила велике враження на патріотично настроєну частину російського суспільства і дозволила більшовикам під гаслом захисту вітчизни від небезпеки мобілізувати також офіцерів колишньої царської армії з прославленим генералом Брусиковим на чолі, що не залишилось без наслідків для подальшого ходу війни.

Російське верховне командування могло перекинути на свій розбитий український фронт частину дивізій з Білорусії, зібраних там для наступу. Однак воно вибрало інше рішення, — вирішило опосередковано допомогти українському фронту, прискоривши наступ у Білорусії. Командуючий північним фронтом Тухачевський одержав наказ негайно розпочати операцію, незважаючи на те, що не всі його дивізії було зібрано і підготовлено до бойових дій.

На світанку 14-го травня росіяни розпочали наступ з напрямку Полоцька на Молодечно, а також з Борисова на Мінськ. Останній не дістався їм до рук завдяки вчасному перекинненню туди двох польських дивізій з українського фронту. Натомість війська, що йшли на Молодечно, до 31 травня змогли просунути приблизно на 130 кілометрів. На воєнні події погано впливало й те, що за два місяці до російського наступу Головнокомандуючий ліквідував посаду командуючого білоруським фронтом, яку займав генерал Шептицький. Операціями трьох польських армій на цьому фронті, таким чином, мав керувати він сам, перебуваючи у той час в Житомирі, а потім у Варшаві. На практиці це виявилось надто складним і вже 17 травня він повернув генерала Шептицького на попередню посаду командуючого фронтом (керуючи операціями, Шептицький був змушений паралельно знову організовувати штаб командування фронту).

1 червня розпочався контрнаступ з участю нової резервної армії, сформованої головним чином з запасних і свого часу відведених у глиб Польщі частин під командуванням генерала Казімежа Соснковського. Метою контрнаступу було *“оточення більшої частини військ противника, що просунулися в напрямку на Молодечно”*.¹⁾

Маневр полягав у швидкому просуванні двох флангових груп, а саме — резервної армії у складі близько чотирьох піхотних дивізій і однієї кавалерійської бригади з півночі, а також групи генерала Скерського у складі в півтори піхотної дивізії з півдня. Відстань між обома фланговими групами досягала близько 100 кілометрів. У виломі між флангами знаходилася польська 1-а армія у складі чотирьох піхотних дивізій. Широко задуманий маневр не удався, не дивлячись на те, що керували ним командуючий фронтом і Головнокомандуючий. Противник спритно уникнув оточення.

В перші дні червня Пілсудський стримав подальше переслідування, хоча командуючий фронтом генерал Шептицький, зважаючи на високий бойовий дух власних частин і низький — неприятельських, вимагав продовження наступу з метою розгрому російських військ і забезпечення собі на певний час спокою. Пілсудський не погодився — якщо польські війська в Києві під загрозою, навіщо ж лізти за Березину? *“У невикористанні сприятливої для нас ситуації на початку червня я бачу одну з головних причин наших поразок в лінії”*, — написав згодом Шептицький.

У праці про “похід на Київ” генерал Кутшеба сформулював застереження щодо польської стратегії у Білорусії в травні 1920 року.²⁾

З висновків Кутшеби випливає, що Пілсудський не розумів того, що *“на двох окремих полях битв — України і Білорусії — не можна проводити двох вирішальних операцій водночас, що північний фронт повинен бути другорядним аж до моменту появи сил з України”* після перемоги там над противником. На думку Кутшеби на північному фронті слід було тільки стримувати російський наступ шляхом затримання бойових дій, *“шляхом локальних, обмежених ударів гальмувати просування”* противника. Тимчасом командуючий білоруським фронтом генерал Шептицький *“наполягав”* на виділенні для нього підкріплень, оскільки не дуже орієнтувався в ситуації на Східному фронті в цілому і не усвідомлював того, що не повинен розраховувати на підкріплення. Чому? Зокрема тому, що на нараді з командуючими армії північного фронту, генералами Шептицьким і Маєвським в Молодечно 20 квітня, тобто напередодні розгортання наступу на Україні, Пілсудський не поінформував їх про цей наступ взагалі. Не дійшло до дискусії на цю тему, яка б напевно показала, що у випадку атаки росіян на білоруському фронті Головнокомандуючий не зможе дати нових резервів для нього аж до часу розгрому російських військ на Україні.

З зрозумілих причин Кутшеба сформулював свою критику дуже стримано, однак з неї однозначно випливає, що принциповою помилкою Пілсудського було використання усіх резервів як з глибини країни, так і з українського фронту, для *“повернення територій у Білорусії, зовсім нам не потрібних”*. У результаті Головнокомандуючий, позбавлений резервів, протягом наступних двох місяців втратив спроможність впливу на ситуацію на фронтах, що дало російським військам можливість дійти до Варшави.

Через чотири роки після війни, пишучи книгу “Рік 1920-й”, Пілсудський визнав припущені в той час помилки. Поразку, якої було зазнано під час липневого російського наступу на білоруському фронті, він приписував неналежній тактиці командуючого фронтом генерала Шептицького (проведення “кордонної” оборони замість маневру), що без сумнівів спричинило поразку польських військ, але не було її головною причиною.

Генерал Кутшеба, багатолітній начальник Вищої військової школи, безперечно, добре розумівся на стратегії.

ПОСИЛАННЯ

¹⁾ S. Szeptycki: „Front Litewsko-Białoruski 10 marca 1919 — 30 lipca 1920”, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1925, s. 20 i n.

²⁾ T. Kutrzeba: „Wyprawa kijowska 1920 roku”, Gebethner i Wolff, Warszawa 1937, s. 261 i n.

КІННА АРМІЯ БУДЬОННОГО

Кінна армія Будьонного, на яку очікували вже протягом кількох місяців, з'явилася на українському фронті в останніх числах травня. 29 травня її загони зіткнулися з польськими частинами. Козаки зазнали поразки у сутичці з 1-м полком креховецьких уланів. Натомість на сусідній ділянці фронту, яку займала 13-а піхотна дивізія (з колишньої армії Галлера), було знищено два батальйони 50-го полку кресових стрільців. Сформовані переважно з нещодавно призваних до війська солдатів, що заступили увільнених зі служби американських добровольців, вони внаслідок недбалства командирів були захоплені кавалерією Будьонного зненацька під час переходу. Другий батальйон цього полку, втративши 700 чоловік (з офіцерами включно) зарубаних козаками, перестав існувати. Перший батальйон втратив 2-х офіцерів і 150 рядових, решта безладно розбіглася.¹⁾

Через три дні козаки захопили позиції в селі Бистрик і знищили 12-у роту третього батальйону цього ж полку. Ось донесення офіцера цього батальйону.

Різня в Бистрику

“Близько полудня, унтерофіцер, що командував одним із взводів, дозволив солдатам піти до сусідньої мазанки, щоб приготувати собі обід, причому сам з одним рядовим залишився на позиції спостерігати за підходами, особливо за сусіднім ліском.

Цієї миті й чекав противник, що тайвєся в ліску. Ледве вояки покинули рів, як козаки раптово вискочили на конях. Вони вчинили це так несподівано і раптово, що спостерігач-піхотинець встиг зробити зі своєї гвинтівки лише два чи три постріли. Козаків було 25-30. Вони мчали з видобутими шаблями. Відстань, що розділяла лісок і стрілецький рів вони подолали менше ніж за одну хвилину.

Підняті з приводу тривоги вояки ще не вибігли з хати, коли козаки вже підлітали до рову і під той дім. Миттєво було зарубано

спостерігача-піхотинця. Унтерофіцер, що перед цим оглядав з лорнета лісок, захоплений, очевидно, зненацька і безсилий, вискочив з рову і підняв обидві руки вгору, на знак того, що здається. Козак, що знаходився до нього найближче, маючи в руці оголену шаблю, викрикнув: "Офіцер!" і піднявшись на стременах, з усієї сили рубанув свою жертву по голові. Французький сталевий шолом не витримав удару, розколовся навпіл, а разом з ним розкололась і голова польського унтерофіцера. Нещасний бездуху звалився на землю.

Це був прекрасний унтерофіцер. Коли б він міг захищатись, напевно дорого віддав би своє життя, поклавши трупами багатьох козаків. Однак все сталося так раптово, так несподівано, що у нього не було навіть часу витягнути свій пістолет із кобури. Наскільки мені відомо у всьому цьому рекрутському взводі не було, крім нього, жодного іншого унтерофіцера, тому то рекрути залишились без всякого керівництва.

Побачивши козаків та унтерофіцера з розкраяною головою, рекрути, що повибігали з хати знову кинулись назад, їх охотила страшенна паніка, а від жаху ними оволоділо цілковите безсилля. Всі, числом близько 30-ти, вони збились в середині хати в одну купу там, де хвилину перед цим варили собі свій обід, котрого не встигли й покуштувати.

Частина козаків злазить з коней і ставши перед дверима кричить: "Полячки, виходьте", та жоден з наших нещасних не сміє й рушити.

А козаки кричать, ревуть: "Полячки, виходьте". Один з рекрутів нарешті вийшов... і відразу ж впав під ударами шабель. Нещасний ледве зміг видобути якийсь окрик, сповнений жаху.

Козаки ревли, щоб виходив наступний. Отож, вони змушені були виходити, а свої гвинтівки залишали у хаті. Їм і на думку не спадало боронитися, щоб подорожчє віддати своє життя. Нещасні виходили один за одним, а козаки, помітивши, що на них були майже нові мундири, наказали роздягатися їм до білизни. І коли вони це зробили, почали їх по одному шматувати по черзі, одного за другим. Убивали їх, б'ючи нагайками, серед лайки і дикого реву, а також просто бидлячої радості. Деякі з нещасних ставали навколішки і просили милості. Та даремно просили вони подарувати їм життя. Кликали Бога на допомогу, показували хрестики і медальйончики на своїх грудях, а один і ладанку, — все марно. Козаки ревли з радості і поступово шматувати одного за другим,

не поспішаючи. Вони співалися насолодою, дивлячись на страждання жертв.

Це катування і вбивство тривало щонайменше якихось 20 хвилин. З усього взводу живим не лишився жоден. У залитій кров'ю білизні лежали понівечені останки тісно один до одного, один на одному. Всі ледве за кілька кроків від селянського дому. Всі молоді, 18 і 19-ти річні хлопці з колишньої Конгресувки, з околиць Любліна, Замостя, Грубешова".²⁾

Оскільки козаки не зробили жодного пострілу, інші взводи роти не чули відгону бою і також були захоплені зненацька і здавались без бою. Загалом загинуло 73 солдати, решта пішла до полону, врятувався лише командир роти, що втік на коні (пішов під польовий суд). Генерал Кутшеба у праці про "похід на Київ" сповіщає про цю трагедію одним реченням: "Після сильного бою рота здалася, втративши 75 загиблих".

Напевно командир або штаб дивізії прагнули у своєму рапорті приховати справжній перебіг подій.

Сифіліс, грабунки, пожежі, насильства

Автор цього донесення Кароль Марцінковський побачив Кінну армію Будьонного за два дні до цього. Ось його враження: "На відстані 2-х кілометрів вона просувалася у південно-західному напрямку з розгорнутими прапорами і оркестром попереду. Під його музику вона рухалась собі поволі, спокійно, так, якби її зовсім не обходив ані наш батальйон, ані ще менше рештки 1-го батальйону, що стояв з одним — єдиним кулеметом посеред зеленючої ниви".³⁾

Згодом генерал Тадеуш Махальський згадував: "Поля Кінної армії на Україні змінила характер боїв, який був досі. Кінна армія діяла більше силою психологічного впливу, ніж реальною силою, вона мала лише кілька добірних загонів, сукупна міць яких не перевищувала двох кавалерійських дивізій, решта — це так званий кінний люд, що потрапив до кінноти прямо від плуга, на подушках замість сидел, і ця маса вершників, здіймаючи на небосхил величезні тумани пилу, які закривали усе довкола, справляла враження великої, рухливої, несамовитої сили, що вливалась до кожної вільної щілини, і це викликало у противника почуття безсилля".⁴⁾

А колишній солдат цієї армії, відомий письменник Ісаак Бабель зберіг такі спогади:

"Проходить 2-а бригада. Чубаті голови, френчі з килимів, червоні кашуки, короткі карабіни, командири на гарних конях, будьонівське військо, невимовна краса, грізна сила руху".

І не забув про участь жінок в її лавах:

"Про жінок в Кінній армії можна написати том. Ескадрони атакують кінним строем, курява, тупіт, шаблі наголо, стоїть лайка, а вони з задертими спідницями мчать з самого переду, закурені, цицькати, одні курви, але товаришки, тому власне і курви, що товаришки, це найголовніше, слугують тим, чим можуть, героїні, — а водночас зневажені, вони напувають коней, зносять сіно, лагодять упряж, нишпорять по костьолах і хатах".

Одного разу атака козаків захлинулася. Тоді кілька амазонок з шаблями в руках кинулось уперед і з криком "Товариші! Вперед!" підняли за собою всю лінію, що завагалася.

Солдати цієї Кінної армії, багато з яких були козаками з Кубані, нащадками запорожців, переселених на Кубань за правління цариці Катерини II, для боротьби з народами північного Кавказу, *"разом йдять, сплять, готують, — прекрасна, мовчазна спільнота. Всі оселянені, вечорами на весь голос співають пісень, що схожі на церковний спів. Відданість коням, невеликий клунок — сідло, стремена, шабля в розмальованих піхвах, шинель".*

І живуть вони спогадами своїх військових кампаній:

"Іван Іванович, сидючи на лаві, розповідав про дні, коли він витрачав по 20, а то й 30 тисяч. Всі вони мають золото, всі награвувались при взятті Ростова, перекидали через сідло торбину з грішми — і гайда. Іван Іванович одягав і утримував багатьох жінок.

І страшна правда — всі солдати хворіють на сифіліс. У Матяжа він вже проходить (а майже його не лікував). Схотів сифіліс, підлікував його за два тижні, був з кумом у Ставрополі, коштувало їм це 10 срібних копійок, кум помер. Міша підхоплював його вже багато разів, Сенченко має і Герась теж, і всі ходять до баб, а вдома чекають наречені. Солдатське лихо (...). Вони глитають товчений кришталь, щось п'ють, чи не карболку, змелене скло, усе це воїнство — оксамит на шапках, насилля, чуприни, битви, революція і сифіліс".

Дві головні риси характеризували як командирів, так і рядових: жадоба до пограбувань і азіатська жорстокість, успадковані напевно від монгольських предків.

Грабунок — це улюблене заняття Кінної армії. Знову надамо слово її колишньому солдатові Бабелю.

“Жахлива річ — пограбування костюлю, режуть ризи, дорогоцінні, сяючі облачення розідрані, на землі, сестра милосердя винесла три клумаки, видирають підкладки, громниці покрадено, шухляди повиривано, були викинуто на землю, гроші загарбано. Прекрасний храм, розкішний італійський животис, прекрасний темний Христос, Рембрандт, Мадонна в стилі Мурілло, а може й самого Мурілло. Розбито купель, фігуру святого Валентина. Костюльний трусується як птах, весь скручується, плутає російські слова з польськими, не можна мені цього торкнутись, схлипує. Звірі прийшли, щоб награвувати, це так просто; перетворюються в руїну старі божества”.

А невдовзі по тому:

“Пожжежа на селі. Палає стодола парафіянського священника, загорілися двоє коней, режуться, що є сили. Коней не вдається вивести з вогню Деї корови вирвалися, у однієї полопалась шкіра, тріщини кривавлять, аж жаль.

Дим оповиває усе село, яскраве полум'я, чорні, високі клуби диму, купа дерева, пече щоки, усі речі з дому і з церкви викидають на землю.

*Наші козаки, важко на це дивитись, крадуть речі з тильного ганку, очі горять, всім наче незручно, сором, цей так званий звичай не здолати. Всі вітарики, старі житія святих, всі ікони винесено дивні, розписані білорожеві, блакитнобілі фігурки, паскудні, з плоскими обличчями, начебто китайськими чи буддійськими, маса паперових квітів, чи церква не займеться? — селянки мовчки заламують руки, люди злякані і притихлі, бігають босо, кожен сідає з відром біля своєї хати. Вони апатичні, прибиті, байдужі, аж дивно; хоча б хоч кинулися гасити. Злодійські поривання вдалося стримати — солдати, як хижі звірі, кружляють зосереджено біля потівських скринь, там є золото, кажуть, у пота можна брати”.*⁵⁾

Ці грабунки відбуваються у Східній Галичині, яку вважають за свій край, тому що він теж руський, хоча накази зобов'язують їх добре ставитись до населення. “Інша річ, як перетнемо кордони Польщі” — втішають командири підлеглих.

У наказі від 2 липня 1920 року Тухачевський запевняв свої війська, що “на вістрах багнетів примесуть вони щастя і мир трудящим”; Бабель переконався як це виглядало на практиці і, розчарований, писав з відчаєм: “Чому не покидає мене цей тяжкий смуток? Тому, що далеко від дому, що обертаємо все в руїну, ідемо як вихор, як лава, зненавиджені усіма, життя розпадається, почуваю себе як на великій, нескінченній тризні”.⁶⁾

Кінна армія уникала бою з польською кавалерією, вважаючи її за грізного супротивника, вона воліла за краще атакувати загони піхоти, особливо коли вони були не в окопах а на марші. Табори, шпиталі, поранені, полонені — являли її улюблену здобич. Мордування поранених, полонених, взагалі беззахисних, здавалося солдатам Кінної армії належним способом ведення війни.

Вихід Кінної армії в тили польських військ, які знаходились в Києві, змусило їх відступити. Командування Червоної Армії віддало Будьонному наказ атакувати відступаючі польські війська, відрізати їм відхід і знищити. Але до складу польської армії в Києві входили елітні загони з прославленою 1-ю легіонерією піхотною дивізією на чолі. Будьонному вдалося переконати своє вище начальство, що він досягне кращих результатів, атакуючи і дезорганізуючи тили польського фронту. В здобутому Кінною армією Житомирі було спалено шпиталь, де знаходилось 600 поранених польських солдатів, разом з обслугою і сестрами милосердя.⁷⁾

На думку Пільсудського, найгірші наслідки бойових дій Кінної армії *“спостерігалися не на самому фронті, а поза ним, у тилах. Паніка вибухала час від часу в населених пунктах, розташованих навіть за сотні кілометрів в тилу, навіть в штабах вищого підпорядкування, поширюючись все глибше і глибше. Починала дезорганізовуватись навіть державна робота, в ній можна було відчутти якесь напевне мінливе биття... Цей новий засіб війни, яким виявилась для наших невідготовлених для цього військ кіннота Будьонного, ставав якоюсь легендарною, непереможною силою”*.⁸⁾

Тому не дивно, що Кінна армія Будьонного викликала таку паніку. Адже вбивала, грабувала, як орди Чингізхана колись.

Нищення полонених

Ісаак Бабель у “Щоденнику 1920-го” реалістично змальовує сцени вбивств полонених і поранених загонами Будьонного.

“Грозове “ура”, поляків розбито, ідемо на поле бою, миршавенький полячок перебирає відполірованими нігтями рідке волосся на голові, відповідає ухильно, викручується, бурмоче, але — все. Шехо, блідий і натхненний: кажи, яке в тебе звання! Я, — збентежився той, — я щось на зразок хорунжого; ми віддаляємось, того відводять, за його спиною хлопчина з приємним обличчям заряджає патрон, я кричу: товаришу Шехо! Шехо вдає, ніби не чує, іде

далі, постріл, полячок в кальсонах падає в конвульсіях на землю. Мені не хочеться жити, убивці, нечувана підлість, злочин”.

Додамо, що цей Шеко — начальник штабу 6-ї дивізії Кінної армії.

17 серпня під Задвором, що недалеко від Львова, було знищено добровольчий батальйон, яким командував капітан Болеслав Зайончковський (колишній легіоніст і довоєнний нотаріус). Протягом кількох годин батальйон відважно боронився, доки були патрони. Цей бій львівської молоді отримав горду назву львівських Фермопіл.

У своєму щоденнику Бабель наводить цей епізод.

“Перед нами страшна подія. Ми перетнули залізничну лінію під Задвором! Поляки пробиваються вздовж колій до Львова. Ввечері бій біля фільварку. Побойще. Їдемо з воєнкомом вздовж першої лінії, благаємо не вбивати полонених. Апанасенко (командир 6-ї дивізії Кінної армії) вмиває руки. Шеко буркнув — чому ні? Це зіграло жахливу роль. Я не дивився їм в обличчя, — перерубували палашами, дострілювали, трути на трупах, одного ще роздягають, другого добивають, стогони, крики, хрипіння, це наш ескадрон йшов в атаку. Апанасенко осторонь, ескадрон приодягся як належить, під Матушевичем вбито коня, отож бігає зі страшним, брудним лицем, шукає собі верхівця. Пекло. Яку ж ми несемо свободу, мерзота. Обищують фільварок. Витягають із схованки Апанасенко — не переводь патрони, заріж його. Апанасенко завжди так говорить — сестру зарізати, поляків зарізати”.

Хто ж він такий, цей командир 6-ї дивізії Апанасенко? Ісаак Бабель охарактеризував його так:

“Тупе обличчя, що викликає страх, кремезна міцна статура (...) Апанасенко хтивий до слави, ось її маєте, цей новий клас (...) організатор війська, завжди проти офіцерів (царських), 4 георгієвські хрести, старанний унтерофіцер, пізніше, за Керенського — хорунжий, голова полкового ревкому, зривав офіцерам погони (...), безумовний авторитет, професійний солдат (...) це не марксистська революція, це козацький бунт, який хоче усе здобути й нічого не втратити. Ненависть Апанасенко до багатих, до інтелігентів, ненависть незгасаюча”.

У 6-ї дивізії Кінної армії не тільки командир і начальник штабу убивці і садисти. Такий же і вистовий командира дивізії Львова. Бабель цитує його “оповідь”, як він батожив сусіда Степана, котрий був за Денікіна конвойним, кривдив населення, а потім

повернувся в село. *“Зарізати не дозволили, втім вони били його у в’язниці, посікли спину, плігали по ньому, танцювали; епічна розмова: добре тобі, Степане? Погано. А тим, над котрими ти змивався, було добре? Погано. А чи ти не думаєш, що тобі теж буде погано? Ні, не думаєш. А треба було подумати, Степане, бо ми вважаємо так, коли вашим до лап потрапимо, то нас заріжуть: що ж (нецензурно). А тепер, Степане, ми тебе викінчимо. Полишили його вже майже холодним”.*

Розстріли власних командирів

Командуючий Кінної армії, колишній вахмістр царської кавалерії, Семен Будьонний тримає своїх командирів бригад і дивізій залізною рукою, щоразу загрожуючи їм розстрілом за невиконання бойового завдання. За його прикладом, схоже, ставляться до своїх підлеглих командири дивізій. Точаться такі розмови (як подає Бабель): Тимошенко: *“якщо я їх не виб’ю — розстріл, скажи йому це сам”.* Або: Будьонний Колесникову і Гришину, командирам бригад: *— “бо розстріляю”.* Обидва відходять пішо, зблідлі.

Будьонний вже підходить під Львів, підступи до якого поляки затято боронять. Автор нотує:

“Колосальні втрати серед командирів; поранено Корочавва, його ад’ютанта-єврея — збито, поранено командира 34 полку, усіх комісарів 31 полку, поранено начальників штабів усіх бригад, у Будьонного командири атакують в перших лавах”.

Поляки вже познайомились з тактикою Кінної армії і борються з нею все ефективніше.

Після безрезультатної битви під Бродами, на щастя для поляків, Будьонний не скерував свою армію на Люблін, де він міг би загрожувати концентрації військ Пілсудського для варшавської битви, а рушив на Львів. Лише повторні накази головнокомандуючого змусили його припинити бої за Львів і весті Кінну армію на північ. Після боїв в районі Замостя 31 серпня дорогу йому заступило угруповання під командуванням генерала Станіслава Галлера у складі давніх знайомих з України — 13-ї піхотної дивізії і 1-ї кавалерійської дивізії. Дійшло до цілоденної битви з частиною Кінної армії, яка, послаблена, побита, але не знищена, розпочала відступ на схід. Але про це пізніше.

40 кавалерійських полків завдяки Будьонному

Серед піхотних загонів найбільших успіхів у боротьбі з кавалерією Будьонного досягла 18-а піхотна дивізія під командуванням генерала Франтішка Крайовського, що застосувала наступну тактику бою.

Кожний офіцер і рядовий, як в підрозділах, так і при штабах, військових установах чи обозах, повинен був мати гвинтівку і щонайменше 40 патронів; кожен підрозділ повинен був постійно: на посту, під час маршу і на відпочинку, в резерві чи в будь-якій іншій ситуації — знаходитись в такому стані бойової готовності, щоб мати змогу стати до бою якомога швидше.

Поодинокі батальйони уникали сутичок з кавалерією Будьонного, лише піхотний полк з однією або двома батареями вступав з нею до бою; як правило командування оперувало підсиленими бригадами піхоти у складі двох полків і щонайменше дивізіону артилерії; на марші полки трималися один одного, щоб мати змогу взаємної підтримки; командири полків і бригад квартирували при батальйонах, щоб їх накази доходили до них швидко, напади провадилися переважно вночі, бо кавалерія, невпинно переслідувана вночі піхотою, втрачала свою найбільшу перевагу — рухливість, адже кінь, що не мав вночі спокою, швидко втомлювався; протягом дня уникали сутичок у відкритому полі, відпочивали в лісистій місцевості або серед забудов, які ускладнювали кавалерійські атаки, піхота підступала до противника вночі, атакувала на світанку; загони піхоти, що потрапляли в оточення, вночі завжди мали змогу вирватися.

Застосовуючи цю тактику, 18-а піхотна дивізія змогла захиститись від атак кінноти Будьонного, а в оборонних боях козаки майже ніколи не витримували піхотних атак цієї дивізії.

На думку колишнього начальника штабу дивізії, тогочасного майора Франтішка Арцишевського⁹⁾, упертість, з якою козаки Будьонного невтомно наступали кінним строєм на польську піхоту, зазнаючи при цьому значно більших втрат, ніж коли б вони намагалися зробити це ж саме пішим строєм, була великою помилкою Кінної армії. Слід визнати за козаками Будьонного велику відвагу, але однієї відваги недостатньо для війни з противником, який має сучасну зброю. Раніше вони досягали успіху завдяки атакуючому натиску, однак в боях з 18-ю піхотною дивізією цей розрахунок

не виправдався, оскільки мав підводити скрізь, де піхота зберігала хоч трохи холодної крові.

Роль командирів була вирішальною — у 18-й дивізії під час кампанії проти Кінної армії Будьонного кожен з полків переживав період, коли саме він вважався найкращим, залежно від того, хто ним командував; сила волі і енергія генерала Крайовського, який завжди знаходився поблизу поля бою, впливали на офіцерів і солдатів, тому-то дивізія билася так славно.

Після двомісячних боїв з кавалерією Будьонного на південному фронті з настанням серпня Головнокомандуючий скерував дивізію на північний фронт, щоб вона боролася там з корпусом більшовицької кавалерії Гая, який за півтора місяці спромігся подолати шлях від Двіни аж до Полоцька!

Перед завантаженням дивізії у залізничні ешелони, за дорученням Головнокомандуючого, командуючий 6-ю армією генерал Івашкевич нагородив командира, а також кілька десятків офіцерів і рядових орденами "Virtuti Militari". Це була перша дивізія, удостоєна такої відзнаки.

* * *

Не підлягає сумніву, що, незважаючи на остаточну поразку, Кінна армія Будьонного відіграла важливу роль у війні 1920 року.

А саме:

— змусила до того часу непереможні польські війська до відступу з України;

— спричинила переформування значної кількості польських військ з північного фронту на південний український;

— це, в свою чергу, так послабило північний фронт, що дозволило Тухачевському змусити польські війська до відступу з Березини до Вісли і викликало загрозу існуванню польської держави;

— поразка "походу на Київ" і стомлення суспільства війною змусили Пілсудського відмовитись від створення незалежної від Росії української держави.

Кінна армія могла б призвести навіть до програшу Польщею війни 1920 року, коли б відповідно до отриманих наказів вона з'явилася б у середині серпня 1920 року в тилах ударної групи Пілсудського над Вепрем. На щастя для Польщі, Сталін, в той час комісар фронту, і Будьонний не виконали цього наказу; Сталін хотів затримати Кінну армію поблизу Румунії, інтервенції котрої

побоювалися росіяни, або використати її для того, щоб вторгтися до Угорщини, а Будьонний хотів дозволити своїм козакам погуляти в здобутому Львові.

Постає ще одна тема для роздумів — боротьба з Кінною армією негативно вплинула на розвиток Польської армії після 1920 року. Чому?

Розмірковуючи над методами боротьби з Будьонним, маршал Пілсудський у виданій в 1924 році книзі написав: *“Таким методом загально вважалось, з чим погоджуюсь і я, впровадження до гри більшої кількості кінноти і з нашого боку”*.

“З цим поглядом маршала не можна погодитись у жодному разі, — запротестував у тридцятих роках генерал Люціан Желіговський¹⁰⁾. — Боротьбу з великими з'єднаннями ворожої кінноти слід вести виключно силами піхоти, з обов'язковим застосуванням авіації і бронетехніки”. Желіговський слушно доводив: *“Не радянська кавалерія була сильною, а підготовка нашої піхоти до бою була слабкою”*. Він також підтверджував те, на що автор цієї книги вже кілька разів звертав увагу, що *“польська піхота мала дуже погану стрілецьку підготовку”* і тому не завжди могла чинити опір російській кавалерії.

Після війни 1920 року подекуди лунали сумніви, щодо ролі кавалерії у майбутній війні. Генерал Розвадовський у 1923 році на засіданні Комітету з озброєнь Малої військової ради вимагав формування моторизованих бронечастин, здатних на самостійні військові дії. Він запропонував маршалу Пілсудському проект реорганізації армії, що передбачав заміну кавалерії десятима танковими полками, підраховуючи, що кошти утримання 30-ти кавалерійських полків перевищуватимуть кошти, витрачені на 10 полків танкових. Маршал Пілсудський цей проект відхилив.

Завдяки наявності висококваліфікованих інженерних кадрів, а також важкої промисловості Верхньої Сілезії, Польща мала технічні можливості для виробництва оборонної продукції у вигляді протитанкових і зенітних гармат, мінометів і вогнеметів. Але польські генерали, озираючись на переможну війну 1920 року, всупереч очевидному вірили у важливу роль кавалерії в майбутній війні. (У результаті — чехи у 1938 році мали в своєму розпорядженні армію, набагато технічно сучаснішу, ніж поляки).

Пілсудський відчував велику симпатію до кавалерії. Він вважав, що з точки зору військової моралі вона перевищує всі інші роди військ. *“Це були ті, що ніколи не підвели”*. Прикрашаючи

орденом "Virtuti Militari" прапор 15-го полку уланів, він сказав: *"Хто мав щастя або нещастя служити під моїм командуванням, знає, що я запеклий ризикант. Весь мій вплив у державі я використовую для того, щоб держава ризикувала, утримуючи велику кількість кавалерії"*.¹²⁾

А після 1926 року його вплив і в державі і в армії був вирішальним. Лише в пізніших тридцятих роках Ридз-Сміглий наважився пересадити два кавалерійські полки з коней на танки. 1939 рік застав Польщу з 38-ми кавалерійськими полками, не пристосованими до війни, що надходила.

Перемога над Будьонним у 1920 році вплинула на архаїчність в озброєнні польської армії у 1939 році.

ПОСИЛАННЯ

¹⁾ T. Kutrzeba: „Wyprawa kijowska 1920 roku”, Gebethner i Wolff, Warszawa 1937, s. 163 i n.

²⁾ K. Marciński: „Boje w Zbarażu 25 i 26 lipca 1920 r. oraz Rzeź w Bystryku 1 czerwca 1920 r.”, Wydawnictwo imienia Romana Dmowskiego nr 25, Filadelfia 1983.

³⁾ K. Marciński: op. cit.

⁴⁾ T. Machalski: „Ostatnia epopeja. Działania kawalerii w 1920 roku”, B. Świderski, Londyn 1969, s. 91 i n.

⁵⁾ I. Babel: „Dziennik 1920”, Czytelnik, Warszawa, 1990, s. 100 i n.

⁶⁾ I. Babel: op. cit.

⁷⁾ W. Jędrzejewicz: „Józef Piłsudski 1867-1935. Życiorys”, Polska Fundacja Kulturalna, Londyn 1982, s. 85.

⁸⁾ J. Piłsudski: „Rok 1920”, M.I. Kolin, Londyn 1941, s. 48.

⁹⁾ F. Arciszewski: „Ostróg-Dubno-Brody”, s. 180 i n.

¹⁰⁾ L. Żeligowski: „Wojna w roku 1920. Wspomnienia i rozważania”, MON, Warszawa 1990, s. 110 i n.

¹¹⁾ „Rozważania o bitwie warszawskiej 1920-go roku” pod redakcją J. Giertycha, Wydawnictwa Towarzystwa im. Romana Dmowskiego nr 26, Londyn 1934, s. 287 i 387.

¹²⁾ W. Jędrzejewicz: „Kronika życia Józefa Piłsudskiego 1867-1935”, Polska Fundacja Kulturalna, Londyn 1986, t. II s. 23.

НЕСПРОМОЖНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ГЕНЕРАЛІВ У БИТВАХ З БУДЬОННИМ

Після "здобуття" Києва, якщо не рахувати боїв у його передмісті, у військових діях настає затишшя. 14-а російська армія відходить на південь. Пілсудський відмовляється, на щастя, від наміру просувати війська в напрямку Одеси. Головнокомандуючий відводить з українського фронту три дивізії, щоб перекинути їх у Білорусію і стримати наступ Тухачевського. Решта армії на Україні відпочиває після важкої кампанії. 1-й полк креховецьких уланів організовує кінні змагання.

На українському фронті розташовано три польські армії: на півночі, в районі Києва, — 3-я генерала Ридз-Сміглого, на південь від неї, в районі Козятини і Жмеринки, — 2-а армія генерала Лістовського і висунута на південь найдалі, в районі Вінниці, — 6-а армія генерала Івашкевича. Командуючого фронтом немає. До весни 1920 року ним був генерал Лістовський, однак напередодні "походу на Київ" Пілсудський ліквідував посаду командуючого українським фронтом і взяв командування на себе. Отож, у момент вирушення на Україну він виконував одночасно три функції: Головнокомандуючого, фактичного командуючого фронтом і офіційно командуючого 3-ю армією. Після завершення першої фази наступу, перед взяттям Києва він призначив командуючим 3-ю армією Ридз-Сміглого, проте командуючого фронтом не визначив, не дивлячись на те, що сам невдовзі від'їхав до Варшави, а згодом на білоруський фронт, де Тухачевський розпочав наступ. Чому?

Кутшеба доводить, що з багатьох причин Пілсудський не був прихильником утворення посередніх командних ланок між арміями і Головнокомандуючим. Він вважав, що вони вносять певні труднощі у поточну роботу і марно втручаються у справи командуючих арміями; крім того, бракувало також генералів з відповідно високою кваліфікацією. *"Отож, маючи у своєму розпорядженні лише обмежену кількість генералів, спроможних командувати арміями, Головнокомандуючий укомплектовує цими кадрами насамперед армії і час від часу бере необхідні вищі функції на себе, ви-*

іжджаючи на фронт і здійснюючи особисте і безпосереднє командування частиною тих сил, що підпорядковані йому в цілому".¹⁾

Отже, напередодні наступу Будьонного польський фронт на Україні був позбавлений командуючого і його штабу. У другій половині травня було ліквідовано 2-у армію. Генерала Лістовського, що її очолював, Пілсудський мав намір призначити командуючим резервною армією, котра спрямовувалася на білоруський фронт, що був під загрозою. Тимчасом 26 травня росіяни розпочали наступ на українському фронті в час, коли польський фронт перебував у стані реорганізації. За цих обставин Пілсудський повернув генерала Лістовського на посаду командуючого фронтом.

Як пише Кутшеба, генерал Лістовський опинився у важкому становищі, оскільки був змушений раптово прийняти командування фронтом, до того ж він не мав впливу на його формування. *"Він отримав у спадок чужу тактичну ідею, можливо, чуже йому рішення про поділ фронту, коли той уже пройшов період спокою і реорганізації, а з 26 травня вже частково опинився у вогні, який кожного дня міг перетворити на пожежу".²⁾*

Сьогодні вже відомо, що польські війська на Україні були неналежно угруповані, щоб витримати очікуваний російський наступ, особливо атаки Кінної армії Будьонного. Чому?

Відповідь на це запитання міститься в опрацюванні майора Генерального штабу Станіслава Рутковського *"Перші бої з Кінною армією під Козятином".³⁾*

З нього можна довідатись, що *"найбільше занепокоєння радянського командування викликало те, що після здобуття Києва поляки вивільняють звідти значні сили і кинуть їх проти Кінної армії, яка надходила".*

Згадує також і Кутшеба, що радянське командування найбільш побоювалось, що поляки для оборони Дніпра залишать незначні сили, а більшу частину армії скерують проти Будьонного, щоб розбити його до того, як він зможе з'єднатись з 12-ю армією.

Тимчасом командир 3-ї армії генерал Ридз-Сміглий, очевидно на радість російському командуванню, серйозно задіяв частину своїх військ у східному передмісті Києва.

Так само критично оцінив дислокацію польських військ напередодні російського наступу на Україні автор вже цитованої вище праці про кампанію 1920 року:

"Якщо взяти до уваги, що російське військо, виведене з правобережної України, було швидко потовнено і реорганізовано на

другому боці Дніпра, а з півдня насувалася Кінна армія, слід було якнайшвидше евакуювати з Києва цивільне польське населення, наражене на небезпеку репресій з боку більшовицької влади, вивезти запаси і військове спорядження, яке знаходилося там, знищити мости і якнайшвидше відвести всю армію на найкоротшу лінію опору, якою міг бути відступок ріки Тетерів — міста Козятини і Жмеринки, або ще далі на захід на вихідні позиції квітневого наступу. Замість цього тішилися окупацією Києва і прикриттям його зі сходу висунутими на лівий берег Дніпра значними силами, котрі опинилися там недовзі в дуже важкій ситуації. Одночасно частина польської армії, скерована на південь, непомірно розтягнулася на цьому широкому фронті, даючи у пізнішій фазі Кінній армії Будьонного можливість порівняно легкого прориву через цей тонкий фронт, на додаток позбавлений усяких резервів".⁴¹

Зрозуміло, відповідальність за неналежну дислокацію польських військ на Україні напередодні очікуваного наступу російських військ несе той, хто фактично здійснював командування українським фронтом — Головнокомандуючий.

Згідно з планом, затвердженим ще 15 травня Головнокомандуючим російськими військами, командуючий південним фронтом Єгоров 26 травня розпочав наступ на Україні, в котрому взяли участь три угруповання військ:

— "12-а армія — наступає і зв'язує боєм польські війська в Києві, а "ударна група товариша Голікова" перетинає Дніпро на північ від нього з завданням оточити з півночі польську 3-ю армію в Києві;

— "група Якіра", яка складалася з дивізій 12-ї і 14-ї армій, — з району Білої Церкви, що на південь від Києва, ударає по правому флангу польської 3-ї армії;

— Кінна армія Будьонного — прориває польський фронт у напрямку Козятини і атакує Київ з заходу.

Оточуючі бойові дії груп Голікова і Якіра здійснюються на фронті польської 3-ї армії, наступ Будьонного — на стику фронтів 3-ї і 6-ї польських армій.

В перший день наступу, 26 травня, російська піхота і кавалерія з групи Якіра ударили по польській 7-й піхотній дивізії, що до того часу не приймала участі у великих боях, і займала позиції на фланзі 3-ї армії, по сусідству з 13-ю дивізією, яка входила до складу 6-ї армії. 7-а дивізія не встояла на місці і була змушена частково відступити. Для підняття бойового духу 7-ї дивізії підпол-

ковник Домб-Бернацький організував вилазку кількох батальйонів 1-ї легіонерної піхотної дивізії перед її позиціями і розбив там російську бригаду. На жаль, 7-а дивізія не кинулась “на гуркіт гармат”, не підтримала воюючих загонів, а це могло призвести до цілковитого знищення противника.

Від 29 травня до 2 червня кавалерія Будьонного намагалася прорвати фронт у напрямку Козятина на позиціях 13-ї піхотної дивізії. Це завдання було для неї полегшене розтягнутістю дивізії на дуже широкому фронті, що мав довжину близько 50 кілометрів, а глибину близько 40. Її підтримувало в бою кілька батальйонів 5-ї піхотної дивізії, яких не встигли перекинути на білоруський фронт, а також кавалерійська дивізія.

Спочатку 13-я дивізія зазнала болючої втрати. Внаслідок недбалості командирів два батальйони 50-го полку кресових стрільців, що входили до її складу, були зненацька зустрінуті козаками і рознесені шаблями або розсіяні, про що вже згадувалося. Кавалерія противника пробила значні бреші у її позиціях. Завдяки героїчним контратакам піхоти, а також атакам кавалерії після кількох днів кривавих боїв розрив лінії фронту було ліквідовано і битва закінчилася перемогою поляків. Одна бригада козаків перейшла на польський бік. Будьонний зазнав значних втрат, вийшов з битви і відпочивав.

Лише після втручання головнокомандуючого російськими військами кіннота Будьонного пішла 5 червня у повторну атаку, щоб прорвати польський фронт цього разу в районі Самгородка, на стику двох польських армій — 3-ї і 6-ї, що були укомплектовані найгірше (див. план 2).

Виникає запитання, чи були у Будьонного шанси прорвати лінію фронту? На думку Кутшеби, *“військ для оборони було достатньо, ось тільки наша тогочасна оборона велася неналежним чином”*.

Загальна кількість польських військ на Україні досягала в той час до 58 тисяч шабель і багнетів, російська ж — до 37 тисяч. Поляки мали перевагу і, як говорив Фрідріх Великий, — *“Бог на боці численніших батальйонів”* — вони мали отримати перемогу. Але на лінії фронту, атакованому Кінною армією Будьонного, яка налічувала 16 тисяч шабель, знаходилося, згідно з розрахунками вже цитованого автора праці про боротьбу з російською кавалерією, знаходилося лише 9,5 тисяч багнетів і шабель 13-ї піхотної і 1-ї кавалерійської польських дивізій.⁵⁾ Тому-то, внаслідок не-

вдалої дислокації польських військ в районі запланованого Будьонним прориву фронту він забезпечив собі майже подвійну перевагу.

Насправді у місці в час прориву фронту під Самгородком і Озерною співвідношення сил було ще більш не вигідним для поляків. Будьонний скерував до битви власне лише дві зі своїх чотирьох дивізій (дві інші очікували в лісах, поодаль) проти 2-х польських піхотних батальйонів і однієї неповної кавалерійської бригади. Після 10-годинного бою *“по трупах польської піхоти вливається лава радянської кавалерії, розриваючи польський фронт..., не дивлячись на героїзм польської піхоти і не дивлячись на невдале ведення битви кінною армією, лише внаслідок оперативних і тактичних помилок польського командування”* (підкреслення — М.П.).⁶⁾

Які ж це були помилки? Кутшеба пояснює: *“Сьогодні здається неможливим повірити в те, що за 10 км від поля бою, де спливали кров'ю два піхотні батальйони у боротьбі з двома кавалерійськими дивізіями, знаходилися фланги двох наших бригад — 14-ї і 25-ї, не зачеплені противником і не зрушені уперед. Чи потрібно було наказів зверху, з Києва або Жмеринки, щоб кинутись “на гуркіт гармат”, на допомогу колезі і сусідові?”*⁷⁾

Сталося проте інакше — підсумовує Кутшеба.

“Чи внаслідок психічного вичертання 13-ї піхотної дивізії у попередні дні боїв, чи через бойову невпевненість 7-ї піхотної дивізії, чи внаслідок не отриманого кавалерійською дивізією нака-зу — факт той, що в день 5 червня не були, а могли і повинні були бути на полі бою з Будьонним, крім групи генерала Савицького, 14-а піхотна бригада, 25 піхотна бригада, кавалерійська дивізія, 5-ї полк уланів і резервний батальйон 13-ї піхотної дивізії”.⁸⁾

Будьонному пощастило, робить висновок Кутшеба, *“що натрапив 5 червня 1920 року на противників, котрі реагували так слабо. Бо бракувало їм того піднесення, тієї наполегливої і ризикованої жаги до бою і звитяги...”*⁹⁾

Думку Кутшеби поділяє історик бойових дій польської кавалерії у 1920 році, котрий пише: *“Удар Будьонного в напрямку на Озерне безперечно зійшов би нанівець, якби не пасивність генерала Карницького, котрий, не дивлячись на те, що події відбувалися у нього під носом, не рушив з місця, прикриваючись наказом генерала Ридза... Нерішучість генерала Карницького в цей критичний момент призвела до його негайного усунення з посади командира кавалерійської дивізії”*.¹⁰⁾

Не підлягає сумніву, що не перевага російських військ, в даному випадку Кінної армії Будьонного, а недолуге командування з польського боку дало можливість Будьонному прорвати фронт з усіма пізнішими негативними наслідками.

Протилежністю нездарності генералів було жертвне бойове зусилля піхоти і уланів, що билися під Самгородком і Озерною.

Ось короткий опис цієї битви:

"Кількаразові атаки противника відбито з великими для нього втратами. Лише біля 15 години, після ураганного вогню артилерії, більшовикам вдалося при підтримці бронемашин здобути найбільш незручну для захисту, а також слабо укріплену й слабо укомплектовану ділянку села Самгородок. Натомість після прориву під Самгородком противник розширив пробиту брїш, повертаючи на південь і оточуючи сусіднє Озерне з півночі. Гарнізон Озерного, оточений з усіх боків, після 10-годинного відчайдушного бою було розгромлено вщент і винищено. Лише гарнізон Сніжного зміг утриматись. Не втрачаючи часу, зразу ж після здобуття Озерного маси кавалерії рушили далі вперед у напрямку Сніжного, де 2-й і 12-й полки уланів 3-ї кавалерійської бригади заступили їм дорогу.

Кількаразові запеклі атаки більшовиків були відбиті артилерійським і кулеметним вогнем. Більшовики, що бачили безплідність усіх своїх починань, напружились для останнього зусилля, зібрали всі свої сили на вузькій ділянці і пішли в останню атаку. Скупчені маси атакуючої з диким шалом кавалерії були настільки великими, що навіть доведений до найбільшої сили артилерійський вогонь і вогонь усіх кулеметів не зміг утримати атакуючих мас. Бачачи всю безнадійність ситуації, 12-й полк уланів здобувся на акт розпачу і сам кинувся до атаки на це скупчення людей і коней. Противник, однак, не прийняв виклик, лави його розступились, і на полк уланів линуло дощем вогню з більшовицьких бронемашин з відстані у пару сотень кроків, кладучи покотом наші шеренги. Впав смертельно поранений командир полку, полягло багато офіцерів і рядових. Шеренги не витримали, завагались і відступили під вогнем бронемашин, що під'їздили все ближче. Кулеметники і артилеристи, самі себе приносячи в жертву, залишились на позиції і ні на мить не переставали сіяти своїм вогнем смерть і винищення серед наступаючої маси..."¹¹⁾

Це був тільки початок польських невдач у боротьбі з Будьонним.

Через два дні, коли Кінна армія опинилася вже у глибокому тилу польських військ, "знову через якусь незрозумілу нерішучість

було змарновано нагоду розправитися з двома осамотненими дивізіями Будьонного, які бездіяльно стояли на місці в той час, коли дві інші дивізії були задіяні при виконанні глибоких рейдів на Бердичів і Житомир".¹²⁾

Не краще йшлося й 9 червня. Польське командування сподівалося на удар Кінної армії по Козятину, тимчасом Будьонний пішов у протилежному напрямку, на Київ. *"Тоді, — пише Махальський, — почався просто страшний танок обох угруповань кавалерії, які в цей самий день просувалися у двох зворотних напрямках: Кінна армія в північно-східному, тоді як 1-а кавалерійська дивізія в південно-західному напрямку".¹³⁾*

Інший автор (цитований С. Рутковський) визначив ситуацію такими словами: *"(...) кавалерійська дивізія знову втратила ще один день і, петляючи, по полях, опинилась у Самгородку, в той час, як була потрібна під Козятином!"¹⁴⁾*

Мета, що була визначена Будьонному його командуванням, передбачала однак не лише проведення рейдів по тилах польських військ і їх дезорганізацію, а насамперед оточення і знищення польської 3-ї армії в Києві, беручи її в кліщі з півдня бойовими діями Кінної армії, а з півночі, з Полісся, десантом двох піхотних дивізій і кавалерійської бригади.

Пілсудський у Варшаві усвідомив це, Ридз-Сміглий, командуючий 3-ю армією в Києві, цього не розумів. На протязі 3-х днів, від 8 до 10 червня, він забороняв виконувати наказ щодо евакуації Києва і удару по Кінній армії. На думку Сміглого, Київ слід було залишити за собою з політичних міркувань — як столицю України, а також для того, щоб захистити польське населення від більшовицьких репресій після відступу військових. Пілсудський розцінював ситуацію інакше: він розумів, що не час розмірковувати про співпрацю з Україною, коли необхідно залишити Київ для врятування 3-ї армії і використати її відхід до Житомира, щоб по дорозі атакувати і знищити Кінну армію.

Протягом двох днів відбувався драматичний обмін депешами і наказами між командуванням фронту і командуванням армії у Києві, оскільки Ридз-Сміглий відмовився виконати наказ командуючого фронту, який зобов'язував залишити Київ, обгрунтовуючи це тим, що він не може цього виконати без наказу, підписаного Головнокомандуючим.

Коли нарешті Ридз-Сміглий одержав наказ, підписаний Пілсудським, він не зрозумів, що отримав завдання вивести свою ар-

мію з Києва до Житомира, а по дорозі розбити Будьонного, якщо на нього натрапить. У книзі про війну 1920 року Пілсудський згадує цей епізод: *“Незрозумілим досі для мене чином моя депеша до генерала Ридз-Сміглого не дійшла, і він відвів свою армію в північно-західному напрямку, вздовж залізничної колії Київ-Коростень-Сарни, тобто вздовж південного Полісся, так, ніби старанно уникав самої можливості зіткнення з армією Будьонного”*.

В 1941 р. під час зустрічі у Кремлі, коли Сікорський критично згадував Ридз-Сміглого, Сталін зауважив: *“Так, але в 1920 році він врятував свою армію в Києві”*.

Безперечно це був успіх, оскільки їй загрозувало знищення, перш ніж під Бородянкою відважна 1-а легіонерна піхотна дивізія у дводенному кривавому бою пробилася й шлях відходу. Але Пілсудський прагнув більшого: не лише зберегти 3-ю армію, але й використати її для розгрому Будьонного (див. план 3). Ось що написав Пілсудський про бої з Будьонним:

“Після того випадку кілька моїх спроб згрупувати війська для удару по кінноті Будьонного з двох сторін, так, щоб якомога вигідніше ввести до гри нашу, у порівнянні з противником, значно слабшу кавалерію, завжди сходили нанівець з приводу якоїсь фатальної неможливості зібрання кількох військових частин для спільного маневру. Останньою такою спробою напередодні 4 липня були майже комічні випадки під Рівним, коли 18-а дивізія 6-ї армії йшла в атаку з півдня, а 2-а армія в той самий час виконувала відхід на північ; і навпаки, коли 2-а армія перейшла в наступ і її 1-а дивізія здобула у нічній атаці Рівне, 18-а дивізія вже була у зворотному русі до Дубна”.¹⁵⁾

Під час відходу з Києва 15 червня 7-а піхотна дивізія і 7-а кавалерійська бригада, що входили до складу армії Ридз-Сміглого *“несподівано нашивохнулися на радянську 4-у кавалерійську дивізію, яка безтурботно ночувала в районі Торчин-Горбулів-Аннополь. Несподівано атакований неприятель, вибитий зі своїх квартир, у першу мить кинувся тікати на усі боки, однак невдовзі, отямившись від першого переляку, згуртувався і під прикриттям артилерії та тачанок кинувся в кінну атаку. Зав'язався запеклий бій (...). Бої скінчилися лише близько 10-ї ранку майже цілковитим розгромом 4-ї радянської кавалерійської дивізії, котра в сум'ятті відступила, (...) лишаючи в наших руках 2 гармати, обози, канцелярію, шпиталі, а також дуже велику кількість убитих, поранених і полонених. Замість того, щоб використати цю перемогу і ударити у напрямку*

на південь з метою добити і повністю розгромити противника, 7-а піхотна дивізія і 7-а кавалерійська бригада, вже без жодних подальших перешкод з боку противника... пішли далі" (...).

На жаль, цей успіх, отриманий на північ від Житомира, не було використано на південь від нього польською 1-ю кавалерійською дивізією під командуванням генерала Савицького, котра втратила рідкісну можливість розбити розділені частини радянської 6-ї кавалерійської дивізії, над якими вона мала навіть тимчасову чисельну перевагу, або, щонайменше, рівні сили.

Вже цитований нами автор, Тадеуш Махальський, у 1938 році — заступник керівника Військового історичного бюро, пізніше — генерал і автор книги "Остання епопея — дії кавалерії у 1920 році", пояснює поведінку генерала Савицького позицією Ридз-Сміглого, котрий "замість того, щоб використовувати кожний сприятливий випадок порухатися з Будьонним і вдарити по ньому з півночі, коли наша кавалерія зв'язує його сили з півдня, замість того, щоб підтримати зусилля нашої кавалерії, старанно відходить якомога далі від Кінної армії, уникав, як чорт свяченої води, усякого зіткнення. Ця кинута на ласку долі 1-а кавалерійська дивізія почувала себе в повній самотності, залишеною всіма, що силою факту спричинило хвилиняний занепад духу у її командира, який, маючи у своєму розпорядженні 2356 шабель, 142 піхотинців і 45 кулеметів, чував себе безсилим перед силами противника".¹⁶⁾

Наприкінці червня було створено спеціальну групу з трьох польських дивізій, серед них — однієї кавалерійської, під командуванням енергійного і відважного генерала Ромера з метою атакувати Кінну армію, яка відпочивала в районі Случа. "Неочікуваний напад груп генерала Ромера не тільки зробив даремними спроби форсування Кінною армію переходу через Случ, але й змусив значно відтягнути її лівий фланг". Генерал Ромер оцінив ситуацію як дуже корисну, оскільки "сили Будьонного було збито до купи й оточено з трьох боків. Наші війська були сповнені ентузіазму, Кінної армії — деморалізовані. Отож, ми мали шанси на повну перемогу. Протягом вечора генерал Ромер енергійно готував подальші дії на наступний день". І раптом вночі він отримує наказ командуючого фронтом генерала Ридз-Сміглого відступити з поля бою, внаслідок необхідності відступу всього фронту. Отже, "в момент найбільш вдалого розвитку подій вся операція виявилася раптом перерваною, а наші загони, що були вже на порозі великої перемоги, замість того, щоб переслідувати противника, аби його добити, виявились повернутими назад, за Случ".¹⁷⁾

Генерал Ромер, котрий сподівався на щілковитий розгром противника, просив командування фронту затримати на позиціях хоча б лише південну групу 3-ї армії, поки ліквідацію Кінної армії не буде доведено до кінця. Цю пропозицію Ридз-Сміглий відхилив.

Через кілька днів польська розвідка перехопила повну розпачу радіодепешу Будьонного з району Корця, що вимагала боєприпасів, котрих йому бракувало. Отож, командування фронту знову організувало військову операцію трьох дивізій (серед них однієї кавалерійської) проти Кінної армії. Але і цим разом *“через відсутність спільного командира дії окремих частин не були узгоджені між собою”*. І знову Будьонному пощастило вивести свої війська з важкого становища.

Після незакінченої акції генерала Ромера під Звягилем і невдалої операції під Корцем з метою скоординування дій проти Кінної армії було відтворено 2-у армію під командуванням генерала Рашевського, даремно розформовану місяць тому.

В перші дні липня почалася битва під Рівним, в якій з польського боку взяли участь чотири піхотні, одна кавалерійська дивізія і кавалерійська бригада уславленого Беліні, перекинута Пільсудським з північного фронту, щоб посилити кавалерію у боротьбі з Будьонним. У першій фазі битви успіх був на боці Кінної армії, яка зайняла Рівне. Польська кавалерійська дивізія певної ночі виявилася оточеною з усіх сторін. Вивів її з пастки винахідливий командир 5-го полку уланів полковник Сохачевський, який наказав оповити колеса гармат і підвод соломкою і ганчір'ям, обозне майно закріпити мотузками, щоб уникнути щонайменшого звуку. У найповнішій тиші полки дивізії прослизнули між населеними пунктами, зайнятими військами Будьонного.

8 липня генерал Рашевський розпочав контрудар. *“Через концентричний наступ дивізій 2-ї армії Будьонний опинився у важкому становищі. Кінна армія, змучена й виснажена далекими переходами і триденними боями, висунута на 70 кілометрів перед власним фронтом, самотня, без змоги отримати безпосередню підтримку, без боєприпасів і можливості їхнього поповнення, перед лицем чотирьох польських піхотних дивізій і генерала, котрий вирішив з нею покінчити, була у важкій ситуації. Операція, розпочата генералом Рашевським, переросла у велику перемогу. Кінну армію розбито, Рівне повернуто, а генерал Рашевський тріумфально в'їхав назад у місто. Ця перемога могла б призвести до повного оточення Кінної армії та її ліквідації, якби генерал Савицький,*

замість того, щоб відступити, приєднався до наступу на Рівне, вдаривши з заходу, а 18-а піхотна дивізія з півдня. Не дивлячись на це, генерал Рашевський був сповнений найкращих сподівань. Інакше дивився на ситуацію генерал Ридз, командуючий українським фронтом. Попередньо отриманий Будьонним під Рівним успіх справив на нього таке враження, що він взагалі засумнівався у будь-якій можливості поліпшення ситуації. Отож, замість того, щоб негайно повернути генерала Савицького і прискорити наступ 18-ї піхотної дивізії з півдня, щоб довести розпочату битву до переможного кінця і ліквідувати Кінну армію або принаймні витиснути її назад за Горинь, генерал Ридз втратив рівновагу і, не володіючи ситуацією, вирішив відтягнути весь фронт на 100 км на захід. Можливість одержати велику перемогу було змарновано".¹⁸⁾

У другій половині липня окремі дивізії польської піхоти за участю кавалерії здійснювали локальні напади на Кінну армію, котрі через нескоординованість дій не принесли сподіваних результатів. "Генерал Ридз-Сміглий, як командуючий фронтом, не міг спланувати єдиної операції і скоординувати дії обох внутрішніх флангів 2-ї і 6-ї армії. Внаслідок браку енергії і рішучої волі при керуванні операцією, все розладналося. Коли одні наступали, інші відступали і напали. Не вистачало залізної волі генерала Ромера і його незламної віри в успіх".¹⁹⁾

Колишні легіонерні офіцери завдавали часом клопоту, впевнені у підтримці Пілсудського:

"Генерал Бербецький, роздратований тим, що генерал Ридз, котрий був у легіонах таким самим командиром полку, як і він, тепер став командуючим всім українським фронтом, в той час як він командував лише дивізією, і до того ж перебував у підпорядкуванні у "пруського" офіцера, яким був у його очах генерал Рашевський, нічого не сприймав, став байдужим до всього. Так само дивно укладалися відносини в 1-й кавалерійській бригаді, де майор Дрешер, командир 1-го полку легкої кінноти і майор Глуховський, довідавшись що мав бути сформоване велике кавалерійське угруповання в районі Замостя, залишили під час транспортування свої полки і поїхали до Варшави, щоб запевнити собі підвищення по службі і командування тією чи іншою бригадою в новому угрупованні. Вони не помилилися — обидва отримали звання полковників. Дрешер став командиром 4-ї кавалерійської бригади, а Глуховський — 1-ї. Водночас вони перешкодили призначенню на посаду нового командира кавалерійського угруповання генерала

Ромера, відомого своєю енергією та відданістю, а також полковника Беліни-Празжмовського, з котрим мали давні порахунки".²⁰⁾

"Полковнику Дрешеру, як легіоністу, не до смаку було виконувати накази "пруського" генерала (Рашевський служив попередньо в німецькій армії). Він хотів якомога довше зберігати свою самостійність. Не бажаючи бути зв'язаним у своїх рішеннях новими наказами, він не дозволив встановлення радіостанції і не надсилав жодних рапортів про наявну ситуацію, щоб ніхто не міг його віднайти".²¹⁾

2 серпня командир 2-ї армії генерал Рашевський розпочав наступ на зайняте Кінною армією місто Броди. В операції взяли участь три піхотних дивізії, а також угруповання кавалерії в складі двох кавалерійських дивізій під командуванням генерала Савицького. На місці збору обох кавалерійських дивізій на світанку 2-го серпня з'явилася, однак, лише 1-а кавалерійська дивізія полковника Руммеля, натомість забракло обох бригад 2-ї дивізії, котрі очолювані полковниками Дрешером і Глуховським, кудись "завіялися".

Обидва ці легіонерні полковники, переконані у підтримці Пілсудського, ускладнювали, як могли, командування дивізією своєму командиру, полковнику Ожеховському, який походив з австрійської армії. Махальський на цю тему написав: "Полковник Руммель закидав полковнику Ожеховському, що той був знервований і не володів собою (...), майор Рудницький навіть говорив, що він був брутальний. Можливо. Але треба визнати, що з такими командирами бригад, як полковник Дрешер і полковник Глуховський, котрі й слухати його не хотіли й саботували усі його розпорядження, можна було оскантити".²²⁾ Додамо, що полковник Дрешер досягнув свого і невдовзі змінив полковника Ожеховського на посаді командира 2-ї кавалерійської дивізії.

Через запізнення виходу групи на 8 годин кавалерії Будьонного "удалось звільнитись з кліців, що затискалися на ній все сильніше. Жахлива чехарда наших дивізій докола Бродів тривала безперервно. Якийсь трагічний фатум не переставав нас переслідувати у битві під Бродами, під час якої 6-а піхотна дивізія, йдучи з півночі, досягла передмістя Бродів, в той час, коли 18-ї піхотної дивізії там не було, а коли 18-я піхотна дивізія надійшла з півдня і здобула місто, 6-а піхотна дивізія відступила на північ. Внаслідок цих хиб Будьонний, двічі оточений звідуємі, був двічі помилуваний і врятувався".²³⁾

Не дивлячись на це, можливість нанести Кінній армії поразку існувала, на що чекав у Хелмі, ставці командуючого фронтом Ридз-Сміглого, маршал Пілсудський, який хотів особисто допильнувати, щоб після знешкодження Будьонного воюючи з ним війська було перекинуто на північ, під Брест, звідки він готував контрнаступ на війська Тухачевського, що йшли з Білорусії на Варшаву. Але раптово він отримав повідомлення про падіння Бреста. Тому наступ з Бреста він визнав неактуальним і наказав припинити битву під Бродами. Будьонному знову пощастило уціліти.

Протягом червня і липня польські війська на південному фронті зміцнювалися, все рідше піддавалися вони паніці при вигляді атакуючих козаків, навчилися боротися з червоною кавалерією. Піхота, уразлива у відкритому полі, створювала наполеонівські каре, беручи артилерію і обози в середину. Автоматичне озброєння використовувалося все краще. 18-а піхотна дивізія під командуванням генерала Крайовського, яка ще в травні на Україні огінювалася як така, що не має бойового досвіду, в липні, як вже згадувалося, уславилася безмежною хоробрістю в боях з Кінною армією.

Натомість на вищих щаблях командування, фронтів і армій, командири і штаби все ще не могли дати ради з скоординованням дій кількох дивізій проти Кінної армії.

Наступних генерала Лістовського на посаді командуючого українським фронтом генерал Ридз-Сміглий не виявив ні конче потрібної винахідливості при плануванні спільних операцій кількох великих підрозділів, ні необхідної рішучості та енергії в їхній реалізації. Він і справді врятував 3-ю армію від оточення в Києві, але там завдання було порівняно простим: йти вперед, пробиваючи собі дорогу багнетом і гранатою (під Бородянкою). Однак, організація битви кількох дивізій проти Кінної армії перевищувала його можливості.

Командуючому 2-ю армією, створеною спеціально для боротьби з Будьонним, не полегшував важкого завдання пасивний опір або, нарешті, пряме саботування його наказів деякими підлеглими, колишніми легіонерами.

Індивідуальність командуючого впливала на підлегли йому заgonи. Тому *“ті самі полки, що в енергійних руках генерала Ромера творили чудеса, в руках генерала Савицького, не дивлячись на весь героїзм і самовідданість, не досягали успіху. Генерал Савицький, людина надзвичайної огрядності (називали його “Грубьонний” — прим. М.П.), неповороткий, мало рухливий, командуючи кавалерією*

з брочки, був повною протилежністю надзвичайно енергійному, малому, худорлявому, загартованому і невтомному генералу Ромеру. Бойові дії кавалерії являли собою точну копію її командирів".²⁴⁾

Тогочасний командуючий північним фронтом, генерал Станіслав Шептицький підрахував, що на його фронті 12 польських дивізій воювало проти 23-х російських, серед них — двох кавалерійських, тобто проти майже удвічі сильнішого противника. Натомість на Україні 10 польських дивізій (серед них — 2 кавалерійські) бились проти 9-ти російських (серед них — 4 кавалерійські). Тому невдачі на Україні видавалися генералові Шептицькому просто незрозумілими: "Три наші армії, а отже майже половина наших збройних сил і вся наша кавалерія, відступали у швидкому темпі перед значно слабшим противником".²⁵⁾ Чому?

Висловлювався погляд, що головними причинами поразки польських армій на Україні було, насамперед, неналежне угруповання військ для відбиття наступу Будионного, далі — бездарність у командуванні на найвищому рівні (фронті і армії) і нарешті — недостатня стрілецька підготовка польських військ.

Усунення командування українським фронтом напередодні київського наступу, котрим Пилсудський хотів керувати особисто, було безперечно помилкою, яку виправили лише тоді, коли Будионний пішов в атаку. Так само невдалим рішенням після "здобуття" Києва було розформування 2-ї армії, яку вже через місяць у вогні боїв довелося збирати знову.

У своїй праці про "похід на Київ" генерал Кутшеба аналізує інші причини, що призвели до поразки.

Він розмірковує, чому польські війська зазнали поразки і чи була ця поразка неминучою, чи була скоєна помилка в плані кампанії чи в його виконанні, чи також стався збіг непередбачених обставин? І він приходить до висновку, що невдачі на Україні і в Білорусії не були наслідком переваги російського командування над польським. "Вийшло погано з нашої, польської вини, а не завдяки досконалим бойовим діям нашого тогочасного противника.

Доля битви з Кінною армією вирішувала долю походу на Київ. Ми хотіли і повинні були виграти цю битву на Україні, але не виграли. А не виграли тому, що підійшли до неї з помилковою внутрішньою орієнтацією, успадкованою після світової війни, з немотивованою вірою у відпорну силу вогню і окопу в кожній навіть непридатній для цього ситуації". Не розуміли в той час і ще довго потім, що "єдиним засобом боротьби з великими масами

кінноти є оперативні дії, маневр підрозділів піхоти і кавалерії, рух вперед, в бік чи навіть назад, але наступальними угрупованнями, а не виключно оборонною організацією". На думку автора, "безпосередньо після відбиття першого наступу Будьонного на фронт 13-ї піхотної дивізії ми мали непересічну можливість перемогти Кінну армію Будьонного. Ця армія, дуже вичерпана фізично, а психічно надірвана внаслідок першої великої невдачі взагалі і першим зіткненням з польською піхотою зокрема, бездіяльно стояла протягом 3-х днів на відстані кільканадцяти кілометрів перед нашим фронтом. Більше того, Кінна армія опинилася в то-му невідному становищі, коли на обох флангах вона мала дві кількісно сильні польські піхотні дивізії, а перед собою (так їй в той час здавалося) укріплений польський фронт.

При сильній волі до перемоги, при сильній волі до цілковитого розгрому і знищення кінноти Будьонного командуючий українським фронтом міг би десь 4 червня перейти в загальний наступ з метою розбити Кінну армію, яка скучувалася перед його фронтом. У цьому наступі могли взяти участь три польські дивізії... 18-а, 13-а і 7-а піхотні. Тільки б наступ цей не було здійснено з другорядною метою зайняти якусь більш зручну лінію оборони, а з завданням вдарити по живій масі кінноти і розгромити її. Ті три дивізії чисельністю близько 20 тисяч звинтівок піхоти зіткнулися б з кіннотою числом в 15 тисяч шабель Будьонного, при чому ініціатива і раптовість були б на польському боці. Вважаю, що без тенденційного перебільшення можу стверджувати, що успіх міг бути на нашому боці".²⁶⁾

В свою чергу Кутшеба підкреслив, що під час прориву польського фронту 5 червня "там не було битви армії, складеної з кількох дивізій, а була незгармонізована в одне ціле шарпаніна окремих рот і батальйонів, які бились на стику двох армій. Штаби тих армій були далеко, в Києві чи в Жмеринці. Отож на хід битви впливу вони майже не мали". Оскільки задіяні дивізії належали двом різним арміям, то накази віддавав командуючий фронтом командувачам цих двох різних армій, а вони, в свою чергу, командирам підпорядкованих їм дивізій. У боротьбі з кавалерією, коли ситуація змінювалася з години на годину, командувати має один воєначальник, котрий знаходиться на місці; "на жаль, ми його не мали, отож не були належним чином керовані".²⁷⁾

"Поза критикою я лишаю лише підрозділи, — доповнив свої висновки Кутшеба, — які були слухняними виконавцями доручень

своїх начальників. Їхня поведінка, хоробрість і фізична витривалість заслуговують лише на повагу. Тому-то незважаючи на політичну й оперативну поразку, деякі тактичні подвиги наших усталених частин залишаться тактичними перемогами на всі часи. До таких я зараховую наступальну оборону району Києва, битву під Бородянкою, проведену 1-ю легіонерною дивізією, стримання армії Будьонного 13-ю піхотною дивізією та інші, назавжди увічнінені золотими літерами на могилі Невідомого Солдата”.

ПОСИЛАННЯ

¹⁾ Т. Kutrzeba, „Wyprawa Kijowska 1920 roku”, Gebethner i Wolff, Warszawa 1937, s. 145.

²⁾ Т. Kutrzeba: op. cit., s. 144.

³⁾ S. Rutkowski, „Pierwsze walki z armią konną pod Koziatynem”, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1928, s. 10.

⁴⁾ „Kampania roku 1920 w świetle prawdy”, Skład Główny w Książnicy Polskiej T.N.S.W. i S., Lwów 1924.

⁵⁾ S. Rutkowski: op. cit.

⁶⁾ Т. Kutrzeba: op. cit., s. 175.

⁷⁾ Т. Kutrzeba: op. cit., s. 175.

⁸⁾ Т. Kutrzeba: op. cit., s. 175.

⁹⁾ Т. Kutrzeba: op. cit., s. 10.

¹⁰⁾ Т. Machalski: „Ostatnia epopeja. Działania Kawalerii w 1920 roku”, B. Świderski, Londyn 1969.

¹¹⁾ Т. Machalski: op. cit., s. 73.

¹²⁾ Т. Machalski: op. cit., s. 70.

¹³⁾ Т. Machalski: op. cit., s. 75.

¹⁴⁾ S. Rutkowski: op. cit., s. 40.

¹⁵⁾ J. Piłsudski, „Rok 1920”, M.I. Kolin, Londyn 1941, s. 47 i 48.

¹⁶⁾ Т. Machalski: op. cit., s. 87 i n.

¹⁷⁾ Т. Machalski: op. cit., s. 92.

¹⁸⁾ Т. Machalski: op. cit., s. 97 i n.

¹⁹⁾ Т. Machalski: op. cit., s. 111 i 112.

²⁰⁾ Т. Machalski: op. cit., s. 119.

²¹⁾ Т. Machalski: op. cit., s. 107.

²²⁾ Т. Machalski: op. cit., s. 112 i n.

²³⁾ Т. Machalski: op. cit., s. 134 i n.

²⁴⁾ Т. Machalski: op. cit., s. 104 i n.

²⁵⁾ S. Szeptycki, „Front litewsko-białoruski. 10 marca 1919 — 30 lipca 1920”, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1925, s. 40 i 121

²⁶⁾ Т. Kutrzeba: op. cit., s. 278, 280, 281

²⁷⁾ Т. Kutrzeba: op. cit., s. 175

ЗАГАДКА ОДНОГО НАКАЗУ ПІЛСУДСЬКОГО

У книзі "Рік 1920" Пілсудський писав:

"Першою моєю спробою було зібрати підрозділи для удару по кавалерії Будьонного, коли він стояв ще між ними у Житомирі і на його околицях. Цей план зійшов нанівець. Я дав виразний наказ генералу Ридз-Сміглову, щоб він облишив непотрібне в такій ситуації стояння в Києві і скерував відхід своїх основних сил вздовж шосе Київ — Житомир, завдаючи таким чином удару по головному угрупованню сил Будьонного біля Житомира. Він міг бути тоді підтриманий лівим флангом 6-ї армії і згрупованою біля Козятини нашою кавалерією. Незрозумілим досі для мене чином моя депеша до генерала Смігло не дійшла, і він вивів свою армію у північно-західному напрямку вздовж залізничної колії Київ — Коростень — Сарни, тобто вздовж південного Полісся, нібито старанно обминав саму можливість зіткнення з кавалерією Будьонного" ¹⁾ (план 4).

Головнокомандуючий тоді довідався, що командуючий українським фронтом не передав властивого змісту наказу Ридз-Сміглову до Києва; він відізвав генерала Лістовського з посади і призначив командуючим українським фронтом Ридз-Смігло. ²⁾

Ось повідомлення Кутшеби щодо цього наказу:

Після відступу 3-ї армії з Києва її командуючий надіслав до Пілсудського оперативного офіцера свого штабу, на той час майора Бортновського, з усним рапортом до Головнокомандуючого, щоб прозвітувати, чому він пропонував обороняти Київ і одночасно пояснити, чому для того, щоб відійти з Києва, він вимагав наказу за підписом Головнокомандуючого.

Майор Бортновський доповів у Бельведері про своє прибуття і був прийнятий маршалом. Перш ніж він приступив до складання рапорту, маршал досить рішучим тоном запитав: "Чому ви не пішли на Житомир? Чому ви обминаєте Будьонного?" Знаючи усі накази верховного командування і командування фронту щодо відходу з Києва, майор Бортновський доповів, що такого наказу командування армією не одержувало. А коли в ході наступної розмови майор Бортновський пояснив, що утримання Києва здава-

лося доцільним, зважаючи на українську армію, яка саме створювалася, Пілсудський відповів: *"Я дав українцям досить часу, щоб її сформувати, Київ мені не потрібен"*.

Після повернення з Варшави до штабу армії майор Бортновський доповів начальнику штабу про перебіг розмови у Бельведері. *"Наше здивування було великим. Ми мали чисте солдатське сумління, всі накази Головнокомандуючого були виконані з величезною охотою і відповідно до його думки. Отож звідки цей докір? Це залишалося нез'ясованою загадкою"*.¹⁹

Після закінчення війни Кутшеба вирішив з'ясувати загадку цього не доставленого чи зміненого наказу. Він знову вдавня до студіювання всіх актів верховного командування, командування фронту, командування 3-ї армії і переконався, що всі документи знаходяться у зразковому порядку, оскільки під час відступу з Києва не пропало жодного. *"І я знову дійшов до мого тогочасного висновку, що таким чином сформульованого наказу Головнокомандуючого, як говорив про нього маршал у червні 1920 року і писав у 1924 році, не було взагалі"*.²⁰

Дійсно, Ридз-Смігліий одержав наказ (від 10 червня) за підписом Головнокомандуючого, але, на його думку, цей наказ не містив вказівки про наступ на Кінну армію.

Наказ цей у формі листа пропонував Ридз-Сміглому швидким маршем, женучи перед собою Бudyонного, вийти на лінію Коростень—Житомир. Торкаючись подробиць відходу, він наказував просуватися зімкнутими колонами, для котрих атаки Бudyонного не являтимуть небезпеки. Далі наказ паголошував: *"Генерале, я нагадую Вам, що саме при відступах необхідне якнайсильніше напруження волі, котре в цьому випадку конче потрібне. Всілякі сантименти прошу відкинути. Для генерала Уліна це буде великою перевіркою. Та передусім жодних вагань і запізньень, бо це найгірше. Повторюю, Києва я утримувати не буду, навіть коли б Ви там боронились (...). Перш за все марш повинен бути стрімким. І Вашим і нашим щастям буде, якщо натрапите на сконцентровані сили Бudyонного"*.²¹

Ридз-Смігліий не зрозумів наказу Пілсудського як наказу до боротьби з Бudyонним. Згадка про Уліна також не містила ніяких вказівок щодо наступу. Маршем Уліна в листопаді 1914 року Пілсудський прослизнув через вилом між фронтами російської кавалерії і австрійської армії до Кракова, уникаючи бою, якого, з огляду на малі сили, не міг вести.

На думку Кутшеби, слід було віддати однозначний наказ: "Завданням 3-ї армії є атакувати Будьонного на осі Київ—Житомир".

Чи наведена вище аргументація генерала Кутшеби переконлива?

Напевно, ні. Адже за кілька днів до листа Пілсудського Ридз-Сміглий отримав однозначний наказ командуючого фронтом відвести свою армію з Києва і ударити по правому флангу Кінної армії. Оскільки він відмовився виконувати цей наказ, доки не отримає його підтвердження за підписом Головнокомандуючого, Пілсудський надіслав до нього згаданий лист, який був підтвердженням цього наказу і доповнював його додатковими вказівками. Безперечно, Ридз-Сміглий повинен був виконати наказ командуючого фронтом і вдарити по Будьонному.

* * *

На закінчення пояснимо наведені вище слова наказу Пілсудського: *"Всілякі сантименти прошу відкинути"*. Про що йшлося? Численна польська колонія в Києві, як і значна частина мешканців цього міста, пригнічена більшовицьким терором, вітала і віддавала шану командуючому польськими військами Ридз-Сміглому як визволителеві і рятівникові. Перед чарівністю генерала, завойовника Києва, не встояла одна красива польська розлучена жінка, яка пізніше стала його дружиною. Після прийомів і концертів на честь Ридз-Сміглого і головного отамана Петлюри, коли той приїхав до Києва, Ридз-Сміглому було важко залишити столицю України і покинути всіх тих, котрі так сердечно вітали польські війська, на поталу "чрезвычайки". Відходячи залізницею на Коростень, кілька десятків потягів врятували тих, для кого загроза була найбільшою.

Ось що під датою 14 червня записав про цей відхід підпоручник Владислав Броневський:

"За п'ять днів я вперше перебуваю у відносно безпечному місці, тобто у містечку Коростень (...). П'ять днів я не їв нічого порядного (навіть тепер пишу голодний), не спав, не роздягався (...).

Більшовицьке кільце ми проривали під Бородянкою. Запеклий бій тривав два дні. Втрати важкі, однак не наполеонівські.

Цей відхід був свого роду шедевром військового мистецтва: оточена звідусіль армія, нав'ючена величезним обозом, оборонними діями перемагає противника і майже нічого не втрачає зі свого майна.

Виведення наших обозів, розтягнутих на кілька десятків кілометрів, і залізничного майна, було найважчим пунктом нашої операції. Це фатальна польська звичка возити за собою якнайбільше мотлоху: крім цього ще й ціле жіноче царство найрізноманітніших офіцерських дружин. Заради такого-то "майна армії" 1-а бригада кривавилася у любових атаках".¹⁾

Ось і все у Броневського. Підбиваючи підсумки, можна сказати: Пілсудський мав намір використати 3-ю армію для удару і знищення Кінної армії. Подібним чином російське командування намагалося використати Кінну армію для знищення відступаючої з Києва армії Ридз-Сміглого. Їй могло це вдатися, коли б вона під час битви під Боролянкою вдарила по 3-й армії.

Однак обидва командуючі — Ридз-Сміглий і Будьонний на битву не послішали.

ПОСИЛАННЯ

¹⁾ J. Piłsudski „Rok 1920”, M.I. Kolin, Londyn 1941, s. 47.

²⁾ S. Benedykt; „Kijowskie poprawki historyczne”, *Zeszyty Historyczne*, Instytut Literacki, Paryż 1975, Zeszyt trzydziesty pierwszy, s. 207.

³⁾ T. Kutrzeba: „Wyprawa kijowska 1920 roku”, Gebethner i Wolff, Warszawa 1937, s. 284 i n.

⁴⁾ T. Kutrzeba: op. cit., s. 284.

⁵⁾ T. Kutrzeba: op. cit., s. 209 i n.

⁶⁾ W. Jędrzejewicz: „Kronika życia Józefa Piłsudskiego 1867-1935”, t. I, s. 494.

⁷⁾ W. Broniewski: „Pamiętnik 1918-1920”, PIW, Warszawa 1987, s. 181.

РОСІЙСЬКИЙ ЛИПНЕВИЙ НАСТУП У БІЛОРУСІЇ

З весни 1920 року співпраця Головнокомандуючого з командуючим білоруським фронтом генералом Станіславом Шептицьким не налагоджувалася. Наприкінці березня Пілсудський ліквідував командування фронтом, а генерала Шептицького перевів на нижчу за рангом посаду – командуючого 4-ю армією. Через шість тижнів, коли росіяни розпочали наступ у Білорусії і 1-а армія мала відступати, Пілсудський знову призначив Шептицького командуючим фронтом. У вогні боротьби Шептицький був змушений організувати штаб фронту наново.

Після стягнення всіх резервів як з глибини країни, так і з українського фронту, російські війська було відкинуто на північ, майже до вихідних позицій, але не знищено. Головнокомандуючий притримав наступ і наказав готуватися до оборони. Шептицький тричі пропонував йому продовжити наступ, щоб розбити підрозділи противника і *“нейтралізувати на певний час його агресивні наміри”*. Пілсудський відхилив його пропозиції. Шептицький з роками стверджував: *“У невикористанні вигідної для нас ситуації на початку червня, я вбачаю одну з головних причин нашої поразки в липні”*.¹⁾

“Перш ніж заграли гармати над Аутою, ми вже були стратегічно подолані”

Наприкінці червня Головнокомандуючий викликав генерала Шептицького на нараду до Варшави. *“Я помітив у нього великий занепад духу. На зібранні кількох генералів у мене в Бельведері він зазначив мені, – згадує Пілсудський, – що війну власне програно і що він вважає, що слід укласти мир за всяку ціну”*.²⁾

На думку Шептицького, *“похід на Київ”* був помилкою, *“оскільки підпорядковував нашу стратегію завданням, котрі набагато перевищували наші можливості”*. Він жалкував, що *“ми не використали навесні сприятливого моменту для укладення миру”*, отож під час наради в Бельведері 1 липня він висловився за необхідність

укладення миру при найближчій можливості, однак не за укладення миру будь-якою ціною, як пізніше приписував це йому Пілсудський.

Головнокомандуючий здавав собі в той час справу з загрозовою ситуацією на білоруському фронті, де удвічі сильніший противник готувався до наступу. Маршал запропонував Шептицькому, щоб той відвів фронт до лінії німецьких окопів часу першої світової війни, тобто на 150 кілометрів. Шептицький не погодився, остерігаючись, що *“відступ без бою послабить бойовий дух солдата, не навченого добровільно відступати, з чого безперечно скористається кавалерійський корпус противника”*. Він висловився за прийняття бою на позиціях, що були підготовлені. Пілсудський не суперечив йому на нараді і наказу про відведення військ не дав.³⁹

Натомість генерал Люціан Желіговський, командуючий 10-ю піхотною дивізією 1-ї армії у своїх спогадах висловив переконання, що відступ на лінію німецьких окопів згідно з думкою Головнокомандуючого був у той час доцільним і необхідним, оскільки скоротив би фронт десь на 130 кілометрів, що дало б армії можливість використати німецькі укріплення і виконати з цього району необхідний маневр.

В результаті, як згадує Желіговський, *“починаючи від озера Мешушол до Двіни, на відстані близько 100 км, ми мали розкиданими 6 піхотних дивізій і кавалерійську бригаду, а проти них було сконцентровано 13 піхотних дивізій і корпус кавалерії. Настрій у командування армією був песимістичний. Коли командуючий армією приїхав на Шарквічизну і ми обговорювали ситуацію, я висловив думку, що треба буде захищати Вільно. Командуючий скинув на це рукою на знак безнадійності і сказав: “Хіба що Варшаву”*.⁴⁰

На світанку 4 липня 1920 року російські війська розпочали наступ на білоруському фронті, котрий через 6 тижнів мав привести їх до віддаленої на 600 кілометрів Варшави.

Російськими військами на західному фронті командував винятково обдарований, заледве 27-річний Михайло Тухачевський, колишній офіцер царської гвардії, який любив згадувати, що його предок брав участь у здобутті Варшави у 1831 році. До цього Тухачевський командував кавказькою армією, яка перемогла Денікіна.

З польської сторони білоруським фронтом командував 53-річний генерал Станіслав Шептицький, колишній кадровий офіцер австрійської армії. Пілсудський його цінував, але не любив, не міг він йому забути, як стверджував генерал Славек, що свого часу Шептицький, а не він, на чолі легіонів вступив до Варшави.

Головнокомандуючим російських збройних сил був Сергій Каменев, також колишній царський офіцер як і тогочасний начальник російського генерального штабу. Після розгрому білих армій Юденича, Колчака і Денікіна, а також зайняття Києва польськими військами багато офіцерів колишньої царської армії на чолі з колишнім головнокомандуючим у 1916 році генералом Брусиловим перейшло до Червоної Армії, зміцнюючи її у професійному плані.

У полум'яному наказі до солдатів напередодні наступу Тухачевський закликав до боротьби з *"військами білого орла"*, до *"помсти за збезчещений Київ"* і *"потопити злочинний уряд Пілсудського у крові розгромленої польської армії. На заході вирішується доля світової революції, через труп Польщі дорога веде до загальної всесвітньої пожежі, — виголошував командуючий фронтом. — На Вільно-Мінськ-Варшаву — марш!"*

До складу військ підлеглого Тухачевському західного фронту входили чотири армії і мозирська група. До складу військ Шептицького — дві армії і поліська група, якою командував генерал Владислав Сікорський.

Внаслідок перекинення верховним командуванням у червні військ з північного фронту на український, що опинився під загрозою кіннотників Будьонного в день, коли Тухачевським було розпочато липневий наступ, до бою встало ледве 12 польських піхотних дивізій проти 23-х російських (серед яких — 2 кавалерійські) і однієї посиленої бригади.⁵⁾ За оцінками Пілсудського бойова чисельність російських військ коливалася від 200 до 220 тисяч солдатів, а польських — від 110 до 120 тисяч, тобто була вдвічі більшою.⁶⁾

На вирішальних напрямках противник зміг забезпечити собі ще більшу перевагу. Так, проти польської 1-ї армії, яка налічувала лише п'ять з половиною піхотних дивізій, Тухачевський виставив 15 дивізій з 2 кавалерійськими включно і одну бригаду. Таким чином, він запевнив собі трикратну перевагу. У своїй книзі Тухачевський з задоволенням зазначав, що на менш важливому лівому фланзі (мозирський напрямок) росіяни були вдвічі слабші від поляків.⁷⁾

Після війни Шептицький написав, що *"наше загальне стратегічне становище у другій половині червня стало просто нестерпним. На півночі противник спокійно збирав свої війська для вирішального бою, на півдні наш фронт розпадався під ударами кількох кавалерійських дивізій Будьонного, резерви Верховного команду-*

вання вичерпалися у попередніх боях, нам не вистачало повітря, перш ніж противник зміг завдати нам головний удар. Ініціатива була в руках противника, а Верховне командування, констатуючи, що внаслідок цілковитого браку резервів не може надати командуванням фронтів жодної допомоги, виявило цілковиту безпорадність. Перше ніж заграли гармати над Аутою, Верховне керівництво було вже стратегічно подоланим”.⁸⁾

Проти кордонної дислокації — “таранячі маси”

Тухачевський доводив, що саме кордонна дислокація польських військ призвела їх до поразки, коли він ударив по них “таранами” згрупованих підрозділів.

Пілсудський, полемізуючи з Тухачевським, в основному погоджується з його критикою кордонів і сам виступає, як він барвисто визначив, за *“стратегію суцільного повітря, strategie de plein air, в котрій завжди більше повітря, ніж залюднення військового простору, за стратегію, де вовки і тетереви, лосі і зайці можуть вільно рухатися, не перешкоджаючи справі війни і справі звитяги”*. Він висміює усілякі окопи, укріплені позиції, щі рекомендовані французькими радниками *lignes fortes*, котрих зрештою в тогочасній убогій Польщі неможливо було вибудувати на фронті, що налічував більше тисячі кілометрів від Двіни до Дністра. Кордонна дислокація польських військ стала, однак, необхідною з осені 1919 року, коли фронт стабілізувався і належало захищати цивільне населення з польської сторони від жахів більшовицької революції, убивств, насильства, нищення майна, а також забезпечити умови для створення державної адміністрації на визволених територіях, відбудови країни та її господарства.

Кордонній дислокації польських частин Тухачевський протиставив сконцентровані маси військ, як він їх визначив “таранні маси”. *“При теперішніх розтягнутих фронтах неможлива річ, — доводив він у своїй праці про війну 1920 року, — завдавати удари скрізь однаково зосередженими силами. Сміливе ведення бойових дій повинне безумовно передбачати концентрацію великих військових угруповань на вирішальних напрямках і залишення мінімальних сил на напрямках другорядних”*.⁹⁾

Теза Тухачевського про необхідність удару по противнику за допомогою посиленних угруповань військ, як він їх визначив “таранних мас”, насправді не була жодним відкриттям. Її застосову-

вали здавна. Так проводив свої кампанії Наполеон, так організував у квітні 1919 року Пiлсудський похід на Вiльню, а у квітні 1920 р. на Київ. Сконцентрованими ударами танкових вiйськ в 1939 році Нiмеччина вдарила по Польщі, а в 1940 році по Франції.

Як уже згадувалося, кордонна дислокація польських вiйськ була необхідністю при стабілізованому фронті. Натомість помилкою як командування білоруським фронтом, так і верховного командування, була відсутність реакції у час, коли російське командування сконцентрувало проти польської 1-ї армії цілих три.

Дійсно, з початком наступу слід було припинити як оборону, так і атаки в кордонній дислокації.

Моральна сила, підготовка, озброєння вiйськ

Дух польських вiйськ у останні місяці послабився, незважаючи на отриману нещодавно перемогу, коли було відбито перший наступ російських армій. До цього призвели поразки польських вiйськ на Україні в червні, як і все сильніша антивоєнна пропаганда у країні, що велася, з одного боку, комуністичною партією серед робітників, а з другого — ендеками, які домагалися припинення війни з Росією і укладення миру. Отож солдати, котрі прибували на фронт, ділилися сумнівами з приводу доцільності продовження війни з колегами із фронтових підрозділів, що напевно не позначалося позитивно на їх бажанні йти в бій.

Серед російських вiйськ, які удвічі переважали польські чисельністю, настрої були різними. Як пише Тухачевський: *"Ті загони, що до цього вже перебували на західному фронті, здавалося, не заслуговували особливої довіри. Вони стояли тут вже кілька років, широко розтягнуті, при чому польське вiйсько, більш винахідливе, постійними вилазками і дрібною шарпанією стомлювало і деморалізувало наших солдатів. Вони втрачали гармати, кулемети і поранених... Все це у поєднанні з торішніми невдачами у боях з поляками, кидало на наші підрозділи наче тiнь непевності і певної несміливості. І навпаки, частини, що прибували з інших фронтів (громадянської війни — М.П.), тільки-но переможно ліквідованих нами, були сповнені воєвничого настрою, відзначалися дуже високим станом морального духу, їхня боєздатність була безумовно великою"*.¹⁰⁾

Тогочасний командуючий російською 4-ю армією, саме тією, котра постійними обходами польських вiйськ на півночі з флангів

буде змушувати їх відступати, І.Н.Сергеев у книзі "Від Двіни до Вісли", названій Пілсудським "перлиною" літератури, присвяченій війні 1920 року, також висловив думку, що моральний дух російських військ напередодні наступу не був однотайним: *"Деякі дивізії, менш витривалі, були так приголомшені важкими боями у травні, що протягом перших днів перебування на нових позиціях, кількаразово майже панічно відступали навіть під найслабшим натиском противника"*.¹¹⁾

Що стосується бойової підготовки, то, на думку Тухачевського, у попередніх боях польська армія виявила перевагу, але енергія, сміливість і вміння російських військ довели, що у тактичному відношенні вони були спроможнішими за польські.

Щодо озброєння, особливо артилерії і технічних засобів, то польська армія не перевищувала Армії Червоної.

Тухачевський збирався повторити Седан

Російський наступ йшов від Двіни, Аути і Березини на Молодечно і Мінськ.

План наступу передбачав удар трьох російських армій по польській 1-й армії, яка займала північну ділянку фронту. Російська 4-а армія разом з кавалерійським корпусом Гая мали обійти її з флангів з півночі, 3-я російська армія — зайти з півдня, а найсильніша 15-а армія — нанести по польських військах фронтальний удар. Метою спланованої операції було повторення Седану, а отже — оточення і знищення 1-ї польської армії.

Розташована на південній ділянці фронту 16-а російська армія мала провести наступ на Мінськ, а найбільш висунута на південь т.з. мозирська група завдати удару по Поліссю (план 5).

За кілька годин перед початком наступу 4 липня близько 2-ї години сильний загін противника на фронті 1-ї армії увійшов у пролом на стику 5-ї і 11-ї піхотних дивізій, недостатньо прикритий резервним батальйоном, зайняв позиції однієї батареї полку польової артилерії, вщент знищив артилерійську обслугу і вдарив по 38-у піхотному полку, який відпочивав за нею. Несподіваність була повною, полк в одну мить було розбито.

Запеклі бої з більш як удвічі сильнішим противником точилися цілий день. За донесенням командуючого білоруським фронтом генерала Шептицького: *"ввечері ситуація на фронті 1-ї армії стала критичною. Група генерала Желізовського, на яку тисли фронталь-*

но і погрожували обійти з півночі і півдня, відступила... Північний фланг генерала Єнджеєвського притинив бойове існування (...). Рештки 5-ї піхотної дивізії утримували лінію ріки Мніута до 19-ї години, однак заатаковані зі сходу і півночі, під загрозою обходу з заходу, залишили лінію Задорожжя-Мніута-Пліса, втративши кожного десятого. Один батальон 39-го піхотного полку, що само-віддано залишився для прикриття з тилу, було в Задорожжі оточено і знищено. Дуже запізнена контратака 17-ї піхотної дивізії (з резерву — М.П.) розпочалася лише близько 17-ї години, вона врізалася клином у наступаючу дивізію 15-ї армії противника (...). До цієї контратаки не приєдналися ні 5-а, ні 11-а піхотні дивізії. На південному фланзі 1-у литовсько-білоруську дивізію було витиснуто на лінію Глінно-Тиміловичі".¹²⁾

Командуючий 1-ю армією генерал Густав Зигадлович ввечері 4 липня оцінював ситуацію як серйозну, однак надії не втрачав. Наступного дня він планував провести концентричний наступ двома з половиною дивізіями на 15-у російську армію, однак рішення командуючого армією вже не можна було виконати, оскільки обидва фланги армії відступали, а центральну групу військ генерала Єнджеєвського було розпорошено.

Зв'язок, як завжди під час битв 1920 року, на широких східних територіях, функціонував погано по обидві сторони фронту, отож про дійсний стан справ генерал Зигадлович довідався лише 5 липня пізно вночі. Він відмовився від проведення контратаки і віддав наказ зайняти оборону на лінії, що була на кільканадцять кілометрів західніше від попередньої. Але і це рішення виявилось запізненным, оскільки більша частина підрозділів розпочала відхід під натиском значно сильнішого противника і вже проминула визначену лінію оборони. "Деякі командири доповідали, що їх підрозділи через великі втрати вже не мають жодного бойового значення". Відомості, які надходили до командування 1-ї армії у Вілейці, не лишали сумнівів, що сильна і одночасна атака противника цілком дезорганізувала армію.

Бої 4-го липня з російської сторони Тухачевський представив так: 4-а армія, що атакує з півночі, зламавши перший опір польських частин, розпочинає обхідний маневр, зустрічає опір польської 8-ї дивізії, котру вдається розбити, але не досягає повного успіху. У центральній частині фронту 15-а армія вела цілоденний кривавий і запеклий бій, лише ввечері польські війська з великими втратами було відкинуто з позицій, які вони займали, і змушено до відступу. На південній ділянці фронту 3-я армія перетнула Березину.

Атака противника 4 липня повністю дезорганізувала 1-у армію, але не знищила її, як це передбачав Тухачевський. Польський лівий фланг під командуванням генерала Желіговського тримався відносно добре. Російський кінний корпус Гая, що обходив його з півночі не ризикував ставати з ним до бою, а вирушив у далекий тил віддаючи перевагу раптовим нападам і знищенню зустрінutih конвоїв і тилових частин. Центральне угруповання польської 1-ї армії відступило вчасно. Планований Тухачевським Седан не здійснився (див. план 6).

Натомість під впливом скерованого на 1-у армію наступу розпочала відхід 4-а армія, яка займала позиції на південь від неї і — ще далі — поліська група.

Відступаючим підрозділам польської 1-ї армії давалася взнаки кавалерійська група 15-ї російської армії.

Сергеев у праці про війну 1920 року пише, що був змушений нагадати своїм підрозділам про *“невні засади, які стосуються утримання зв’язку, і вказати на неприпустимість спостережуваної в деяких підрозділах звички “недоведення” полонених до штабу армії і відсутність відібраних у них документів, стосувалося це переважно польських офіцерів, з котрих на протязі цих днів до штабу армії не дійшов жоден, викликаючи цим велику прикрість розвідки”*.

З цього делікатного опису випливає, що деякі російські підрозділи просто вбивали полонених, особливо офіцерів.

Автор при цьому зазначив, що цю “звичку” було завезено з кавказького фронту штабом III кавалерійського корпусу Гая і 12-ї стрілецької дивізії 4-ї армії, в інших підрозділах цього не було.

На жаль, з польської сторони теж траплялися подібні випадки. Так, наблизений до маршала Пілсудського Казімеж Світальський записав у своєму щоденнику під датою 22 червня 1920 року. *“Козаки здаються охоче. Хотуть, щоб їх відсиляли до Врангеля. Деморалізація більшовицької армії шляхом дезертирства на наш бік натрапляє на перешкоди, внаслідок знятого і абсолютного вирізування нашими солдатами полонених”*.¹³⁰

Запис Світальського стосується кінця червня, коли польським військам вже стали відомі звірства, здійснювані кавалерією Будьонного. Отож напевно записані Світальським події були помстою польських солдатів.

Загалом же поляки ставилися до полонених добре. Ось яка сцена описана молодим польським добровольцем Мечиславом Глембоцьким. Польські солдати захопили під час нічного відпочин-

ку і взяли в полон гарматну обслугу донських козаків разом з гарматою, упряжкою і їздовими. Коли ранком надїхав командир бригади полковник Плісовський, що до цього служив у російській армії, він з коня привітав їх словами: "Здорово, донці!". Ті старанно відповіли хором: "Здравия желаем, господин полковник!". На запитання, чого вони хочуть, йти у полон чи служити у поляків, всі, за винятком одного, котрого відправили до табору військовополонених, вирішили перейти на службу. Це були давнішні білі козаки Денікіна, які після поразки потрапили у полон до червоних і після розстрілу частини з них були приєднані до кавалерії Будьонного. Захопленою обсервою командував старшина, старий фронтний козак – старший сержант з густою рудою бородою. Через пару днів він відзначився разом з усією обсервою у битві під Комаровим. Це вони перші відкрили вогонь картечню у прямій наводці в драматичну хвилину, коли на польські загони рушила вся маса шестиполкової дивізії начдива Апанасенка. Цього сержанта Глембоцький зустрів через кілька років після війни в Гурі Кальварії у тамошньому дивізіоні кінної артилерії, як кадрового польського унтерофіцера. Бороду він не носив, проте на грудях мав "Virtuti Militari" за Комарово.

Глембоцький згадував: ненависть польських солдатів до більшовицьких лишалася на полі бою. *"За бойовим піднесенням повертався загальнолюдський стосунок, скоріше товариський, а наш у ставленні до них, взятих до полону, був швидше опікунчим. Я не знаю випадку, щоб полонених, вже не кажучи про поранених, били, морили голодом або убивали. Я пересувався з полоненими будьонівцями, а також з полоненими із Таращанського полку. Наші солдати ділилися з ними ковдрами і ложками, часто-густо їли із одного козанка. Порції були однаковими. Цивільне населення, що його я бачив в Замості, Любліні і Варшаві, виносячи на вулицю чи приносячи до шпиталів їжу і цигарки, не робило різниці між нами й ними. Ніхто цього не забороняє, конвойні ніколи не заперечували".*¹⁴⁾

Той, вище згаданий III корпус російської кавалерії не завжди вбивав полонених, про що свідчить наступний епізод.

Капітан Вацлав Єнджеєвич, що летів з наказами літаком, сів на аеродромі Вільна, вже зайнятого більшовиками. Ті стягли з нього мундир і черевики, а потім відвели до палацу Тишкевичів, де командир кінного корпусу Гай, колишній гвардієць царської армії висловив йому співчуття французьким прислів'ям: *a la guette*

comme a la guette*, після чого обидва кілька годин розмовляли французькою мовою про війну, що точилася, і про майбутнє Європи, не звертаючи уваги на те, що один із співрозмовників у розкішному салоні мав на собі лише нижню сорочку і підштанники. На щастя, липневий день був спекотним. Відсутність мундиру через кілька днів зрештою полегшила капітанові Єнджеєвичу втечу з полону.

На жаль забракло маневру...

Битву, проведену 4 і 5 липня на річці Ауті, Пілсудський називав "напівперемогою" росіян, оскільки польську 1-у армію було розбито, але не знищено. Тим не менш, ця лише напівпрограна битва започаткувала відхід всього польського північного фронту аж до Вісли.

На думку командуючого білоруським фронтом генерала Шептицького, верховне командування *"недооцінило концентрацію сил противника на північному фронті, перекидаючи перед битвою окремі підрозділи на український фронт для боротьби з Будионим"*. Шептицький підрахував, що напередодні наступу на півночі з білоруського фронту на український, який знаходився в загрозовому стані, було перекинуто: 3-ю легіонерну піхотну дивізію, половину 6-ї піхотної дивізії з усією артилерією, частини 16-ї піхотної дивізії, 232-й піхотний полк, 1-у кавалерійську бригаду, 1-й полк легкої кінноти, 3-й полк уланів.

Пізніше Пілсудський підсумовував ситуацію так: *"Отже, перший бій (...) 4, 5 і 6 липня було закінчено. Він поклав початок новим невдачам на північному фронті, які скінчилися лише через півтора місяці після цієї нашої перемоги аж під Варшавою. А його наслідки тяжіли над нашими військами так довго і так сильно, що від впливу того бою ми могли звільнитися лише завдяки надзвичайним зусиллям. Це повинно здаватися дивним, коли, як я вже сказав, цей бій не був власне вирішальною перемогою противника. Навпаки, його намір оточити нашу 1-у армію і можливо повністю знищити її, не удався йому взагалі, бо обидва фланги (4-а і 3-я армії) були порівняно легко затримані при просуванні. Проте, однак, факт лишається фактом, що після цієї напівперемоги наші війська майже без спроб прийняти бій відступають невпинно і все швидше,*

* На війні, як на війні (фр.)

так, що через місяць опиняються біля воріт столиці, розташованої майже за 600 кілометрів".¹⁵⁾ Чому так сталося – запитує Пілсудський і знаходить відповідь: тому, що польські війська відступали з однієї позиції на іншу, з одного окопу до другого, замість того, щоб шукати рішення у маневрі.

А можливості для маневру вже існували, і саме 4 липня, хоча ані Головнокомандуючий, ані командуючий фронтом його не помітили, в усякому разі не намагалися його виконати.

Генерал Владислав Сікорський висловив погляд¹⁶⁾, що відхідний маневр, застосований у липні на білоруському фронті, навіть лише наявністю розташованих там у той час дивізій, поєднаний з фланговим контраступом, мав певні шанси на успіх, хоча й не гарантував його повністю.

Так само анонімний автор книги про війну 1920 року, яку було цитовано в одному із попередніх розділів, зазначав, що проти російського удару "можна було організувати фланговий удар польських резервів з околиць Мінська по південному крилу головної радянської групи військ і з великими шансами на успіх чекати від цього контраудару вирішальних наслідків. При відповідному використанні північної частини власного фронту, тобто першої армії, яка повинна була б уникати надто серйозного стягнення у бойові дії і відводити свої частини у потрібний момент в західному напрямку, можна було б скомбінованою атакою обох груп, тобто першої армії і четвертої армії з-під Мінська, підтриманого усією маневровою групою, досягти взагалі повного розгрому головних радянських сил і навіть, напевно, відкинути їх до Двіни.

Цієї головної ідеї про активне проведення битви на Березині тогочасне польське Верховне командування виробити не змогло. Наказ, даний генералу Шептицькому, вимагав "утримати лінію Березини" замість того, щоб містити вказівки про "проведення битви на Березині" відповідно до даної ситуації. Цей наказ викликав у буквальному своєму виконанні уперте тримання за укріплену фортифікаційними спорудами лінію вздовж Березини і кількаденні важкі бої на ній, що призвело до значних втрат, особливо на ділянці першої армії, атакованої найсильніше, і поклали тим самим початок її дуже швидкій дезорганізації. Всілякі старання і енергійні розпорядження штабу фронту генерала Шептицького вже не змогли стримати відступальної хвилі цієї армії, яка під тиском противника і оточена особливо з півночі кавалерією, потягнула за собою у швидкому темпі відступ всього фронту. Робилися кількаразові

*спроби чинити сильніший опір менш поширеною четвертою армією у поєднанні з відступаючою найповільніше і з найменшими втратами польською групою. Однак, тиск противника на безладно відступаючі загони першої армії звів нанівець ці наміри”.*¹⁷⁾

1-а армія розтанула з 35 до 16 тисяч багнетів

Після битви на Ауті, як пише Пілсудський, переможні російські армії не кинулися відразу ж навздогін. Особливо кавалерія, що просуваючись крайнім флангом фронту, вздовж кордону Латвії, йшла в порожнечі, не зустрічаючи польських частин. Російські піхотні дивізії, як визначив Пілсудський, власне “тупцювали на місці”, наче були збентежені отриманою перемогою, реорганізуючись після понесених втрат.

Натомість неприятельський 3-й кінний корпус, повністю відірвавшись від головних сил своєї 4-ї армії, зайшов далеко в польський тил, поширюючи паніку, і 9 липня, після виграної битви, зайняв Свенчани і захопив на тамтешній базі постачання фронту багатий трофей військового спорядження.

Дивізії польської 1-ї армії з 6 по 12 липня відступили більш як на 100 км. Внаслідок понесених втрат, армія, яка 4 липня налічувала 35 тисяч багнетів, зменшилася протягом тижня на 19 тисяч багнетів, і коли 12 липня опинилася поблизу лінії німецьких окопів, налічувала вже лише близько 16 тисяч багнетів.

Битви, а потім відступ, вичерпали сили солдатів. Вони були нелюдськи стомлені. Ось епізод, що його запам’ятав поручник Петриковський, ад’ютант 9-го полку великопольських стрільців 17-ї піхотної дивізії:

“На світанку ми дісталися до села Тополяни. Місяць світить чудово. Тільки тепер ми відчуваємо смертельну втому.

Наш підрозділ, німий, глухий, як по команді падає на землю, на дорогу, в придорожні канави, де тільки знаходить місце, і всі відразу ж засинають міцним сном.

І офіцерів огортає смертельна слабкість, однак не можна піддаватись втомі.

Ми намагаємося збудити наших солдатів, щоб хоча поставити варту, яка буде пильнувати сплячих: нікого не можна добудитись. Всі сплять сном глибоким, схожим на смерть.

Перейти вулицю не можна взагалі, вся вона наче устелена трупами. Вони лежать один біля одного і один на одному, при

дорозі, біля сільських хат, біля їх порогів... Вони не шукали нічліг у самих хатах, бо були надто стомлені.

Нікого не можна добудитись. І нас сили залишають. Ми тупимося у мокрі плащі і вкладаємося спати поряд з нашими солдатами, товаришами у недолі.

Ми спимо; не пильнує жоден військовий пост; пильнує над нами провидіння Боже.

А місяць висвітлює наші бліді, як у трупів, змучені обличчя...” ¹⁸⁾

Якже часто в історії воєнних дій 1920 року доводиться читати про підрозділи як польські, так і російські, несподівано захоплені і знищені противником під час відпочинку. Із слогадів поручника Петриковського виникає, що не завжди причиною цього були безтурботність і недбальство.

Фатальний наказ зумовив падіння Вільна

При визначенні напрямків відступу сталося трагічне за своїми наслідками непорозуміння. Командуючий білоруським фронтом, вважаючи, що 7-а армія, яка за ним стояла, мала за завдання оборону віленщини і Вільна, наказав 1-й армії відступати не в напрямку Вільна, а значно південніше, на Молодечно, для того, щоб наблизитись до відступаючої також у південно-східному напрямку 42-ї армії. Тимчасом 7-а армія складалася з однієї лише дивізії, і то в неповному складі, оскільки налічувала ледве 2700 багнетів, 2-ї литовсько-білоруської дивізії, яку верховне командування лише 5 липня віддало у розпорядження командуючого білоруським фронтом. Ця дивізія, розтягнута на довгому фронті й покликана спостерігати за сусідньою Литвою, не являла собою велику бойову цінність, і напевно, її сил не вистачало для оборони Вільна. Визначене 1-й армії зближення з 4-ї армією і тим самим віддалення від Вільна, головного політичного осередка краю, загрожувало його безпеці. Як пише Пілсудський, *“нещасливий цей наказ генерала Шептицького (...) тяжко позначився на терезах не лише для Вільна, але і для всього фронту, очолюваного генералом Шептицьким”*. ¹⁹⁾

Саме лівий, північний фланг 1-ї армії у складі 10-ї і 8-ї піхотних дивізій під командуванням генерала Желіговського після битви на Ауті розпочав відступ, щоб уникнути оточення. Внаслідок перерваного зв'язку позбавлений наказів генерал Желіговський

прийняв рішення відступати у напрямку Вільна. *“Як мешканець Віленщини, я завжди заздриє Львову, його героїчній обороні у 1918 році. Я вважав, що тепер прийшла черга Вільна і ще більше прискорював темп маршу”*.

Вечері 9 липня генерал Желіговський отримав перший з початку відступу наказ командування 1-ї армії. Наказ скеровував дивізію на південь, віддаляючи її від Вільна. *“Я не виключаю, що тут була припущена найбільша помилка у війні 1920 року, коли відмовились від оборони Вільна, а з цього виникало — і Гродна і лінії Німана. Ми не лише віддавали місто, дороге серцю кожного поляка і позбавляли населення можливості заманіфестувати свою гарячу відданість Польщі, але й виявляли повну відсутність стратегічного плану”*. Після ознайомлення з наказом командування армії Желіговський був переконаний, що Вільно вже забезпечене гарнізоном. Однак, це було не так. Просто, *“як ми стояли кордонно, так кордонно і відступали”*.

“Я вважаю, — написав після війни генерал Желіговський — що якби 10-у дивізію було скеровано на Вільно і вона разом з 8-ю дивізією, а також з литовсько-білоруською, з конвойними частинами і цивільним населенням розпочала оборону міста, події б поточилися іншим шляхом. Не тільки не треба було б потім віддавати Гродно нечисленним загонам кавалерії, але може ми не були б змушені пізніше битись під Радзимином.

*Подальший перехід відбувався вздовж неприязельського фронту. Сили дивізії я марнував на моєму лівому фланзі; здійснюючи наказаний нам перехід, постійно доводилося наражатися на удар противника. Так було і під Сморгонами і під Трокелями, а також поблизу Саган і Ліді. Ми дефілювали перед противником, губили людей і витрачали енергію на виконання помилкового наказу командуючого армією; слабкою втіхою для нас є сьогодні відомість, зачерпнута з книги генерала Шептицького, про те, що “це діялося всупереч його волі”.*²⁰⁾

Отож ситуація була такою: дисциплінований командир дивізії виконує наказ, хоча в певний момент розуміє, що він безглуздий, командуючий фронтом ex post заявляє, що наказ цей віддано всупереч його волі, а Головнокомандуючий визнає його взагалі за шкідливий.

Одним словом, командування армією і фронтом здійснювалося хаотично. Поодинокі дивізії в поті чола і часто під вогнем противника проривалися в невідповідних напрямках.

У результаті помилок командування 1-ї армії Вільно будуть захищати дві і при цьому відносно найслабші дивізії: 2-а литовсько-білоруська в дуже недокомплектованому стані і 8-а.

“А в той же час, — іронізує Пілсудський, — уся решта нашої 1-ї армії в блаженному спокої використовує або поспішає використати рай дротів і окопів на старих німецьких позиціях, вибудованих колись шляхом винищення литовських лісів і з величезними затратами праці, промисловості і ремесла найбільш промислово розвинутої країни Європи — Німеччини.

Ще щасливіша в плані стратегічної ситуації наша 4-а армія, віддавши 11 числа Мінськ, (...) вона шикуються в маршеві колони і вже повністю відступає без будь-якого контакту з противником на захід, до своєї частини німецьких окопів (...).

*Чим далі на південь, тим краще на фронті генерала Шептицького почувається військам (...). Найбільш південна поліська група не являє винятку з цього правила. Складена з трьох наших дивізій, вона має проти себе лише невеликий підрозділ сил противника”.*²¹¹

На думку Пілсудського, слід було скерувати дві з половиною дивізії, евакуйовані без бою з Мінська, діючою ще залізничною лінією через Молодечно в район Вільна. *“При наданні цілком можливої допомоги можна було, згідно з вказівками і наказами головнокомандуючого, отримати перемогу саме над тією армією, яка протягом наступної операції незмінно і завжди, аж до Варшави, зумовлювала невпинний, безперервний відступ фронту генерала Шептицького (обходячи його на флангах з півночі — М.П.). Однак, проти ясного й виразного підкорення волі противника ще до цього часу ніде на війні ліків не знайдено!”* Сильні слова Головнокомандуючого на адресу командуючого фронтом! Виникає однак питання, чому він не наказав командуючому фронтом провести належний маневр? Відповідь легка — він виконував тоді у Варшаві відповідальні обов'язки Голови держави і голови, створеної саме для рятунку країни, Ради оборони держави. Діяв він у надзвичайно важких умовах розпаду державної організації і запеклої політичної боротьби, коли правиця на чолі з Романом Дмовським намагалася позбавити його посади Головнокомандуючого.

Поєднання функцій Голови держави і Головнокомандуючого перевищувало сили однієї людини, навіть такої винятково сильної і витривалої, як Юзеф Пілсудський.

А ось, що написав Сергеев про здобуття Вільна військами його 4-ї армії: *“В ніч з 13 на 14 липня кавалерійський корпус і 164*

бригада просувалися у напрямку Вільна, при чому кавалерія весь час вела безперервні бої у районі Неменчина і під самим містом. Особливою запеклістю відзначився бій у передмістях і в найближчій околиці Вільна; серед польських полонених виявилися навіть жінки — легіоністки, що запекло боролися за оплот польського володарювання в Литві — її стародавню столицю Вільно. До ранку 14 липня все було закінчено, і вдень бої перемістилися у район станції Ландварово і міста Нові Троки, де вперше на арену вийшли литовські частини. Відкинута на ковенську дорогу 2-а литовсько-білоруська дивізія польських військ була несподівано атакована литовською дивізією, яка наближалася до Вільна і, оточена звідусіль червоними і литовськими військами, була майже повністю знищена, втративши всю свою артилерію. (...)

Діяльний виступ литовських військ і здобуття ввечері 14 липня району станції Ландварово і міста Нові Троки відіграли дуже важливу роль, відкидаючи лівий фланг поляків на схід від Гродненської пуці і відкриваючи таким чином для кавалерії шлях до переправ на Німані під Гродно і ще більш на захід. (...)

Запеклий опір поляків, їх оперативні накази, зізнання полонених — все це, здавалося, вказувало, що саме тут польське командування вирішило стримати натиск армій західного фронту, однак рішення це найвірогідніше носило характер розпачливого опору на всьому фронті, без використання якогось маневру, не завдаючи ніде контрудару”.

Знову невдала оборона на кордоні

Командир Сергеев далі пише:

“Лише цілковитим недоглядом польського командування можна пояснити застосування такої кордонної оборони.

На всьому фронті 4-ї армії постійно траплялись полонені з тих самих формувань; очевидно жодного з польських загонів не було знято з фронту і не транспортовано в тил для створення нового угруповання. Успіх травневого польського контрнаступу ґрунтувався на привіднанні воюючих загонів до резервних частин, що надходили, і вчасно скеровувались на фланги нашої ударної групи; тепер польські резервні частини частково утримувались поблизу фронту і були розбиті у зустрічному бою на ріці Мніуті, частково ж були перекинуті на південно-західний фронт, де успіхи армії Будьонного і зусилля 14-ї і 12-ї армій створили для противника

важку ситуацію під Києвом. Не маючи фронтових стратегічних резервів, польське командування не наважилось застосувати систему швидкого відриву військ від противника і відповідного перегрупування і тим неухильно прирікало себе на нову поразку, приймаючи систему рівномірного опору на всьому фронті і скеровуючи тільки незначні підкріплення до пунктів, де сконцентрувалися наші зусилля”.

Близький до точки зору Сергєєва критичний погляд сформулював командир 10-ї піхотної дивізії генерал Желіговський ще 13 липня, отже під час битви за Вільно.

Старий лінійний солдат “не в силах більше дивитися на те, що діється”, 13 липня він наважився надіслати депешу командуванню 1-ї армії.

“Я вважаю необхідним повністю відмовитися від тактики оборонних ліній і перейти до тактики великих груп і армій. Першою такою групою могла б стати група, складена з 8-ї, 10-ї і 17-ї дивізій. Прикрита зі сходу німецькими окопами і рікою Вілія, базуючись за лінією Ліда-Вільно, звідки має якнайшвидше отримати поповнення, боєприпаси і продовольство, вона буде краще захищати Вільно, ніж кілька тонких ліній. Наша сила і тактика мали б полягати на атаках цих груп, а не на обороні тонких, довгих ліній без резервів. При призначенні командира цієї групи командування не повинно перейматися чинами і старшинством. Я готовий підпорядкуватися офіцерові будь-якого рангу, якого буде призначено.

Ставало все більш помітним, що бойові дії ми ведемо без плану” ²²⁾, — констатував генерал Желіговський. Він також дійшов висновку, що Верховне командування не може бути увільнене від дорікань з приводу того, що надало надмірну автономію командуючому фронтом.

Генерал Сікорський написав ²³⁾, що інструкція Верховного командування від 9 липня була нереальною для виконання, оскільки містила розпорядження затримати російський наступ на лінії Вільно — німецькі окопи — Лунінець (і далі на південь) за допомогою активної оборони. На думку Сікорського, 9 липня польські війська були занадто близько від німецьких окопів, щоб перегрупувати власні сили на цій лінії, і, що головніше, не мали жодних резервів, а тому “не могли, навіть у випадку хвилинного припинення відступу на лінії німецьких окопів, виставити потрібні для затримання маршу Тухачевського сили”. Ця інструкція, яка визначала в надто узагальненій формі мету планованого, а сказати вірніше, в стадії обмірковування Верховним командуванням “енергійного

контрнаступу на всьому фронті”, не давала одночасно необхідних для її реалізації засобів, а отже лишалася “мертвою теорією і паперовим наказом” (як випливає з книги маршала Пітсудського про війну 1920 року, інструкція ця не отримала схвалення Головнокомандуючого).

Тези Желіговського: перед атакою на Київ слід було приготувати план оборони. Цього зроблено не було. Відступ здійснювався без плану. *“Не було також підготовлено запобіжних засобів на випадок невдачі. Не був підготовлений ані терен, ані маневр. На помилки наших противників ми розраховувати не могли, але фактично коли б з тієї сторони не було зроблено таких разючих помилок, то вся наша північна група повинна була б припинити своє існування”.*

Желіговський підкреслює, що він не хоче торкатися питання – хто несе відповідальність за цей стан справ, але *“йдеться про історичну правду, котра повинна пояснити, чому ми, перевищуючи противника морально, а частково навіть і матеріально, були змушені вести цей ганебний відступ без жодних маневрувань, без темп-раменту, без волі”.*

І далі Желіговський поглиблює свої болісні міркування:

“Внаслідок цього дві дивізії, замість того, щоб мати виразне завдання і мету (...) і йти природним шляхом відступу, повинні були швандяти по ошмянських і лідських бездоріжжях (...) без жодної користі для справи і в найгірших умовах вести даремні бої, котрі нищили і без того слабкі їх сили, вичерпували їх і ні до чого не призвели.

*При відступі ми понесли не лише стратегічну і тактичну поразку. Він кинув несправедливо також тінь на добре ім'я нашої армії”.*²⁴⁾

Козаки здобули фортецю

Запланований опір 1-ї армії на лінії німецьких окопів не міг тривати довго. Вона знову мала перед собою противника з трикратною перевагою сил. Кінний корпус загрожував обходом з тилу. Перш ніж сусідня 4-а армія спромоглася дійти до лінії німецьких окопів, 1-а армія 15 липня вже їх полишала за згодою верховного командування, котре визначило для північного фронту нові, чергові лінії опору:

1-а армія: лінія Німана від гирла Щари до Гродна включно;

4-а армія: лінія Шари; поліська група: канал Огінського і Пінськ.

Перш ніж полки 1-ї армії змогли дійти до Гродна, на нього вчинили напад і зайняли загони кінного корпусу Гая. Це був той рідкісний випадок в історії воєн, коли кавалерія самотійно здобувала фортецю.

Пілсудський написав пізніше: *“Історія з Гродном проста. Коли “віленські ворота” відкрилися перед армією пана Сергеева і його кавалерією і коли 2-а литовсько-білоруська дивізія у переважній своїй більшості полягла у подвійній війні з Радами і Литвою, кавалерія простим рухом парою ескадронів передового дозору зайняла Гродно. Гродно, для прикрашення воєнного життя зване фортецею, зрештою було нею лише в уявленні літератури, нашої і радянської, де легко йшлося про place d’armes без колії, про укріплення без колючих дротів, про ураганний вогонь з кількох зіпсованих гармат і про фортецю з “розпиленими” фортами”.*²⁵⁾

Щодо Гродна, то генерал Шептицький пригадував, як у 1919 році керівництво фортецею Гродно, всупереч його волі, було ліквідовано. *“Тому також, коли 16 липня 1920 року командуючий генеральним округом Гродна, генерал Адам Мокшецький одержав наказ організувати оборону лінії Німана, нічого приготовлено не було і оборона укріпленого табору через кілька днів мала стати ілюзорною. Форти Гродна, знищені росіянами у 1915 році, являли собою кістяк 50 кілометрової довгої оборонної лінії, яка оточувала місто. З моменту ліквідації посад командування фортецею не лише не було нічого зроблено для її оборони у технічному відношенні, але навіть не ознайомлено війська з вірогідною оборонною лінією. Генерал Мокшецький був адміністративним начальником генерального округу Гродно, а з фортецею нічого спільного не мав. Укомплектування одних лише фортиів на східному березі Німана вимагало 10000-12000 багнетів і великої кількості гармат. Їх займали караульні та конвойні гарнізони, погано озброєні і недостатньо підготовлені. Артилерія не провела навіть пробних стрільб, важка артилерія не мала професійної обслуги. Призначений міністром військових справ командир укріпленого табору не прибув”.*²⁶⁾

17 липня командуючий фронтом одержав по телеграфу директиву Головнокомандуючого, що Гродно і лінію Німана слід обов'язково утримати, оскільки звідти пролягав найкоротший шлях на Варшаву. Для зміпнення гарнізону обіцяли скерувати з Полісся 9-у піхотну дивізію.

Ввечері 18 липня перед східними фортами з'явилось чотири сотні козаків, а також піхотинці на підводах, які були відкинуті вогнем з гвинтівок. Наступного дня о 10-й годині було відбито першу атаку противника. Під час другої атаки о 12 годині противник вдерся вглиб оборонної лінії. До вечора всю фортецю було здобуто, польські підрозділи витиснули на південний берег Німана. Спроби відбити фортецю не удалися.

Сергєєв так прокоментував падіння Гродна: *"Здобуття фортеці Гродно за допомогою кавалерії, навіть без гармат — це факт, який міг мати місце лише при повній паніці або теж при винятковій недбалості противника."*

Гродно — фортеця цілком сучасна, особливо в північній своїй частині, сила фортеці визначається не наявністю окремих пунктів — фортів, а безперервними лініями польових укріплень, з такими ж вузлами опору і тісно оточених колючим дротом. Дротяні засіки збереглися повністю, являючи собою безперервні пояси, складені з 6-10 рядів дроту (тобто від 3 до 5 сажнів шириною), з проходами лише на дорогах. Перебратися через це колюче навутишня було б важко навіть у разі цілковитої пустки в окопах. Якби поляки спромоглися перегородити проходи на дорогах і встановити у кількох пунктах кулемети та забезпечити їх взводами легких гармат, на додаток ще й прикриваючи колії бронепоездами, тоді навіть за допомогою напівбойового гарнізону, який знаходився у фортеці, вони змогли б не допустити кавалерію до цього важливого пункту і утримувати його до підходу скерованих туди дивізій.

Досягнення успіху у цьому випадку III Кавалерійським корпусом слід безумовно віднести, не дивлячись на відвагу атакуючих військ, також на рахунок цілковитої несподіванки і сміливості атаки, а ще й виразної недбалості польського командування, котре не поіклувалося про надіслання туди у свій час, вже не кажу гарнізону, але хоча б лише енергійного коменданта, котрий зі своїми 3-4 тисячами солдатів, при 30 гарматах зміг би застосувати хоча б засоби охорони".

Тогочасний прем'єр Владислав Грабський вимагав віддати до суду генералів, відповідальних за здачу противникові Вільна і Гродна — Борушак і Мокшецького. Головнокомандуючий був проти цього. Генерал Борушак на свій захист міг би сказати, що це наказ командуючого армією не дозволив, щоб 10-а дивізія генерала Желіговського взяла участь в обороні Вільна. Генерал Мокшецький міг би послатися на наказ Пілсудського 1919 року, яким

він, всупереч позиції командуючого фронтом, ліквідував посаду командувача фортецею Гродно, як нікому не потрібну і що буквально останньої миті, лише 16 липня, було розпочато організацію її оборони. Через кілька тижнів, коли загони тієї ж російської кавалерії підійшли до Плоцька, намагаючись переправитись через Віслу, Плоцьк захистився, хоча й не був фортецею. Але кількома сотнями солдатів, котрі там знаходилися, командував офіцер, гідний цього імені, натомість трьома тисячами солдатів у Гродно командував генерал, який через панічні настрої втратив голову.

Після падіння Гродна, з посади командуючого 1-ю армією було звільнено генерала Зигадловича і призначено на його місце відомого своєю енергією генерала Ромера.

Тимчасом польські війська на всьому північному фронті відступали на захід.

Ад'ютант 9-го полку Великопольських стрільців писав:

"Йдемо далі, втікаємо.

Йдемо вже може 8-10 годин без перерви, без відпочинку.

Ми нечутливі: сонце палить і вижирає нам мозок.

Сили нас залишають!

Нестерпний жар сонця пронизує нам тіло і кістки (...). Примхливі кола танцюють у нас перед очима.

Полк наш жахливо зменшився. Наші сили: кілька офіцерів і 300-400 рядових.

Ми йдемо без упину, не уповільнюючи кроку, не підіймаючи навіть тих, хто падає з виснаження. Вони щасливі, що можуть відпочити, безтямні, непритомні.

За годину ворог вже буде тут, підійме їх. А може їх спалить сонце, вб'є вістрям свого жару (...).

Ми проти всього цього безсилі. Закон природи сильніший за накази, наполягання, прохання і погрози.

Відступаємо далі, і все далі в середину серця Польщі вступає ворог (...).

Прикордонні стовпи Польщі на сході – це ми – стали рухомими, ворухаються, відступають у глиб країни.

Нема вже польської армії, тієї сильної і стійкої польської армії, котра ще недавно своєю звитягою дивувала весь світ.

Є лише по-жебрацькому обдерті, голодні солдати-волоцюги (...). А безжальне липнєве сонце кепкує з нас, обпалює наші тіла, наш мозок (...)".

“Як човен без керма на збурених хвилях”

*“Тиснуті звідусіль переважаючим ворогом, стомлені фронтові підрозділи втратили всіляку витривалість”.*²⁷⁾

Відхід польських військ від Двіни до Бугу був трагічним. Великі втрати, головним чином, через вичерпаність сил у солдатів. Що було причиною цього?

Хоча багато солдатів внаслідок недостатньої підготовки не вміли добре стріляти, проте окремі роти, батальйони, полки і дивізії могли битися добре, про що вимовно свідчить той факт, що місяць тому вони затримали перший, травневий наступ Тухачевського.

Причини відступу у липні 1920 року треба було шукати деінде — на рівні верховного командування і командування фронтом.

1. На початок наступу на білоруському фронті росіяни мали майже двократну перевагу сил: 23 дивізії і одна бригада проти 12 польських дивізій.

2. Внаслідок неналежної дислокації польських військ на основних напрямках удару, тобто на фронті 1-ї армії, противник запевнив собі навіть трикратну перевагу сил, кидаючи до бою 15 дивізій проти п'яти з половиною польських. Натомість у Поліссі, де росіяни не атакували, три польські дивізії мали перевагу сил над противником.

3. Польські війська захищалися, а потім відступали у кордонній дислокації і не провели жодного маневру щоб затримати марш противника. Можливості для такого маневру існували в перші дні липня під час російського наступу, а потім при обороні Вільна.

4. Корпус російської кавалерії під час наступу обійшов польські війська з півночі, змушуючи їх до відступу. Відсутність власної кінноти робила для польських військ неможливим і важким стримання кавалерії противника.

5. На початку російського наступу Головнокомандуючий не мав у своєму розпорядженні жодних резервів, оскільки під час травневого наступу Тухачевського він стягнув на білоруський фронт усі резервні і запасні частини як з українського фронту, так і з глибини країни; позбавлений резервів Головнокомандуючий втратив можливість впливу на перебіг воєнних дій.

6. Поразки на фронтах викликали серйозну політичну кризу: *“ламалась держава, держава тріщала”.*²⁸⁾ Як уже згадувалося, Головнокомандуючий був змушений перебувати у Варшаві,

керуючи Радою оборони держави, створюючи коаліційний уряд, він вів нагляд за переговорами з союзниками, готував переговори з Росією щодо перемир'я і укладення миру, нарешті захищався від атак правої опозиції, що замірялася позбавити його посади Головнокомандуючого.

Верховне командування, позбавлене безпосереднього керівництва Пілсудського, не мало ані достатньої пробивної сили, ані засобів для того, щоб простежити виконання директиви від 9 липня, яка наказувала *"після завершення відступу перейти в енергійний контрнаступ по всьому фронту"*.

За словами генерала Шептицького, *"Верхове командування протягом всього липня віддавало накази затримати противника то на лінії німецьких окопів, то на Щарі і Німані, то на Зельв'янци, та на Бузі, але саме воно нічого від нього залежного не зробило, бо не мало жодного плану, а своїми паперовими наказами лише плутало плани командування фронтом. Крім того, ці накази приходили занадто пізно, щоб могли бути практично впровадженими"*.²⁹⁾

Внаслідок всіх цих обставин, на думку Сікорського, у липні 1920 року *"велика частина польської армії була схожою на човен, кинутий без керма на нагромаджені бурєю хвилі"*.³⁰⁾

Той факт, що під час 600-кілометрового відступу Тухачевському не вдалося оточити і знищити жодної великої польської частини, слід завдячувати енергії і мужності командирів окремих дивізій, полків, батальйонів, рот, ескадронів, а також дисциплінованості і витривалості молодших офіцерів і переважної більшості рядових, а ще помилкам російського командування.

Ось як командир 10-ї піхотної дивізії генерал Люціан Желіговський з часом оцінював солдатів білоруського фронту:

*"Майже заяложилася думка, що в арміях північного фронту панував занепад духу, що вони були морально хворі. Цей погляд не відповідав дійсності. Відступ став чимось автоматичним, звичкою, але моральний дух офіцерів і солдатів був добрим (...) той великий відступ не зміг їх ані здеморалізувати, ані знеохотити. Зрозуміло, були поодинокі випадки паніки, особливо в тилу, тобто там, де вона звичайно й поширюється. Не було цього на фронті. Наш солдат, як завжди, жартував зі всього, зносив всілякі нестачі, довіряв офіцерам, був слухняним і легко орієнтувався в ситуації. Мав одну ваду: погано стріляв. Не випало часу його цьому навчити..."*³¹⁾

ПОСИЛАННЯ:

- ¹³ S. Szeptycki: „Front litewsko-białoruski 10 marca 1919 — 30 lipca 1920”, Krakowska spółka wydawnicza, Kraków 1925, s. 23.
- ¹⁴ J. Piłsudski: „Rok 1920”, M.I. Kolin, Londyn 1941, s. 92.
- ¹⁵ S. Szeptycki: op. cit., s. 50, 52, 115, 118.
- ¹⁶ L. Żeligowski: „Wojna w roku 1920. Wspomnienia i rozważania”, MON, Warszawa 1990, s. 21 i 23.
- ¹⁷ S. Szeptycki: op. cit., s. 121.
- ¹⁸ J. Piłsudski: op. cit., s. 20.
- ¹⁹ M. Tuchaczewski: „Pochód za Wisłę”, M.I. Kolin, Londyn 1941, s. 179 i n.
- ²⁰ S. Szeptycki: op. cit., s. 119 i n.
- ²¹ M. Tuchaczewski: op. cit., s. 192 i n.
- ²² M. Tuchaczewski: op. cit., s. 170.
- ²³ J. N. Siergiejew: „Od Dźwiny ku Wiśle”, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1925, s. 45 i n.
- ²⁴ S. Szeptycki: op. cit., s. 57 i n.
- ²⁵ K. Świtalaki: „Dziennik 1919-1935”, „Czytelnik”, Warszawa 1992, s. 55.
- ²⁶ M. Głębocki: „Dwie kampanie w siodle”, maszynopis w posiadaniu autora.
- ²⁷ J. Piłsudski: op. cit., s. 63 i n.
- ²⁸ W. Sikorski: „Nad Wisłą i Wkrą — Studium z polsko-rosyjskiej wojny 1920 r.”, M.I. Kolin, Londyn 1941, s. 20.
- ²⁹ „Kampania 1920 roku w świetle prawdy”, Skład główny w Książnicy Polskiej, T.N.S.W. i S. Lwów 1924, s. 9.
- ³⁰ T. Pietrykowski: „Odwrót. Garść wspomnień i obrazków wojennych z czasu walk bolszewickich 1920 r. na podstawie pamiętnika adiutanta 67 P.P. (pułku strzelców wielkopolskich)”, Wielkopolska Księgarnia Nakładowa Karola Rzepieckiego, Poznań 1926.
- ³¹ J. Piłsudski: op. cit., s. 82.
- ³² L. Żeligowski: op. cit., s. 41.
- ³³ J. Piłsudski: op. cit., s. 89 i 90.
- ³⁴ L. Żeligowski: op. cit., s. 42.
- ³⁵ W. Sikorski: op. cit., s. 20.
- ³⁶ L. Żeligowski: op. cit., s. 43 i 44.
- ³⁷ J. Piłsudski: op. cit., s. 98 i n.
- ³⁸ S. Szeptycki: op. cit., s. 107.
- ³⁹ S. Szeptycki: op. cit., s. 30.
- ⁴⁰ J. Piłsudski: op. cit., s. 97 i 98.
- ⁴¹ S. Szeptycki: op. cit.
- ⁴² W. Sikorski: op. cit., s. 236.
- ⁴³ L. Żeligowski: op. cit., s. 81.

БИТВА НА БУЗІ І НАРЕВІ

*Не носять лампасів і сірій в них стрій,
Не носять ні срібла, ні золота,
Та в перших шеренгах кидаються в бій
Піхота, ця сіра піхота!*

В останню декаду липня, якщо не раніше, Пілсудський усвідомив, що без відповідних резервів він зможе вчинити опір військам Тухачевського лише на Бuzі і Нареві.

Внаслідок провалу спроби стримати російські війська на лінії Німана і Щари, — Буг і Нарев ставали останньою природною перепорою на шляху до Вісли.

Прибулий до Польщі генерал Вейган також радив провести оборонну битву на Бuzі.

Верховне командування дало розпорядження організувати оборону на лінії Граєво-Осовець — річки Нарев і Буг — Брест, а також приготуватися до контрудару з району Бреста по лівому флангу російських військ, що прямували на Варшаву. 27 липня новий начальник Генерального штабу генерал Тадеуш Розвадовський віддав наказ розпочати битву на Бuzі.

У зв'язку з планованим контрнаступом Пілсудський вирішив відізвати з посади командуючого північним фронтом генерала Шептицького (ще до того, як той захворів). Після війни це рішення Пілсудський пояснив так:

“Коли вже наш відступ від Березини і Двіни був у повному розгалі і коли найвірогіднішою лінією нашого затримання мені здавалася лінія Бугу у вірогідному поєднанні з Наревом, я був сповнений рішучості усунути генерала Шептицького від командування фронтом лише тоді, коли цю лінію буде досягнуто. Це рішення я прийняв тому, що:

а) у керівництві швидким відступом генерал Шептицький здався мені незамінним з огляду на докладне його знайомство з оперативною територією і з усіма індивідуальними рисами військ і командирів;

б) згідно з моїми тогочасними розрахунками, від Бугу з нашого боку могла розпочатися безоглядна гра, яка вимагала б людей, котрі зміють сильно ризикувати, а тому зберігають надію і віру у можливість перемоги".¹⁾

Для "безоглядної гри" чудово підходив генерал Тадеуш Розвадовський, призначений 22 липня начальником Генерального штабу (за пропозицією маршала Фоша, котрий зустрівся з генералом Розвадовським під час конференції в місті Спа і знаходився під враженням його оптимізму і впевненості у перемозі над більшовиками). Очоловати північний фронт Головнокомандуючий доручив під тиском генерала Вейгана генералу Юзефу Галлеру, колишньому командирі 2-ї легіонерної бригади під час світової війни, пізніше командуючому "блакитною" армією у Франції, зараз ще — головному інспектору Добровольчої армії, надзвичайно популярному, особливо серед правих кіл. Власне, через його велику популярність, небезпечну з політичних міркувань, Пілсудський більше десяти місяців не поспішав довірити йому командні функції.

Під час номінації мав місце наступний діалог: Пілсудський: "Я — вірю у Вашу щасливу зірку", Галлер: "А я — у Божу допомогу".²⁾

Ситуація на північному фронті на той час виглядала таким чином:

З чотирьох російських армій на фронті, що простягнувся від кордону Східної Пруссії до Полісся, найнебезпечнішими тоді були: 4-а флангова армія, що разом з кінним корпусом Гая просувалася з Гродна вздовж пруського кордону на Оссовець, Ломжу, Остроленку, а також 15-а армія, яка прямувала з Білостоку через Малкіню просто на Варшаву. На південь від неї знаходилась 3-я армія, що йшла з району Гайнувки на Вишків, і покищо була менш небезпечною, вона, як згадує Тухачевський, вела бої "досить невдало", тому що її командуючий захворів і "командування армією дещо послабилася". Далі на південь була розташована 16-а армія, що просувалася на Брест і Дрогичини, і розтягнулася на порівняно більшому просторі.

Проти російських військ знаходилися, рахуючи з півночі:

Наднарєвська група, чисельністю близько 4 тисяч солдатів під командуванням генерала Врочинського (згодом генерала Ройї), яка мала своїм завданням зробити неможливим обхід польського фронту з півночі, а також мала захищати Ломжу і Остроленку.

На південний захід від Білостока була 1-а армія під командуванням генерала Ромера, а згодом, після його делегування на

мирні переговори, генерала Єнджеєвського, чисельністю в 12-13 тисяч багнетів (для порівняння з чисельністю у 35 тисяч на початок російського наступу). Незважаючи на втрати 1-ї армії під час відступу від Двіни, які сягали до 2/3 кількісного складу, противнику не вдалося оточити і знищити жодного великого підрозділу цієї армії, хоча головний удар протягом всього часу боїв він скеровував проти неї.

На південь від 1-ї армії боролася 4-а армія під командуванням генерала Скерського.

Нарешті, далі на південь було висунуто поліську групу під командуванням генерала Сікорського, а також 14 піхотну дивізію 4-ї армії.

І 4-а армія, і поліська група під час відступу перебували на бічному напрямку російського наступу, внаслідок чого зазнали порівняно невеликих втрат.

Битва на Бузі і Нареві розпочалася 29 липня серйозними невдачами. Внаслідок непорозуміння фортецю Оссовець, що перекривала переходи через болота ріки Бебри, залишив гарнізон. В результаті кавалерія противника, яка від початку наступу постійно обходила правий фланг польських військ, опинилася перед відкритою дорогою на Ломжу і тили 1-ї армії. Спроби відбити Оссовець виявилися марними.

Ось що написав про це командуючий російською армією Сергєєв:

“Не можна обминути мовчанкою просто незрозумілого ставлення польського командування до Оссовця, який був заслоном єдиної переправи через Бебру; завдяки місцевим умовам позиція Оссовця, по всьому фронту екрита болотами, дозволяла за допомогою одного чи двох полків і якщо не цілковито відбити напад кавалерії, то в кожному разі затримати її на кілька днів або змусити шукати переправу десь далі, перебираючись через болота”.

Падіння фортеці Оссовець і поразка, які закінчилися відступом 1-ї і 4-ї армії, вивели російські війська поза лінію Брест — Бут — Остроленка, визначену директивами Головнокомандуючого як вихідну для запланованої концентрації військ, контратака яких готувалася з району Бреста.³⁹

1-у армію було розділено на дві групи: північну, якою командував генерал Желіговський, і південну під командуванням генерала Єнджеєвича до 29 липня, а згодом під командуванням генерала Жондковського.

Запеклі бої точилися по всьому фронту безперервно.

Поручник Петриковський так запам'ятав нічну атаку противника під час відступу до Нарева:

"Находила північ.

Раптом несподіваний ураганний вогонь, пекельний вогонь з усіх кулеметів і більшовицьких гвинтівок почав поливати наші позиції. Ніхто не сподівався цього, бо коли це більшовики атакували опівночі?

А був це жахливий вогонь, якого ми вже давно не бачили. Кулі розривалися, стогнали, шитіли і сікли ліворуч і праворуч, обтинаючи гілки з дерев алеї і парку фільварку Заблудова, що був поблизу.

Наш солдат, який після цілоденного бою спав міцним сном, злякався гуркоту стрілянини, схопився зі сну і почав стрімко тікати, спинатися на огорожі парку, долати перешкоди, гинути серед забудов фільварку, втікати дорогою, канавами, бігти через струмок, по мосту чи й просто без нього, – одним словом, почав втікати без тями, без розуму.

А все це сталося в одну мить.

Солдат мчав наосліп у темряві, наче одержимий якоюсь чорною силою.

Стримати його було неможливо, ніч стала цьому на перешкоді.

В одну мить фронт було оголено.

Ми залишилися одні, командири без солдатів.

Все сталося так раптово, так несподівано, що спочатку ми постовіли з жаху.

Вже чути переможні більшовицькі крики: "Ура! Ура!"

– Що робити? Чи залишитись і боронитися до останнього?

– Ні, це не має сенсу, ми ще потрібні!

Відступаємо за нашими солдатами через забудування фільварку і біжимо порожніми, освітленими блиском місяця вулицями Заблудова.

За містом ми наздогнали останніх втікачів. Зупинилися в лісі, за два кілометри від міста, тут зникло наших солдатів, котрі, охолонувши від жаху, почали збиратися біля нас і формувати підрозділи. Тут ми також довідалися, що командування нашої бригади ще пару годин тому дало наказ відступити за Нарев; до фронту цей наказ не дійшов взагалі".

В ніч з 1 на 2 серпня впав Брест. Фортецю не було підготовлено до оборони. Гарнізон складали загони, які зазнали великих втрат під час відступу, а також кілька конвойних батальйонів, як

правило, слабких у бою. На звістку про наближення до Бресту російських військ туди було скеровано 16-у великопольську піхотну дивізію, чисельність якої після боїв під час відступу зменшилася до ледве 2 тис. багнетів. Її командир дозволив росіянам випередити себе і вони зайняли форт Тухенич, помилково займаючи село з тією ж назвою. Командира дивізії зняли з командування, хоча згадана помилка, власне кажучи, не вирішувала долі Бреста, оскільки цілих три дивізії російської 16-ї армії розпочали концентричну атаку на фортецю.

На залізничній станції Брест знаходилося в той час 3 тисячі вагонів, напханих евакуйованим військовим спорядженням, боеприпасами, продовольством і навіть вугіллям. Завдяки великій самовідданості та енергії залізничників вдалося відтягнути ці потяги за Віслу.

Падіння Бреста перекреслило плани Головнокомандуючого щодо організації з цього району контрнаступу на північ з метою завдати удару з флангу по російських військах, які йшли на Варшаву. В цій новій ситуації Головнокомандуючий і начальник Генерального штабу вирішили виконати той самий маневр з-над Вепра.

В ці важкі дні з глибини країни починає надходити поповнення для 1-ї армії, яке Головнокомандуючий затримував тижнів зо два, побоючись, що воно змарнується, якщо поглине його хвиля відступу.

Віднайдені підкріплення спрямовувалися передусім на північну ділянку фронту, щоб захистити Ломжу і Остроленку й уникнути обходу 1-ї армії з флангів, а також на південь від Білостоку, щоб стримати просування противника у напрямку Варшави. На фронт скеровано 4 добровольчі полки піхоти, тільки-но організовані в дивізії, а, отже, без власної артилерії і дивізійних служб. Щоправда, солдати пройшли стройову підготовку, їх вчили повертатися і крокувати, але з заряджуванням гвинтівки ознайомлювали переважно лише під час транспортування залізницею на фронт.

На фронт було відправлено також загони морської піхоти, поліцейські загони, тощо.

Для оборони Ломжи і Остроленки від корпусу Гая було організовано уже згадувану "групу Остроленка". Зі скерованого туди 205-го піхотного полку ім. Яна Кілінського першим до Остроленки дістався залізницею 31 липня 3-й батальйон, який вже наступного дня бився з козаками. Польські добровольці тільки на полі бою вчилися стріляти. Добровольчий батальйон сміливою атакою

здобув Новогруд, але потім, оточений кавалерійською дивізією корпусу Гая, поступився кількісній перевазі, з трьох сторін оточений більшовиками, а з північного сходу притиснутий до Нарева.

Один з харцерів-добровольців записав у щоденнику: *"Куди не сягнути оком, всюди більшовицька кавалерія. Ми були островком, оточеним бородатими людьми, що сиділи на маленьких копилах і ледве не волочили ногами по землі. Козаки вже навіть не стріляли. Вживали шаблі. І ми користувалися багнетами, бо патронів вже не мали".*

Хорообрі хлопці билися до кінця і після останнього пострілу або гинули, або потрапляли до полону. Багато з них вибирало смерть. Після битви один з російських офіцерів, що служив раніше у царській армії, у розмові з мешканцями Новогруду, висловив свій подив з приводу мужності і самовідданості тієї "нещасної молоді". Це не перешкоджало тому, щоб *"козаки 3-го кавказького корпусу нелюдськи поводитися з пораненими і добивали їх..."*⁴⁾ (...). *Протягом першого дня на фронті два батальйони, що брали участь у бою (один знаходився у резерві), втратили 800 чоловік, з яких близько 300 було вбито або поранено на очах полку".*⁵⁾

Поразка добровольчих частин під Новогрудом мала важливе тактичне значення, оскільки власне там кавалерійський рейд корпусу Гая перетнув Нарев і вийшов у тили підрозділів 1-ї польської армії, що билися у районі Замброва, щоб відрізати їм єдину вже дорогу відступу до Островії Мазовецької.

В цей самий час *"наша 4-а армія, за винятком відважної 14-ї піхотної дивізії, відступала в невимовному вже просто безладді і з неприятелем на спині, а 1-а армія, розбита 31 липня на Бузі, була відкинута під Брянськом і Тихоцином на захід..."*⁶⁾

Нелюдськи фізично і морально вичерпані чотириденним безперервним відступом, солдати 1-ї армії довідалися, що готувалося перемир'я. Поручник Петриковський так описав їхню реакцію:

"Неділя, 01.08.1920 р.

Вже віддавна ми не бачили газет. Від польських селян довідуємося про умови миру, які запропонували нам напевно безсовісні більшовики.

Десять років окупації Польщі більшовиками; впровадження більшовизму в Польщі; віддача 3/4 залізничного парку більшовикам; зменшення наших збройних сил до 20 тисяч солдатів.

З обуренням ми кричимо: "Ганьба, сором!"

Не хочемо миру, не хочемо кінця наших блукань за таку ціну!

Ми всі згодні, офіцери і рядові, що краще смерть, ніж підписання такого ганебного миру або перемир'я.

Тут і там лунають слова:

— Ганьба, сором, таке перемир'я!

— Битися до останнього хлопа!

— Бити цих негідників!

— Бити, боротися до кінця, бо що ж після нас, коли Польщі не буде?

— Все наше особисте майбутнє ми будували на свободі і незалежності Польщі.

— Якщо Польща має вкритися ганьбою, то краще загинути в героїчному бою, щоб майбутні покоління нам не закинули, що ми спричинили четвертий поділ Польщі.

І всі як один присягаємось: “Будемо битися до кінця, як робили це наші пращури, лицарі і повстанці...”

— Будемо битись, хоча б довелось і загинути.

— Доки будемо потрібні, Польщу не залишимо!”

Внаслідок відступу 4-ї армії сусідня з нею група військ 1-ї армії під командуванням генерала Єнджеєвського відступає за Нарев.

Наприкінці липня і на початку серпня точаться запеклі бої за переправи через річку.

На правому фланзі 1-ї армії з'являються загони російської 3-ї армії. А отже польська 1-а армія має проти себе загини трьох російських армій — 4-ї, 15-ї і 3-ї.

В той час, коли кавалерійський корпус Гая переправившись через Нарев під Новогрудом, загрожує тилам польської 1-ї армії, головні сили 4-ї і 15-ї російських армій, також подолавши цю перешкоду, спрямовують свій удар вздовж залізничної лінії Білосток — Малкіня, найкоротшої дороги до Варшави. Вони вбиваються клином між обома угрупованнями 1-ї армії, утворюючи між ними пролом шириною в 20 кілометрів. Північному угрупованню генерала Желіговського загрожує оточення. “Вдруге з часу Шарківщини з'явився перед моєю групою привид Седану” — згадував він з роками.

У важкій ситуації генерал Желіговський ще раз приходиться до висновку про необхідність зміни дотеперішньої тактики бойових дій, — оборони у неперервній лінії — і телеграфує командуванню армії:

“На мою думку, слід було б всі підлеглі мені загони, що знаходяться у стосунково доброму стані, сконцентрувати, використо-

вуючи сприятливий напрямок шосейних доріг, в районі Замбрув-Снядово і створити, поповнюючи їх і споряджуючи великою кількістю автомашин, наступальну групу, яка в найближчі дні була б спроможною вести активні бойові дії". Він пропонував сконцентрувати цю наступальну групу в районі Замбрува, Ломжи і Остроленки, а групи генерала Розвадовського у районі Малкіні.

"Великою кількістю автомашин!" А де їх взяти?

Отож група генерала Желіговського залишається поки що у Замбруві, оточена противником з усіх сторін і на додаток послаблена скеруванням 18-ї бригади полковника Лучинського на допомогу військам, що обороняються в районі Ломжи. Полковник Лучинський по дорозі бере у полон кілька тисяч полонених, але відізваний до Замбрува, втрачає цілий полк і сам дістає поранення.

Підрозділи 1-ї армії не втратили бойового духу, б'ються завзято, не лише обороняються, але й атакують. Так, група полковника Яциника, складена з 30-го піхотного полку, а також одного батальйону 41-го піхотного полку, взяла тисячу полонених, причому кілька сот російських солдатів потонуло в болотах Нареву.

Південна група 1-ї армії під командуванням генерала Жондовського відважно оборонялася в районі Нура і Цеханувця.

На 50-кілометровому фронті від Бугу до наднаревських боліт три російські армії б'ються з підрозділами польської 1-ї армії, які, незважаючи на те, що відділені одні від одних і страшенно стомлені 500-кілометровим відступом від Двіни, погано забезпечені, часто без взуття, не тільки не дають захопити себе зненацька і знищити, але й, коли одержують наказ, знаходять в собі сили відірватися від противника і відійти на підступи до Варшави.

Саме в цей час противник перетнув Буг під Гранним і після важкого бою змусив 1-у армію до відступу на лінію Малкіня — Острув, відкидаючи одночасно на Остроленку шойно сформовану групу генерала Ройї.

Протягом ночі з 4 на 5 серпня Желіговський пробивається з Замбрува до Острува. Йому це вдається, оскільки кавалерія Гая, котра могла б зайти з тилу, була зайнята спустошенням Снядова і його околиці.

Проте втрати були величезні: у 10-й піхотній дивізії залишилося 1000 багнетів, 18-а бригада полковника Лучинського власне перестала існувати, 2-а литовсько-білоруська дивізія налічувала 150 багнетів, морський батальйон — 80.

"Між Замбрувом і Островом під час нашого відступу кілька підрозділів 201-го добровольчого піхотного полку виявилися оточе-

ними з усіх сторін. Перевага противника була багатократною; в операції брали участь найбільш добірні російські полки, що мали на меті цілковите знищення добровольчих формувань. Оточені підрозділи вже вважалися втраченими. Але по кількох годинах запеклої боротьби добровольці під командуванням полковника Коца і майора Серанта прорвали щільний ланцюг і багнетами пробилися до своїх".⁸⁾

Невишколені, не при звичаєні фізично до труднощів війни, часто немолоді за віком добровольці билися відважно. У майбутньому відомий політик, а в той час молодесенький доброволець Єнджей Гертх⁹⁾ згадує, як він стояв на варті, а поруч нього переходила в атаку рота, яку називали "ротою юристів". "Її основу становили добровольці з варшавських правничих кіл, адвокати і стажисти адвокатів, прокурори, судді, нотаріуси. При нагоді я познайомився з одним із них, відомим лівим політиком, депутатом Сейму і адвокатом, віцеміністром юстиції Євгеніушем Смяровським, лисуватим паном після сорока років, в окулярах і з чималеньким животиком (...). Вони йшли ланцюгом з боку села (...). Справляли дивне враження — така собі стрілецька лінія літніх панів, вбраних у військовій мундири, але виразно цивільних. Противник, звичайно ж, їх бачив, бо зустрів густим вознем з гвинтівок і кулеметів. Кулі лягали густо (...), попадало їх багато, не знаю, чи були серед них вбиті, але поранених було досить багато. До села поверталися тоді ті, хто міг, а більш важко поранених збирали санітари". В іншій битві, під Ратибором, згадував Гертх, "ми перетворилися в маленьку жменьку. Зазнали величезних втрат. Так, наприклад, з двох офіцерів нашої роти, що залишалися живими, у тому бою загинули обидва. І командир батальйону також".¹⁰⁾

Генерал Юзеф Галлер у своїх спогадах занотував:

"Добровольча дивізія в двох битвах під Папроцю і Суражем чудово виконала свій обов'язок, затримуючи навальний більшовицький наступ на найкоротшій лінії Малкіня — Варшава".¹¹⁾

3 серпня на південній ділянці фронту поліська група відкинула ті частини 16-ї російської армії, котрі перейшли Буг поблизу Бреста, назад за річку, завдаючи їм відчутних втрат. Після включення до поліської групи 14-ї піхотної дивізії битва, яку було дано російським військам в районі Бугу — від Тереспояля через Янув Подляський до Дрогичина — закінчилась перемогою поляків.

Особливо вдалим був концентричний удар 14-ї піхотної дивізії і частин поліської групи по непідготовленому противнику, згрупованому поблизу Янува.

В результаті цієї битви був затриманий переможний похід 16-ї армії, відкинута її назад, за Буг. Два більшовицькі полки, які під Гнойним перейшли на сторону поляків, красномовно свідчили, що переможний до цього часу настрої цієї армії почав псуватися.¹²⁾

Забута сьогодні битва на Бузі та Нареві, затінена славою варшавської епопеї, мала, однак, важливе стратегічне значення. Передусім, вона затримувала переможний наступ російських військ на Варшаву з 29 липня по 8 серпня, а, отже, протягом десяти днів. Це дало Верховному командуванню можливість перегрупувати війська і створити резерви, а, отже, підготувати майбутній удар з-над Вепра.

Ось як генерал Мар'ян Кукель оцінив з роками тогочасне рішення про проведення битви на Бузі: *“Наша стратегія після провалу в перші дні липня виправилася в останній тиждень місяця після рішення маршала провести битву на Бузі, завдаючи удару з півдня (...). Концепція ця утрималася, хоча й довелося перемістити її у просторі через великий стрибок на Вепр і Віслу. Слід схилити голови перед розумом і силою волі цієї великої людини, котра з такого катастрофічного положення підняла польську стратегію так високо... Ніхто інший не зміг би цього зробити”.*¹³⁾

Організація битви на Бузі і Нареві, а також керування нею було першими діями генерала Розвадовського на посту начальника Генерального штабу.¹⁴⁾ Противника здивувала оперативна перевага поляків, виявлена вперше з початку відступу від Двіни.

Битва на Бузі і Нареві мала велике моральне значення, вона піднесла віру солдатів у власні сили, у можливість перемоги.

Вона позначилася також на зміні диспозиції російських армій, які наступали на Варшаву.¹⁵⁾ Головнокомандуючий російськими військами Сергій Каменєв у той час вважав (і слушно), що головні польські сили знаходяться в районі Любліна. В той же час, натрапивши в районі Бугу і Нарева на несподіваний і дуже сильний опір польських військ, починаючи з 29 липня, і вимушений скерувати у вузький, ледве 50-кілометровий коридор майже три свої армії, Тухачевський дійшов висновку, що має перед собою головні польські сили. У телефонній розмові з Каменєвим, він одержав дозвіл, хоча й з труднощами, скерувати три армії значно далі на північ.¹⁶⁾

Завдяки цьому рішення російських командирів Пілсудський міг без великих перешкод перегрупувати війська для наступу з-над Вепра.

Цікава інформація на тему битви є у спогадах генерала Желіговського: *"Під час битви на Нареві всі вищі командири, починаючи з командуючого армією, походили з однієї колишньої армії, в цьому випадку — з російської"*. Желіговський зазначає, що не хоче цим сказати, начебто вони були кращими за офіцерів, наприклад, австрійської армії. *"Однак спільне походження вищих командирів призвело до того, що вони, маючи за собою ту ж саму школу, розумілися значно краще і довіряли один одному, завдяки чому весь апарат командування функціонував набагато вправніше"*.¹⁷⁾

Може брак легіоністів Пілсудського серед вищих командирів армії був причиною того, що битва на Бузі і Нареві не стала національною легендою, як на те заслуговує?

ПОСИЛАННЯ

¹⁾ Лист Ю.Пілсудського на адресу Найвищої військової експертної комісії від 20 квітня 1921 року формулює причини, котрі схилили його до змін у командуванні північним фронтом 31 липня 1920 року.

²⁾ J. Haller: „Wspomnienia, Zwycięstwo 1920 — Warszawa wobec agresji bolszewickiej”, Editions Dembiński, Paryż 1990, s. 321.

³⁾ Чергова втрата, після Гродна і Оссовця, фортеці Бресту схилила генерала Желіговського у книзі про війну 1920 року до наступних рефлексій:

"Не можна погодитись з маршалом Пілсудським, коли у своїй книзі під назвою "Рік 1920", він говорить, що Брест був "ніби фортецею", Гродно ж він окреслює як "для прикрашення військового життя, зване фортецею". Дійсно, ці фортеці були недосконалими, однак цілком придатними для війни у 1920 році. Треба було лише, щоб з них скористалася наша стратегія.

Звичайно ж, лише після втрати фортець вищі штаби виявляли розуміння їх цінності. Накази про повернення Гродна, Оссовця чи, нарешті, Бреста — красномовні свідчення значення і цінності цих фортець. Однак ця реакція була вже запізненою. Для штурму необачно заданих укріплень ми не мали ні сили, ні технічних засобів. Найголовнішою ж причиною їх втрати у такому швидкому темпі була доктрина війни, яка спиралася виключно на рух і помилкове переконання, що наш солдат не здатний до оборони".

⁴⁾ W. Niekraz: „Harczerze w bojach w latach 1914-1921”, Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa 1930, s. 155.

⁵⁾ S. B. Mond, J. Gintel: „Historia 205 pułku piechoty ochotniczej im. Jana Kilińskiego”, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1932, s. 53.

⁶⁾ W. Sikorski: „Nad Wisłą i Wkrą — Studium z polsko-rosyjskiej wojny 1920 roku”, M.I. Kolin, Londyn 1941, s. 28.

⁷⁾ L. Żeligowski: op. cit., s. 63.

⁸⁾ W. Nickrasz: op. cit., s. 146.

⁹⁾ J. Giertych : „Wspomnienia ochotnika 1920 roku”, Paryż 1958, Odbitka z „Horizontów”.

¹⁰⁾ Чотири добровольчі піхотні полки, вирушаючи на фронт, налічували по 3000 солдатів, разом — 12 тисяч. Коли після двотижневого перебування на фронті, 12 серпня, вже як добровольча дивізія, ці полки ввійшли в район Модліна, то вже налічували ледве 1200 солдатів. Отже, втрати сягнули 90 відсотків початкового складу за два з половиною тижні. Жахливий рекорд. Що за марнотратство людських життів. Підсудський мав рацію, коли з самого початку заперечував проти створення спеціальних добровольчих частин і вимагав простого поповнення добровольцями загонів, які вже існують, де добровольці підіймали б моральний дух, а самі вчилися від бувалих солдатів військовому ремеслу.

¹¹⁾ J. Haller: op. cit., s. 320.

¹²⁾ W. Sikorski: op. cit., s. 29.

¹³⁾ H. Piątkowski: „Krytyczny rozbiór bitwy warszawskiej 1920 roku”, odbitka z kwartalnika „Bellona”, Londyn 1957, s. 31.

¹⁴⁾ M. Kukiel: „Pierwsza wytuczna operacji warszawskiej”, „Bellona” Sierpień 1925, Tom 19, zeszyt II s. 126.

¹⁵⁾ L. Żeligowski: op. cit., s. 66 i n.

¹⁶⁾ Це стверджують автори приміток до книги Ю.Підсудського “Рік 1920”:

“Сильний опір, вчинений поляками на Нареві і великі труднощі, з якими зіткнулися завдяки цьому опору головні сили західного фронту на всьому протязі від Брянська, через Нарев, аж до Ломжи з одного боку, а з другого боку легкість, з якою одна лише 15-а армія долала перешкоди на своєму шляху, по Брест включно, утвердили командуючого фронтом у переконанні, що головні польські сили знаходяться не десь, а саме у районі на північ від Брянська і Бугу”.

Тухачевський сам у своєму “Поході за Віслу” говорить про це:

“В кінці липня розпочинаються наші бої на Нареві і Бузі. Вперше від початку бойових дій поляки чинять нам тут впертий опір”.

¹⁷⁾ L. Żeligowski: op. cit., s. 66 i n.

РОСІЙСЬКІ ВІЙСЬКА ПІДХОДЯТЬ ДО ВІСЛИ

Накази розпочати варшавську битву командуючі віддали майже одночасно. Пілсудський — 6 серпня, а Тухачевський — 8 серпня. Пілсудський наказував привести війська у бойову готовність для оборони Варшави на 12 серпня, Тухачевський наказував здобути Варшаву 14 серпня. Обидва помилилися щодо намірів противника. Так, Пілсудський вважав, що головний удар російських військ піде на Варшаву, Тухачевський же скерував його на Модлін і на північ від нього. Тухачевський був переконаний, що головні польські сили згруповано в районах Варшави і Модліна, і не здавав собі справи, що за Вепрем Пілсудський приготував ударну групу.¹⁾

Згідно з “наказом про перегрупування” з 6 серпня польські війська після опору на Бузі послідовними кидками під покровом ночі і прикриваючи відступ підсиленими ар’єргардами, куди входили кавалерійські і піхотні підрозділи, а також артилерія, відривались від противника і займали позиції на підступах до Варшави і Модліна та концентрувалися за Вепрем. Більшість частин, виснажених довготривалим відступом від Двіни до Вісли, надходила у жалюгідному стані. Владислав Побуг-Малиновський подає, що 1-а армія підведа під Варшаву ледве 10 тисяч багнетів і близько 120 гармат, під Варшавою вони одержали поповнення приблизно у 20 тисяч багнетів і 140 гармат.²⁾

Найгірше виглядали частини північного фронту, які відступали у напрямку Модліна. З цих підрозділів генерал Владислав Сікорський вже кілька днів створював (а швидше, зімпровізував) 5-у армію. Ці частини дуже постраждали в боях з кавалерійським корпусом Гая, що від початку наступу від Двіни обходив з півночі польську 1-у армію, невпинно змушуючи її до відступу. Так, чисельний склад групи генерала Ройї протягом бойових дій останніх 10 днів зменшився наполовину; без обозів і польових кухонь, що втікли за Віслу, *“солдати кілька днів не бачили гарячої страви, не спали кілька ночей (...), постійно борючись, вони падали, не дивлячись на збуджуючий їх ентузіазм (...), повістю вичерпані”*.³⁾

Добровольча дивізія після кривавих боїв під Папроттю і Суражем налічувала ледве 1200 багнетів. *“Спухлі ноги солдатів, їх подерте взуття свідчили (...) про пройдені ними марші”*; незважаючи на запал добровольців, *“позбавлена дивізійного облаштунку і побутових предметів, вона не була здатною вступити в негайні дії”*. 17 піхотна дивізія після величезних втрат під час відступу від Двіни налічувала ледве 560 багнетів бойового складу, а отже, менше, ніж повинен налічувати батальйон.

Дивізії 4-ї армії, згруповані біля Дембліна, порівняно менше постраждали під час відступу. Настрій солдатів був добрим вже після кількох днів відпочинку, однак, їм часто бракувала обмундирування і спорядження. Пілсудський у своїй книзі відзначив: *“Таких жебраків, як я їх називав, до цього я не бачив на протязі всієї війни. У 21-й дивізії майже половина людей дефілювала переді мною у Фірлеї босоніж”*.

Фізичний стан, спорядження і обмундирування російських військ, що просувалися на Варшаву, не була кращими, солдати також були виснажені довготривалими переходами, починало бракувати боеприпасів і артилерії, котра не встигала за підрозділами піхоти, які мчали вперед.

Командуючий найкращою російською армією Сергеев занотував: *“(...) якщо бойовий дух і жага перемоги постійно зростали в підрозділах армії, то матеріальна сторона все більше давала зрозуміти, що пауза в часі просто необхідна. Обмундирування, спорядження, озброєння, обози, засоби зв'язку — все це вимагало хоча б тижня або двох для поповнення і упорядкування. Тили розтягнулися просто неправдоподібно; порожні пересувні склади і бездіяльні радіотелефонні станції тягнулися десь у хвостах обозів, авіаційні загоми могли б наздогнати армії лише повітряним шляхом, а їхні бази потребували залізничних ліній. Нарешті, що найважливіше, кавалерія не могла вже далі вести бойові дії у кінному строю, а піхота, котрій і попередньо бракувало солдатів, остаточно перетворилася на нечисельні кадри. Щоправда ці слабкі кількісно кадри загартувалися в боях, все, що було слабким морально і фізично, — залишилося в тилу і заповнило шпиталі. Залишилася цвіт армії — найцінніші кадри, тому дуже шкода було не мати змоги використати їх як кістяк для потужних армії”*.⁴¹

Російські війська, що вже п'ять тижнів мчали вперед у переможному наступі, не сумнівалися, що скоро здобудуть Варшаву і зможуть в ній “погуляти”.

Якщо говорити про моральний дух військ, то з обох сторін він був дуже високим.

Під Варшавою і Модліном польські підрозділи було підсилено добровольцями, головним чином патріотичною молоддю — гімназичною і робітничою. Студенти вищих навчальних закладів на фронті були вже давно, а селянам було не просто наважитись покинути свої господарства саме в час жнив. На думку Владислава Студницького, великою заслугою Вітоса було те, що він забезпечив нейтральність селян у війні з більшовицькою Росією, котра ж бо обіцяла їм землю, жадану спокон віку.

Солдати в переважній більшості розуміли, що повинні захистити Варшаву, бо від цього залежить доля Польщі. Вони здавали собі справу, що нарешті багатотижневий відступ скінчився, що надходять поповнення, люди і зброя, що командири віддають накази, цим разом не тільки відступати; вони відчували, що приготування до боротьби йдуть згідно з якимось планом. Вигляд елегантних французьких офіцерів з тростинками в руках, чисельних гармат на позиціях, бронепоездів, бронемашин і танків надавав їм бадьорості. Натомість приєднання до війська відловлюваних жандармами мародерів і дезертирів напевно не підносило морального духу підрозділів.

Російські солдати часто перевищували польських бойовою підготовкою. Після довгого переможного наступу стрільці російської піхоти бадьоро просувалися вперед, як на вченнях. З польського боку більшість солдатів-добровольців не вміла стріляти, дехто отримав гвинтівки лише по дорозі на фронт, не дивно, що при вигляді йдучих одна за одною лав російських стрільців і при неефективності власного вогню, польські невідгодувані, недосвідчені солдати не раз піддавалися паніці. Тим більше, що ніхто не навчив їх багнетному бою.

Порівняння сил сторін, задіяних у битві, не є легким. Статистики подають “продовольчий” або “бойовий” склад військ, що за своєю природою відрізняється один від одного. Наприклад, в середині серпня “продовольчий” склад 5-ї армії Сікорського досягав близько 46 тисяч солдатів, а “бойовий” близько 27 тисяч, “продовольчий” склад військ Тухачевського був близький до 203 тисяч, а “бойовий” 116 чи 112 тисяч 5). Під час бойових дій кількісні склади зазнавали змін внаслідок втрат і поповнень. За основу порівняння взаємних сил можна було брати кількість російських і польських військ, розтягнутих більш-менш паралельно до Вісли від

Гури Кальварії до Торуня, а отже на площині близько 300 кілометрів, або лише тільки на фронті варшавської битви, тобто від Гури Кальварії до Цеханова, а отже на відстані близько 120 кілометрів. Нарешті при оцінці протиборчих сил виявлялись нормальні тенденції, скеровані до зниження власних і збільшення кількості сил противника. Тухачевський у "Поході за Віслу" визначив чисельність своїх військ ледве у 40 тисяч багнетів і шабель.⁶⁾ Звичайно, ця кількість дуже занижена.

Вірогідно, з цієї причини Пілсудський у своєму "Році 1920" оцінив чисельність військ Тухачевського від 130 до 150 тисяч "бойової сили", польські ж, "котрі могли бути використані у так званій битві під Варшавою" від 120 до 180 тисяч.⁷⁾ У цього, швидше не докладного порівняння виникає, що, на думку Пілсудського, польські війська, які билися з арміями Тухачевського, могли мати перевагу чисельністю до 50 тисяч солдатів, а російські війська перевагу до 30 тисяч; з середніх цифр, наведених Пілсудським, виникло б, що 150 тисяч польських солдатів воювало проти 140 тисяч російських.

На думку М.Вжоска, проти 122 тисяч польських солдатів на полі варшавської битви виступало 188 тисяч солдатів противника.

Вже згадуваний лорд д'Абернон у книзі про варшавську битву оцінив кількісну перевагу польських військ над російськими як близьку 30 тисячам.⁸⁾

Норман Девіс визначив чисельність польських військ на цьому фронті у 156 тисяч, а російських у 116.⁹⁾ Наскільки наведена ним кількість російських військ здається наближеною до дійсності, настільки кількість військ польських виглядає завищеною.

Щодо чисельності російських військ, задіяних над Віслою, то верховне командування у Москві оцінювало їх на день 11 серпня у близько 112 тисяч солдатів,¹⁰⁾ при цьому на підступах до Варшави — близько 32 тисячі, на Віслі — близько 48 тисяч, у районі нижньої Вісли (Влошлавек — Плоцьк) — близько 21 тисячі і на напрямку Дембліна (мозирська група) — близько 11 тисяч.

В той же час польські війська чисельністю біля 124 тисяч солдатів були згруповані таким чином: на підступах до Варшави біля 40 тисяч, над Вкромю і нижньою Віслою біля 27 тисяч, за Віслою, в районі Гури Кальвадії біля 12 тисяч; над Вепрем біля 45 тисяч.¹¹⁾

Отже у варшавській битві, з 13 серпня до 17 серпня, на підступах до Варшави б'ється близько 40 тисяч польських солдатів

проти 32 тисяч російських, над Вкрою — близько 25 тисяч поляків проти 48 тисяч росіян. Поляки мають у своєму розпорядженні більшу кількість солдатів під Варшавою. Іноді польські автори тримаються протилежної думки, однак Сікорський виразно ствердив, що під Варшавою *“ми мали кількісну і технічну перевагу”*.¹²⁾ Вітос також наводить у спогадах думку генерала Розвадовського, виражену під час битви, що *“співвідношення сил в околицях Варшави для наших військ є дуже корисним”*.¹³⁾ Кукель засвідчив, що у варшавській битві *“поляки досягли чисельну перевагу”*.¹⁴⁾ Натомість не викликає сумніву, що на північ від Модліна, над Вкрою, російські війська були в два рази численніші за польські.

По обидві сторони 350-кілометрового фронту на східному березі Вісли було згруповано близько 124 тисяч польських солдатів проти 112 тисяч солдатів російських. Але у варшавській битві значна частина цих солдатів участі не братиме. Чому? Тому, що інші війська знаходяться поза полем битви, на відстані 100-150 кілометрів.

Обидва угруповання військ, російських на півночі і польських на півдні, що не беруть безпосередньої участі в битві, яка точиться, належать до еліти військ обох сторін. На півночі в районі Влоцлавка і Плоцька 4-а російська армія, найвидатніша з армій Тухачевського, загартована в перемогах на шляху від Двіни до Вісли, налічуючи 21 тисячу солдатів, була порівняно найкраще озброєна (144 гармати і 550 кулеметів). Разом з грізним кавалерійським корпусом Гая, що викликав жах своєю “славою” убивати полонених, вона становила могутню силу.

На півдні, за Вепрем, польська ударна група, складена з найкращих дивізій, великопольських і легіонерних, у складі 45 тисяч солдатів, також потужно озброєна (187 гармат і 750 кулеметів), становить ще більшу силу.

Обидва ці грізні для противника угруповання з різних причин не беруть участі у варшавській битві, хоча кожне з них могло б перехилити шальку її терезів у свій бік, наносячи удар по флангу військ противника. Російська 4-а армія, оскільки вона втратила зв'язок у командуючим фронтом Тухачевським, а отже до неї не доходять його розпачливі накази нанести удар з флангу по армії Сікорського, що билась на Вкрі. Польське угруповання над Вепрем, незважаючи на “тривожні” заклики з Варшави, організується і відпочиває — Пілсудський вичікує з ударом, доки більшовики не спливуть кров'ю.

Не підлягало сумніву, що угруповання, котре першим нанесе удар, забезпечить перемогу у варшавській битві.

В цій ситуації не мудрість воєначальників, але випадок, як деякі кажуть, “лот щастя” і навіть “чудо”, став вирішальним. Знищення радіостанції російської 4-ї армії в результаті рейду уланів по тилах противника призвело до того, що першою на полі варшавської битви з’явилася ударна група з-над Вепра. Вистачило лише несподіваної появи військ цього потужного угруповання на фланзі військ, які протистояли один одному, щоб Тухачевський як досвідчений стратег зрозумів, яка небезпека загрожує його армії, і дав розпорядження про їхній відступ від Вісли.

Якщо розглянути озброєння обох сторін, то виявиться, що війська Тухачевського мали на всьому фронті над Віслою близько 525 гармат і 2122 кулемети, польські ж війська – близько 630 гармат і 1684 кулемети. Крім того, поляки мали у своєму розпорядженні кілька десятків танків, кілька бронепоездів і дві ескадрильї літаків, котрих бракувало росіянам... Польські броньовики і бронепоезди давалися взнаки своїм вогнем російським військам. *“Вогонь ворожих (...) потягів і бронемашин безжально перетинав кожний крок вперед наших стомлених і матеріально послаблених дивізій”*, – скаржився російський історик. Крім того, росіянам бракувало боєприпасів. Через труднощі з їх доставкою з віддалених баз вони часто були змушені заощаджувати. Не підлягає сумніву, що в озброєнні поляки мали на підступах до Варшави виразну перевагу, на 60-кілометровому фронті у них було 259 гармат проти 200 противника, отож сила польського артилерійського вогню вразила атакуючих росіян, не дивлячись на те, що артилерія не завжди використовувалася повною мірою. На сторінках “Беллони” у 1925 році майор Едвард Перкович висловив застереження щодо взаємодії артилерії з піхотою, яку було понад міри зцентралізовано на найвищому рівні, внаслідок чого траплялося, що піхотні дивізії, звиклі до своїх артилерійських дивізіонів, повинні були взаємодіяти з невідомими їм досі батареями. Більше того, всі вимоги щодо вогню, чи то підготовчого, чи то загороджувального, скеровувалися командиром бригади або дивізії до штабу артилерійської групи, і лише той штаб визначав одну батарею чи кілька груп легких або важких батарей. В результаті на дієвості вогню іноді фатально позначався надто довгий період між вимогою вогню з боку піхоти і початком вогневої операції. Йшлося про надто довгий шлях проходження наказів, котрий відділяв командира батареї від вирішальних чинників.¹⁵⁾

Цю систему централізованого керування артилерійським вогнем, напевно, підказали французькі радники, спираючись на досвід світової війни на західному фронті. В умовах імпровізованої оборони під Варшавою і взагалі слабко діючого зв'язку ця система не завжди виявлялась придатною.

Сподіваючись на головний удар російських військ у напрямку Варшави, польське командування тижнів зо два готувало її оборону, особливо фортифікаційні укріплення на підступах до неї. Незважаючи на то, що з цією метою було створено фортифікаційний комітет під керівництвом генерала Міхаеліса, який попередньо займав високий пост у командуванні колишньої царської армії, командуючий північним фронтом у своїх спогадах відзначив, що *"оборону Варшави було підготовлено досить невміло"*.

Так само генерал Люціан Желіговський, котрий у критичні дні оборони Варшави командував угрупованням трьох піхотних дивізій, звернув увагу на *"капітальні помилки, які були притищені"* ¹⁶⁾ при її фортифікації. Власне, щоб захистити Варшаву зі сходу, оборонну лінію приготували німці під час світової війни. *"Треба віддати їм належне, вони зробили це дуже добре"*, коли на відстані більше десяти кілометрів виявили лінію пагорбів, рідких у цій швидше залісненій і плоскій місцевості її розташували на ній зручні спостережні артилерійські пункти. Наказ міністра військових справ, співпадаючий з думкою французьких радників, зобов'язував підготувати оборону саме на цій лінії. На жаль, губернатор Варшави і майбутній командуючий 1-ю армією після її відступу під Варшаву генерал Лятінік вирішив захистити місто краще, ніж це зробили німецькі штабісти. Він приготував другу лінію оборони, значно довшу і розташовану на кільканадцять кілометрів перед першою, передусім для того, щоб *"захистити мости на Віслі і столицю від артилерійського вогню противника"*, ¹⁷⁾ як написав він у своїх спогадах, передбачаючи *"що діялося б у Варшаві, коли б більшовицькі снаряди влучили у Замок чи Саську площу"*.

Автор праці про варшавську битву, майор Едвард Перкович тримався думки, що лінія німецьких фортифікаційних споруд від Свідра до форту в Бенямінові на Нареві, являла собою комплекс прекрасних і сучасно обладнаних окопів, добре бетонованих і лише незначно пошкоджених часу і занедбанням. Ця лінія була коротшою, а отже дозволяла виділити більше резервів. На новій лінії окопи були неглибокими, слабко обнесені колочим дротом, спостереження для артилерії дуже обмежене, підступи не прогляда-

лися, сповнені засідок і прихованих підходів. Лінія колючих дротів не давала можливості вести фланговий вогонь. Натомість німецька лінія, на думку автора, мала дуже гарний контур для флангового обстрілу, зразу ж за нею — чудові взаємодіючі між собою артилерійські спостережні пункти.¹⁸⁾

Нова оборонна лінія, стала, на думку генерала Желіговського, причиною невдач польських військ. *“Значно довша, не пристосована до місцевості, вона не мала прикритого тилу, була простою і майже не огороженою колючим дротом, ця лінія у жодному разі не витримувала порівняння з обороноздатністю німецької лінії”*. Захищати Варшаву від вогню далекобійної російської артилерії потреби не було, оскільки таку росіяни підтягнути не встигли. Натомість через нестачу людей укріпити оборонну лінію за такий короткий час не спромоглися, до того ж не було колючого дроту. Офіцери французької військової лінії критично оцінювали вартість праць, виконаних польськими саперами. Полковник Бурхарт-Букацький охарактеризував фортифікаційні роботи на ділянці, яку мала зайняти очолована ним 8-а дивізія, як *“фатальні”*¹⁹⁾. Гірше того, командуючий фронтом заборонив укріплювати другу, *“німецьку”* лінію оборони, щоб не заохочувати війська до передчасного відступу на неї. *“У таких умовах було занехаяно доцільно вибудовану оборонну лінію на користь шкідливої фікції”*, — такою була думка генерала Желіговського. В результаті жодна з оборонних ліній не була належно підготовленою. Крім того, забракло військ, щоб зайняти цю нову, значно довшу оборонну лінію. В цій ситуації на найбільш небезпечному напрямку, тобто білостоцькому шосе, — відрізок фронту шириною близько 30 кілометрів буде захищати лише одна піхотна дивізія, та й то найслабша. І, звичайно, його не захистить.

Серйозну загрозу для маневру з-над Вепра являла Кінна армія Будьонного, котру вже 10 липня директива верховного командування передбачала використати на люблінському напрямку, а наказ від 11 серпня скерував її у сторону Замостя. Ми вже знаємо, що через опір командуючого південно-західним фронтом Єгорова і комісара Реввоєнради при цьому фронті Сталіна цей наказ не було виконано вчасно. Підсудський у *“Році 1920”* поставив під сумнів твердження Тухачевського, що саме відсутність Кінної армії під Люблінном, у тилах ударної групи стала вирішальною у його поразці. Історик, який симпатизував підсудчикам, Владислав Побуг-Малиновський, поділяє однак твердження Тухачевського,

коли пише, що удар Кінної армії, хоча й послабленої після битви під Бродами, *“міг би якщо не перекреслити, то серйозно ускладнити польський маневр з-під Вепра і в результаті позначитися на наслідках варшавської битви”*.²⁰⁾ Полякам випало щастя, що рідко трапляється в польській історії. Непослух Єгорова і Сталіна дозволили виграти битву.

Організація і командування військ обох сторін виглядали таким чином.

Росіяни: головнокомандуючий Сергій Каменєв зі ставкою у Москві. Командуючий західним фронтом Михайло Тухачевський з місцем перебування у Мінську. У склад фронту входили, рахуючи з півночі, армії: 4-а під командуванням Сергеева, 15-а під командуванням Корка, 3-я — Лазаревича і 16-а очолювана Соллоубом. Ця остання мала своїм завданням здобуття Варшави ударом зі сходу. Нарешті на південному відрізку фронту (в районі верхнього Бугу) діяла мозирська група, якою командував Хвесін (див. план 7).

Як командуючий фронтом Тухачевський, так і командуючі підлеглих йому армій, були офіцерами царської армії і випускниками академії Генерального штабу, їм було по тридцять з лишком років, походили вони з дворянських або буржуазних родин і пішли до Червоної Армії добровольцями.

Поляки. Командуючий північним фронтом генерал Юзеф Галлер, начальник штабу полковник Влодзімж Загурський. Фронт розтягнувся від кордону Пруссії до Дембліна і охоплював три армії: 5-у у районі Модліна під командуванням Владислава Сікорського, 1-у під Варшавою, очолювану генералом Францішком Лятініком і 2-у за Віслою в районі Гури Кальварії, якою мав командувати генерал Болеслав Ройя. Від Дембліна до Бродів простягався центральний фронт під командуванням генерала Едварда Ридз-Сміглого. В його склад входили 4-а армія, якою командував генерал Леонард Скерський і 3-я, очолювана Зигмунтом Зелінським. З 3-ї армії виділено ударну групу, яка повинна була взяти участь у контрнаступі з-під Вепра. Від Бродів до південного кордону Польщі тягнувся південний фронт під командуванням генерала Вацлава Івашкевича.

Наказ від 6 серпня “про перегрупування” військ для варшавської битви призначав командуючим південним фронтом генерала Довбур-Мусницького, а командуючим 2-ю армією генерала Б.Ройю. Обидва ці генерали не зайняли однак своїх посад.

Генерал Довбур-Мусницький відмовився прийняти командування південним фронтом, “оголеного” від найкращих дивізій,

скерованих на північ. Він вважав, що слід було віддати йому командування великопольськими дивізіями, що в той час вважалися найкращими, і які він роком раніше сформував і вишколив. Крім того, як запевняє Побуг-Малиновський, він не вірив в успіх "ризикованого маневру" з-за Вепра, вимагав здати противнику Варшаву і відступити без бою на лінію Варти, щоб уже звідти завдати контрудар. Він звирівся Вейганові: *"Не хочу слухати Пілсудського і його безглузких наказів (...). Що за ідея з цією битвою!"*²¹⁾

Генерал Ройя наприкінці липня і на початку серпня командував групою військ на північному фронті з метою прикриття від обходу з флангів відступаючої 1-ї армії. Неодноразово він відводив свої війська без причини. Наказом від 6 серпня його було призначено командуючим 22-ю армією, яка стояла за Віслою в районі Гури Кальварії. Замість того, щоб їхати туди і прийняти командування, він з'явився у тогочасного прем'єра Вітоса і заявив, що вважає війну з більшовиками програною, що слід усунути Пілсудського від командування військами, створити робітничо-селянський уряд під головуванням Вітоса. Йому ж, Ройї, мали віддати командування всією армією і доручити розпочати переговори з більшовиками, котрі на це тільки й чекають, і що це без труднощів пощастить це зробити за посередництва польських комуністів з варшавських в'язниць. *"Виявилось, – повідомляє Вітос у своїх спогадах, – що вже за кілька тижнів до цього, виконуючи обов'язки командуючого Генеральним округом у Помор'ї і змушений виїхати на фронт, проти чого він так наполегливо захищався, він готував відокремлення Помор'я від Польщі і утворення там самостійної республіки на випадок зайняття Польщі більшовиками (...). Маючи все це на руках і побоюючись найгірших наслідків, всупереч своїй zasadі не втручатися у військові справи, я повідомив Главу держави про плани, наміри і вчинки генерала Ройя, вимагаючи усунення його від командування. Це було вирішено протягом кількох днів"*²²⁾

Вищезгаданий інцидент показує, як нерозсудливо повів себе заслужений генерал під впливом воєнної катастрофи. А той факт, що автори, пишучи вже в останні роки про війну 1920 року, часто називають генерала Ройя командуючим 2-ї армії, свідчить про те, як мало вивченою є історія цієї війни.

Але повернемося до варшавської битви. Що вражає в цій битві, так це імпровізованість у визначенні командування з польської сторони. Керуючий битвою начальник Генерального штабу генерал Тадеуш Розвадовський займав свою посаду неповних три тижні. Командуючий північним фронтом генерал Юзеф Галлер

керував ним 2 тижні, командуючий 1-ї армії генерал Лятінік — 4 дні, а командуючий 5-ї армії генерал Сікорський — 2 дні.

Новітня історія війн не знала таких переміщень у командванні на найвищому рівня перед вирішальною битвою. А від цієї битви залежала доля Польщі.

Чому така імпровізація? Передусім тому, що командування Північним фронтом перестало в липні володіти ситуацією. Генерал Шептицький та ще кілька офіцерів його штабу тяжко захворіли на дизентерію.

Тогочасний начальник Генерального штабу, полковник Станіслав Галлер, визнаючи війну програною і вбачаючи єдиний порятунок у перемир'ї і укладенні миру з більшовиками, пішов у відставку.²⁹ Отже, треба було призначити нового начальника Генерального штабу, нового командуючого північним фронтом, а також командуючого 1-ю армією, виснаженою відступом від Двіни. Новостворена 5-а армія потребувала командуючого також. Пілсудський на пропозицію Фоша (чи Вейгана) призначив на ці посади генералів: Розвадовського, Юзефа Галлера і Сікорського, котрих не любив і чієї популярності боявся.

Сутність плану варшавської битви в його остаточному вигляді полягала у тому, щоб:

1) зв'язати противника на півдні, прикриваючи Львів і нафтовий басейн;

2) зв'язати противника під Варшавою, відбиваючи його атаки і послаблюючи його;

3) на півночі не допустити передусім до обходу вздовж кордону з Німеччиною, після цього нанести удар по північному флангу російських військ і обійшовши їх правий фланг, відтиснути їх від Нареву на південь та вдарити по тилах військ противника, які атакуватимуть Варшаву;

4) група маневру з-над Вепру мала своїм завданням нанести удар по флангу і тилах противника, що атакував Варшаву, розбити його, а потім діяти у північно-східному напрямку.

Перший історичний наказ про наступ від 6 серпня передбачав удар лише з одного флангу — з-над Вепра. Наступний наказ від 10 серпня ставив завданням нанести удар також і з другого, північного флангу — від Вкри. Отже, початково запланований однофланговий маневр перетворився у класичний, двофланговий "каннський".*

* Маневр, застосований Ганнібалом у битві під Каннами, полягав у двосторонньому обході військ противника.

Згідно з наказом про перегрупування частини 1-ї армії 12 серпня зайняли позиції на підступах до Варшави.

Першу лінію оборони під Радзиміном, на який скеровувався головний удар російських військ, зайняла 11-а піхотна дивізія, відведена з фронту після тяжких втрат. Їй виділили поповнення у вигляді кількох сотень “дезертирів і волоцюг” зі збірного пункту в Оструві.²⁴⁾ Внаслідок цього моральний дух цієї колісь добірної галлеровської дивізії був не на висоті, її командир, генерал Ігнаци Ледуховський у драматичному наказі від 6 серпня апелював до підлеглих: *“Солдати! Закликаю вас востаннє — опам'ятайтесь. Не плямуйте слави прекрасної колісь дивізії...”*²⁵⁾ Генералу Ледуховському пощастило, напередодні варшавської битви він одержав інше призначення.

Виникає запитання, чому на цьому напрямку наступу російських військ польське командування залишило лише одну і то дуже послаблену дивізію, більше того, на досить довгому фронті — близько 30 кілометрів?

Початково на цьому відрізку мала стояти, крім 11-ї дивізії, ще й знаменита 18-а дивізія, перекинута з південного фронту, але відповідно до другого наказу про перегрупування її було скеровано до 5-ї армії під Модлін, і командування 1-ї армії не встигло замінити її іншими загонами.

Тимчасом російські війська рвалися вперед. Вже 9 серпня вони досягли Прасниша, а кавалерійський корпус Гая здобув Цеханув, 12 серпня 15-а армія зайняла Насельськ, а 4-а армія, яка своїм оточуючим рухом просунулася якнайдалі на захід, згодом дійшла до Влоцлавка і Нешави. У цей же час 3-я армія, що просувалася повільніше, виходила на фронт у районі Сероцька, а 16-а армія наближалася до Радзиміна, Мінська Мазовецького і Гарволіна (див. план 7). А отже була біля воріт Варшави.

ПОСИЛАННЯ:

- ¹⁾ M. Tuchaczewski: „Pochód za Wisłę”, M.I. Kolin, Londya 1971.
- ²⁾ W. Pobóg-Malinowski: „Najnowsza historia polityczna Polski” t. II, s. 501.
- ³⁾ W. Sikorski: „Nad Wisłą i Wkrą. Studium z polsko-rosyjskiej wojny 1920 roku”, M.I. Kolin, Londyn 1941, s. 67 i n.
- ⁴⁾ J. N. Siergiejew: „Od Dźwiny ku Wiśle”, Wojskowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1925, s. 107.
- ⁵⁾ W. Sikorski: op. cit., s. 121.
- ⁶⁾ M. Tuchaczewski: op. cit., s. 206.

⁷⁹ J. Piłsudski: „Rok 1920”, M.I. Kolin, Londyn 1941, s. 20.

⁸⁰ M. Wrzosek: „Bitwa warszawska — rola militarna i znaczenie”; Materiały sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 1-2 października 1990 r., Wydawnictwo Instytutu Historii PAN, Warszawa 1991, s. 84.

E. V. d'Aberno: „Osiemnaście decydująca bitwa w dziejach świata — pod Warszawą 1920 r.”, PWN, Warszawa 1990, s. 37.

⁸¹ N. Davies: „White eagle, red star”, Macdonald Co, Londyn 1972, s. 200.

⁸² J. Moszczeński: „Rosyjski plan bitwy nad Wisłą w 1920 r.”, *Bellona*, Warszawa 1925, s. 157.

¹¹¹ J. Odziemkowski: „Bitwa warszawska 1920 roku”, Biblioteka „Mazowsze”, Warszawa 1990, s. 52 i 77; Sikorski: op. cit., s. 121; M. Tarczyński: „Cud nad Wisłą, Bitwa warszawska 1920”, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1990, s. 39.

¹¹² W. Sikorski: op. cit., s. 131.

¹¹³ W. Witos: „Moje wspomnienia”, t. II, Instytut Literacki, Paryż 1964, s. 302.

¹⁴⁰ M. Kukiel: „Zarys historii wojskowości w Polsce”, Wydawnictwo Puls, Londyn, s. 313.

¹⁵⁷ E. Perkowicz: „Bitwa pod Warszawą w sierpniu 1920 roku i jej kryzys”, *Bellona*, Warszawa 1925, s. 215.

¹⁶⁴ L. Żeligowski: „Wojna w roku 1920. Wspomnienia i rozważania”, MON, Warszawa 1990, s. 75 i n.

¹⁷¹ F. Latinik: „Bój o Warszawę. Rola wojskowego Gubernatora i 1. armii w bitwie pod Warszawą w 1920 r.”, nakładem autora, Bydgoszcz, s. 18.

¹⁸¹ E. Perkowicz: op. cit., s. 246 i n.

¹⁹⁹ J. Odziemkowski: op. cit., s. 32.

²⁰⁰ W. Pobóg-Malinowski: op. cit., s. 503.

²¹³ W. Pobóg-Malinowski: op. cit., s. 500.

²²¹ W. Witos: op. cit., s. 292 i n.

²²³ Objął następnie dowództwo 13 dywizji piechoty, na której częście dzielnie walczył.

²⁴⁰ F. Latinik: op. cit., s. 23.

²⁵¹ „Studia taktyczne w historii wojen polskich” t. 13. „Bój na przedmościu Warszawy w sierpniu 1920 r.”, Warszawa 1934, s. 89.

"ПРЕКРАСНА БИТВА"

*Гей, хто поляк, — на багнеті!
Нині успіх або смерть...*

13 серпня польській розвідці вдалося розшифрувати радіодепешу, яка містила оперативний наказ командуючого 16-ю армією на наступний день. З нього виникало, що 21 дивізія 3-ї російської армії, яка йшла на Модлін, ще того самого дня завдасть удару з району Зегра у напрямку Праги, а з п'яти дивізій 16-ї армії, що атакували Варшаву зі сходу, три вдарять по відрізьку дороги, який обороняла польська 11-а піхотна дивізія, четверта дивізія піде на Вавер — Окунів, а п'ята на Карчев. Отже головний російський удар скеровувався на Радзимін.

Ця звістка подіяла на польський штаб як удар грому. Генерал Розвадовський, а також генерал Вейган добре усвідомлювали, що слабка 11-а дивізія не витримає удару трьох російських дивізій. Для цього, з метою полегшити становище 1-ї армії, вони зажадали від командуючого північним фронтом генерала Галлера, щоб 5-а армія завдала удару по російським військам вже наступного дня, 14 серпня, на світанку. Зберігся текст драматичної розмови командуючого північним фронтом генерала Юзефа Галлера з командуючим 5-ю армією генералом Сікорським, у якій останній доводив, що армія, якою він командує тільки два дні, ще не зібрана, не підготовлена до операції. Даремно. Генерал Галлер погодився лише перенести початок контрнаступу на кілька годин.

Одночасно генерал Розвадовський звернувся до Головнокомандуючого з проханням прискорити удар з-над Вепра. Пілсудський неохоче погодився перенести термін контрнаступу з 17 на 16 серпня.

13 серпня у післяполуденні години з маршу прямо у наступ в напрямку Радзиміна вирушила 27-а "Залізна" дивізія 16-ї армії, котра після перемоги над військами Колчака попросила скерувати її на польський фронт. Зосередження трьох російських дивізій на порівняно короткому відрізьку фронту призвело до перемішування

частин і ускладнювало командування, але запевнило російським військам значну перевагу. Виділена з сусідньої 3-ї армії, 21 дивізія ринула вперед, щоб першою ввійти до здобутої Варшави. За цю честь вона суперничала з 27-ю “залізною” дивізією 16-ї армії.

Лави російського стрілкового цепу, що просувалися вперед, зустріли на своєму шляху розтягнутий кордоном 46 полк 11-ї дивізії і змели його. Сусідній 47-й полк після короткого опору безладно відступив. Бій перекинувся на сусідню 8-у піхотну дивізію. Ввечері Радзимін здався. Серед загонів, які його обороняли, виникла паніка. *“Роти кинулися у безладний відступ. Залишили спорядження, обозні підводи, рюкзаки. Втікли жандарми, які мали вилловлювати дезертирів на шосе (...). Однак не всі піддалися переполоху. Групи солдатів під командуванням офіцерів і унтерофіцерів ще якийсь час оборонялися (...). Вони билися врукопашну, стріляли з відстані кількох кроків”*.¹⁾

Внаслідок цих боїв російські війська прорвали 1-у лінію польських фортифікацій і, проминувши Радзимін, дійшли ввечері до другої і останньої лінії оборони, зрештою слабкої, і в кількох місцях прорвали її. Лише 13 кілометрів відділяло їх від мостів через Віслу.

Близько півночі командир резервної 19-ї дивізії 1-ї армії, під назвою литовсько-білоруська, генерал Жондковський одержав наказ відбитися у росіян Радзимін. Атака мала розпочатися на світанку, але спізнилася. При підтримці власної артилерії, незважаючи на сильний кулеметний і артилерійський вогонь противника, очолювані своїми офіцерами, з гвинтівками в руках батальйони литовсько-білоруської дивізії близько полудня повернули Радзимін. Але ненадовго. Контрудар російської резервної бригади та полку козаків примусив польські загопи віддати Радзимін ще раз.

14 серпня важкі бої точилися також на південь і на північ від Радзиміна, у районі Непоренту і Зегра та на фронті сусідньої 8-ї піхотної дивізії під командуванням полковника Бурхардта-Букацького. У цих боях поліг капелан, який супроводжував добровольчий батальйон, що йшов у атаку під Оссовом (поблизу Воломіна), ксьондз Ігнаци Скорупка, підкошений кулею, коли він, схилений над важкопораненим солдатом, надавав йому останні релігійні послуги. Цей добровольчий батальйон не пройшов жодної бойової підготовки. У післяполуденні години прем'єр Вітос вирушив на автомобілі у бік фронту, щоб на власні очі побачити, що там діялося. Потім він згадував: *“Дорога на Марки і Радзимін вже майже*

від самої Варшави забита військовим транспортом (...) дещо далі ми зустріли розрізнені і досить численні військові підрозділи, які втікали що є сил у напрямку Варшави. Вони мчали наосліп через поля, луки, річкаки, губили й кидали по дорозі мундири і зброю. Генерал Галлер, що їхав автомобілем у бік Варшави, гарячою промовою намагався їх затримати. Однак це не дуже допомогло, вони мчали далі, поки сильний загін інших солдатів не перетнув їм шлях і не затримав силою. Генерал Галлер був настільки вражений, що, проїжджачи біля нас, взагалі мене не помітив, не дивлячись на знаки, які ми йому подавали. Скульський (міністр внутрішніх справ — М.П.) подивився на мене з болісною посмішкою. Ми обидва відчували якусь страшну змору... Небезпека повстала у нас перед очима в усій своїй жахливості, коли ми змушені були дивитись на все нові підрозділи солдатів, вбраних і зброєних, але переляканих, що не могли вимовити навіть жодного слова і лише у втечі вбачали свій порятунок. Запитані, куди втікають, вони нічого не відповідали, озираючись лише боязко назад себе”.

Далі Вітос зустрів командира литовсько-білоруської дивізії, генерала Жондковського, котрий пояснив, що внаслідок тяжких втрат і при відсутності успіхів багато солдатів не можуть позбутися почуття слабості і страху (можна припустити, що це були непідготовлені рекрути, які поповнили підрозділи недавно).

В якийсь момент обидва полки, що займали поодаль окопи, залишили їх, перелякавшись. “Причина цієї втечі була смішною і несерйозною разом, скотина, що виходила з подвір’я в поле, була прийнята за російську кавалерію (...). Можливо кілометри через два утікаючі полки були затримані і поставлені на такий відрізок фронту, з якого вже нікуди не могли рушити (...). У певний момент з лісу навпроти щільними масами висипали більшовицькі війська. Польська артилерія привітала їх шквальним вогнем. Піхота, до котрої належали і ці, що тільки—но втікали полки, перейшла в атаку. Ми заховалися за товстою стіною кам’яного будинку, щоб у безпеці перечекати сутичку. Вона була нетривалою, оскільки більшовики, атаковані збоку польськими загонами, які йшли з тієї ночі, відступили швидко, і, очевидно, з великими втратами”.

Вітос зустрів поручника, родом з Білорусії, що командував кількома батареями гармат, які в цій сутичці відіграли важливу роль. “Сам цей офіцер, легко поранений в голову і в ногу, весь в крові, не сходив зі своєї позиції вже дві доби. Коли ми до нього підійшли, він був блідий і хитався на ногах, та незважаючи на це, ніс службу з фанатичною затятістю.

Про себе говорити він не хотів, але цигарки взяв охоче”.²⁾

Щоправда 14 серпня наступаючі російські війська мали під Радзиміном успіх, але, незважаючи на великі зусилля, не змогли зламати другої і останньої оборонної лінії Варшави й дійти до мостів на Празі. Вони зазнали значних втрат, особливо від вогню польської артилерії, сила якого їх збентежила. Російські солдати, котрі ще минулого дня самовпевнено сповіщали мешканців Радзиміна, що на завтра будуть “на шоколаді в Бельведері”, стомлені і розчаровані відсутністю швидкого успіху, якого сподівалися, почали усвідомлювати, що здобуття Варшави не буде легким. Наступ російських військ на передмостові укріплення Варшави того дня було затримано.

Розглянемо тепер ситуацію на фронті польської 5-ї армії 14 серпня.

Згідно з наказом командуючого фронтом генерала Галлера, підрозділи 5-ї армії розпочали наступ близько полудня. Як і попереджував командуючий армією, не всі загони були готові взяти в ньому участь: зокрема добровольча дивізія ще не встигла прийняти всі виділені для неї поповнення, а 17-а бригада 9-ї дивізії лише вранці з’явилася у Варшаві. Тому-то у визначений термін на правому фланзі фронту в атаку вирушила лише Сибірська бригада – один полк у напрямку Нового Мяста, другий – у напрямку Насельська. Після попереднього успіху і відбиття російських контратак у вечірні часи вона зазнала поразки в нерівній боротьбі з 11-ю російською дивізією. З одним розбитим полком, а з другим, серйозно послабленим, вона повинна була відступити, даючи противнику можливість перетнути Вкру на досить великій смузі. Після відступу Сибірської бригади одна з бригад 9-ї піхотної дивізії, котра в той час встигла дійти до фронту, атакувала противника, щоб стримати просування його підрозділів вперед і перешкодити розширенню бреші, зроблених в секторі Вкри.

Того ж дня на правому фланзі армії два висунуті вперед форти фортеці Модлін – “Менкошик” і “Торунь” дісталися противнику.

Натомість на лівому фланзі армії успіху досягла група військ під командуванням генерала Крайовського (складена з 18-ї піхотної дивізії і 8-ї кавалерійської бригади), котра несподіваним ударом приголомшила російські загони, що готувалися до наступу на Плонськ. Вона захопила полонених і значну кількість військового спорядження.

Падіння двох модлінських фортів, повторна втрата Радзими́на, а також звістка про підхід російських дозорів до Непоренту і Праги викликали ввечері паніку у тилах 5-ї армії, опановану її командуючим "рішучими діями". Генерал Сікорський згадував:

"Ствердивши протягом ночі розпад деяких підрозділів, психічне надломлення офіцерів та втрату віри в перемогу у більшості вищих командирів, котрі запропонували начальнику штабу армії негайно припинити буцім-то даремний, пов'язаний з надто великими втратами контрнаступ і приступити до подальшого відступу, я розповсюдив о другій годині ночі телефонограму, в якій, посилавшись на вищі міркування, закликав підлеглих мені командирів до безумовного виконання дорученого їм завдання і розпочати на світанку 15 серпня повторний наступ на російські війська".³⁾

Отож ввечері 14 серпня ситуація на фронті 5-ї армії була несприятливою.

Що ж, повернімося на фронт 1-ї армії.

Після повторної втрати Радзими́на, ввечері 14 серпня на місце постою резервної дивізії фронту в Яблонній, прибув його командуючий генерал Галлер та командуючий 1-ю армією генерал Лятінік. Командир резервної дивізії генерал Желіговський одержав від командуючого фронтом наказ: очолити також діючі в цьому районі литовсько-білоруську дивізію та 11-ю, завдати удару по противнику і повернути Радзими́н.

Якою була ця керована генералом Желіговським 10-а дивізія, котра наступного дня відіграла одну з основних ролей в обороні Варшави?

Її основні кадри складала дивізія, створена у 1918 році на Кубані і переведена до Польщі у червні 1919 року самим генералом Желіговським. Дивізія брала участь у кампанії 1919 року, вона мала за собою 6-тижневий відступ від Двіни до Вісли, була перетомленою, зазнала великих втрат, але *"вистачило одного дня відпочинку"*, щоб *"повернувся добрий настрій, здоров'я і надія на перемогу"*, — згадував її командир.⁴⁾

Інші підпорядковані йому дивізії генерал Желіговський згодом оцінював таким чином: *"Менше я довіряв 11-й піхотній дивізії. Її доля під час війни була важкою. Часта зміна командирів та великі втрати, понесені під час відступу, не сприяли виробленню високого морального духу у цій дивізії (...), котра була поповнена молодим солдатом, не загартованим в бою. Натомість я дуже розраховував на 1-у литовсько-білоруську дивізію. Ця відважна*

бойова частина, що складалася переважно з добровольців із східних кресів, очолювана досвідченим і витривалим солдатом, генералом Жондковським, була однією з найбільш солідних і досвідчених дивізій”.

Не бажаючи ризикувати у нічному бою на незнайомій місцевості, генерал Желіговський вирішив розпочати наступ лише наступного дня на світанку, скеровуючи удар 10-ї піхотної дивізії не на Радзимін, а на село Мокре, розташоване на відстані двох кілометрів за Радзиміном, вважаючи, що *“хто володіє позицією Мокре, той панує над всім полем бою Радзиміна”*. Дві інші дивізії, тобто литовсько-білоруська і 11-а, мали ударити по Радзиміну фронтально.

Вже після відданого наказу командирам підлеглих дивізій Желіговський одержав письмовий наказ командуючого фронтом, *“якнайшвидше, навіть вночі завдати концентричного удару по Радзиміну”*, а отже зобов'язував виконувати наказ зовсім інакше. Було запіздно, щоб протягом ночі змінювати віддані розпорядження, більше того, генерал Желіговський визнав свій, вже відданий наказ доцільнішим.

Напевно внаслідок суперечливих наказів один за батальйонів 10-ї дивізії, відкомандирований на кілька годин раніше для самостійного ведення бойових дій разом з сусідньою литовсько-білоруською дивізією під командою поручника Стефана Погоновського вже о 1-й годині атакував Вульку Радзимінську, яка знаходилася у тилах 27-ї російської дивізії, що йшла на Яблонну. Російські полки, почувши сильну стрілянину у своїх тилах, почали відступати.

Желіговський потім написав: *“Наступу поручника Погоновського я надаю великого значення (...) Росіяни вже бачили свою мету досягнутою. З своїх позицій вони вже бачили вогні й світла Варшави. Ми захищали нашу столицю вже розпачливо. Боротися не тільки гармати, гвинтівки і багнети, але серця і душі обох армій. Вони були переможцями, ми переможеними. Дорога на Варшаву стояла відкритою. Здавалося, що без перешкод до неї може увійти неприятель.*

В цю мить слабкий батальйон, не чекаючи часу загального наступу, о 1 годині ночі атакує пункт, котрий, як виявилось пізніше, становив найчутливіше місце російської армії, центр головної артерії руху противника вперед.

Ми втратили багато офіцерів, які загинули героїською смертю, однак смерть Погоновського, котрий у тому наступі впав

смертельно пораненим, — момент історичний. Я переконаний, що в тому місці перегорнулася сторінка війни, наступив психологічний перелом у нас і у росіян. Починаючи з тієї атаки, почали свій відступ три бригади, що йшли досі переможно і нестримно, а також 21 дивізія, сіючи хаос і сум'яття своїм відступом. Погоновський, за велінням надзвичайного інстинкту, започаткував перемогу і 10-ї дивізії і 1-ї армії на варшавському плацдармі”.

Світало, коли батальйони 28-го піхотного полку 10-ї дивізії вирушили з Непоренту в атаку на село Мокре, яке після тяжких боїв пізнього пополудня здобула бригада під командуванням полковника Томме. Росіяни контратакували, розуміючи, що той, хто володіє Мокрим, панує над Радзиміном і всім полем битви. Запеклі бої тривали до вечора. Мокре переходило із рук в руки. При його обороні поліг командир 29-го піхотного полку майор Вальтер. Врешті Мокре залишилося в польських руках.

У свою чергу загони 10-ї дивізії розпочали наступ на Радзимін з півночі; з півдня його атакували батальйони литовсько-білоруської дивізії. Взятий під перехрестний вогонь Радзимін близько 19-ї години був здобутий. Варшаву було врятовано. День 15 серпня закінчувався. Закінчувалося свято Вознесіння Богородиці. Натовпи варшав'ян ось уже тиждень в переповнених костельолах і в незліченних процесіях благали Бога про перемогу над більшовиками. Вони ще не знали, що їх молитви було почуто. День 15 серпня святкуватиметься як “День солдата”.

Командир атакуючої Варшаву 27-ї “Залізної дивізії” Вітовт Путна згодом написав: *“Настав момент, коли не тільки поодинокі частини, а й вся маса втрачає віру в ефективність боротьби з противником. Відбулася психологічна реакція. Маса перестала бути здатною до атаки. Струна, яку ми натягували від Бугу, луснула”*.

Желіговський з часом зазначив: *“Варшаву було врятовано завдяки перемозі під Вулькою Радзимінською, Мокрим і Радзиміном. Вважаю, що історія належно оцінить тут роль 1-ї армії, яка, не дивлячись на свою ослабленість, не дивлячись на поганий стан укріплень і інші недоліки, змогла виконати своє завдання”*.⁵¹

На наступний день після повернення Радзиміна й надалі тривали запеклі бої, у яких поляки не лише відбили удари російських військ, але й змусили їх відступити на 1-у лінію оборони.

Закінчена перемогою битва під Радзиміном врятувала Варшаву від удару 16-ї російської армії, котра, хоча й послаблена і вимушена на цій ділянці фронту відступати, спробувала завдати

черговий удар по місту, цього разу на південь від нього. Противник діяв у районі Гури Кальварії, дійшов до Вісли, тут і там намагаючись переправитись через неї. Але атаки ці були слабкими, під тиском командирів, без того ентузіазму, з яким три дні тому російські дивізії здобували Радзимін і ринули в бік Варшави. Як слушно написав вище згадуваний командир російської дивізії: *“солдатська маса втратила віру в перемогу, перестала бути здатною до атаки”*.

Надалі, однак, небезпека продовжувала загрожувати Варшаві з півночі, з Модліна, та з заходу, де між Плоцьком і Влоцлавком російська 4-а армія готувалася перейти Віслу і атакувати столицю. Ще 19 серпня, коли вже три більшовицькі армії у більшому або меншому сум'ятті відступали з-під Варшави і Пултуська, загони російської 4-ї армії, незнаючи ситуації на інших фронтах, атакували Плоцьк, щоб переправитись через Віслу. На щастя, історія фортець у Гродно і Оссовці, які їх недолугі командири кілька тижнів тому здали противнику майже без бою, не повторилася. У Плоцьку знайшовся енергійний офіцер, майор Януш Мосціцький, під його керівництвом різні тилові загони — маршеві, штабні, телеграфні роти, а також цивільне населення споруджували барикади, щоб не допустити противника до мосту на Віслі. У місті бої точилися за будинки і вулиці, хлопці і дівчата підносили солдатам боєприпаси і продовольство. *“Якесь 16-річне дівчисько, підліток у спідниці, всю ніч з гвинтівкою в руках простояло на барикаді, а коли треба було, йшло на наступну барикаду, волаючи тоненьким голоском: “Вперед, хлопці!” Хто ж не пішов би за нею!”*

Десятирічний у той час Тадазік Єзьоровський, мій майбутній колега по львівському Кадетському корпусу і друг, під вогнем підносив боєприпаси солдатам, які вели бій, за що маршал Пілсудський особисто нагородив його Хрестом за доблесть; як пілот-випробувач він загинув у вересні 1939 року.

Тепер звернімо увагу на дії польської 5-ї армії 15 і 16 серпня. *“Тільки-но зажеєрів день 15 серпня, російські війська випередили нас і розпочали наступ по всій майже ділянці Вкри”* — записав командуючий 5-ю армією. Атаку противника було відбито як на фронті 18-ї піхотної дивізії, так і добровольчої дивізії, проте вона призвела до затізнення початку польського наступу.

17-а піхотна дивізія генерала Осінського, перш ніж вирушити у напрямку Насельська, була змушена усунути загони противника, які минулого дня оволоділи двома з модлінських фортець.

9-а піхотна дивізія під командуванням полковника Лучинського, б'ючись цілий день, зазнала відчутних втрат, але остаточно відкинула переважаючі сили противника і красивою багнетною атакою зайняла ввечері під Борковом міст через Вкру і захопила кільканадцять кулеметів. Це полегшило становище добровольчої дивізії, яка після цілоденного бою перебувала у важкій ситуації.

На лівому відрізку фронту 18-а піхотна дивізія після запеклого бою зайняла Нове М'ясто. Очоловану генералом Карницьким, 8-у кавалерійську бригаду, завданням якої було прикривати 18-у піхотну дивізію з півночі, з напрямку Цеханова, захопила кавалерійська фантазія. Ствердивши присутність військ противника в Цеханові, в ніч з 14 на 15 серпня бригада обійшла місто з півночі і рано-вранці, після кількох артилерійських залпів розгорнулася у бойовий порядок і з 203 добровольчим полком уланів на чолі, ввірвалася до міста. Несподіванка для противника виявилася цілковитою, командуючий 4-ю російською армією, ставка якого була у Цеханові, втік верхи до Млави, а його штаб до Остроленки, канцелярія ж командування армією і склади дісталися до рук уланів. Росіяни встигли спалити радіостанцію 4-ї армії. Ані щасливі від вдалої вилазки улани, ані будь-хто у польському штабі не здавали собі в той час справи, що їхні дії певною мірою зумовили польську перемогу у варшавській битві. Саме через втрату радіостанції протягом чотирьох вирішальних днів, з 15 до ранку 18 серпня, командуючий фронтом Тухачевський був позбавлений зв'язку з 4-ю армією і її піст'яма дивізіями, котрі рушили далеко на захід. Тухачевський віддавав армії накази повернути на схід і завдати удару з флангу по армії Сікорського, яка билася під Насельськом. Тимчасом 4-а армія і її кінний корпус, просунувшись у напрямку Торуня, *"блукали у поморському коридорі, наче воювали не з Польщею, а з Версальським договором"*, як згодом іронізував французький військовий автор, несвідомий причин цієї дивної ситуації.

Надамо слово Тухачевському, котрий через три роки після війни оприлюднив далекоюсяжні наслідки цього на вигляд неістотного епізоду:

"Тимчасом на стику 4-ї і 5-ї армій мав місце випадок, сам по собі незначний, котрий однак відіграв вирішальну роль у ході наших бойових дій і поклав початок їх катастрофічним результатам.

Польовий штаб 4-ї армії, котрий після наступу було перенесено до міста Цеханова, несподівано атакували дрібні загони против-

ника, що просочилися між 4-ю і 15-ю арміями. У результаті цього штаб був змушений швидко згорнутися і відійти на захід, до своїх частин. Цим було порушено зв'язок між штабом фронту і 4-ю армією, так і не налагоджений вже до нашого відступу. Це зрозуміло, виникало з цілковитого браку будь-яких засобів стратегічного зв'язку у нашому розпорядженні.

Сам тактичний інцидент було дуже швидко ліквідовано. 15-а армія висилає на стик свою резервну дивізію, швидко відновлює положення, і наш наступ триває далі. Однак, як виникло з подальшого ходу подій, ця обставина не була простим випадком. Польська 5-а армія, витиснута за річку Вкру, одержала наказ перейти в наступ і розпочати його на всьому фронті 15-ї і 3-ї армій”.

І Тухачевський продовжує:

“Наш наступ тривав уже п'ять тижнів. П'ять тижнів ми домагалися того, щоб знайти живі сили ворога і рішучим ударом остаточно їх знищити. П'ять тижнів “білі” польські армії незмінно ухилилися від вирішальної сутички з огляду на послабленість своїх частин і лише на Віслі, підсилені новими формуваннями, поляки наважилися на бій. Ми не знали заздалегідь, де зустрінемо головний опір противника — над Віслою чи за Віслою. Але знали одне: що десь знайдемо його головні сили і розіб'ємо їх у вирішальній сутичці. І ось тепер противник сам давав нам можливість це зробити. Польська 5-а армія, найслабша за складом частин і найслабша духом, перейшла в наступ на наші 15-у і 3-ю армії в той час, коли над її відкритим правим флангом нависли найсвіжіші, найкращі у бойовому відношенні частини нашої 4-ї армії. Командування фронтом не знаходило собі місця з радістю з приводу такої події; 15-а і 3-я армії одержали наказ відповісти на атаку противника рішучою контратакою по всьому фронту і відкинути його за ріку Вкру, 4-а ж армія, забезпечивши себе з боку Горуня, мала усіма силами атакувати фланги й тили противника, що починав наступ у напрямку Модліна.

Здавалося, що згуба 5-ї армії противника неминуха; її знищення потягло б за собою найважливіші наслідки для подальшого ходу усіх наших бойових дій. Однак полякам пощастило. Наша 4-а армія, де новий командуючий втратив зв'язок зі штабом фронту, не усвідомлювала повною мірою становища, яке виникало. Не отримуючи наказів фронту, вона виставила у районі Рачонж — Дробін якесь непевне напівприкриття і розкидала свої загоны на відрізку Влоцлав — Плоцьк. 5-у армію противника було врятовано і цілковито безкарно, маючи на фланзі і в тилах нашу потужну

*армію з чотирьох піхотних і двох кавалерійських дивізій, вона наступала далі на наші 3-ю і 15-у армії. Таке становище, просто потворне і неймовірне, допомогло полякам не лише затримати наступ 3-ї й 15-ї армій, але ще й крок за кроком витискувати їх загонами в східному напрямку”.*⁶⁾

Характерно, що Пілсудський у своїй книзі про 1920 рік, у якій він полемізує з працею Тухачевського “Похід за Віслу”, а це свідчить що вона була добре йому відомою, не згадав про розгін командування російської 4-ї армії, знищення її радіостанції рейдом польських уланів і про наслідки цієї події. Це не повинно дивувати. Адже офіційна теза пропаганди пілсудчиків проголошувала, що “геніальному маневру маршала з-під Вепра народ завдячує врятуванням вітчизни”. А тут раптом командуючий армією, яка боролася з поляками, ствердив, що це рейд відважних уланів врятував їх від поразки... З цієї ж напевно причини Пілсудський не погодився з твердженням Тухачевського, що відсутність Кінної армії у тилах ударної групи на Вепрі була однією з головних причин невдачі його наступу.

Тимчасом польське командування, котре не знало про відсутність зв'язку між Тухачевським і його 4-ю армією, дуже занепокоїлося, перехопивши 15 серпня російські радіонакази, що вимагали від цієї армії припинити бойові дії на нижній Віслі і вдарити з флангу по армії Сікорського в районі Модліна. Ці накази висунули перед польським командуванням питання, чи не відмовились перед лицем такої серйозної загрози від продовження запланованого наступу на Насельськ. Беручи однак до уваги успіх дій 18-ї піхотної дивізії під Цехановом та повідомлення про подальше просування частин російської 4-ї армії у напрямку нижньої Вісли, на нараді, у ставці 5-ї армії за участю генералів Розвадовського, Вейгана і Соснковського було затверджено сміливу, але слушну пропозицію генерала Сікорського щодо продовження й надалі наступу на Насельськ, виходячи з того, що його буде здобуто раніше, ніж здійсниться загроза удару російської 4-ї армії.

Отже, не звертаючи й далі уваги на радянську 4-у армію і на особливо небезпечний кінний корпус, Сікорський кинув усі дивізії, що входили до складу 5-ї армії, проти противника, який атакував зі сходу і північного сходу, щоб за всяку ціну провести битву саме на цьому плацдармі.

Бій за Насельськ розпочався рано вранці 16 серпня. Насельськ мав бути захоплений концентричною атакою з півдня, заходу і

півночі. Головний удар випадав на долю керованої генералом Осінським 17-ї дивізії, яка просувалася вздовж шосе і залізничної лінії Модлін — Насельськ. Старанна артилерійська підготовка випереджала атаку, два бронепоезди підтримували наступ піхоти вогнем своїх гармат і кулеметів. Добровольча дивізія стримувала сили противника на захід від Насельська. Дивізія генерала Крайовського і підпорядкована йому Сибірська бригада мали атакувати Насельськ з півночі, а 9-а піхотна дивізія з заходу.

В районі Насельська противник зосередив близько 4-х дивізій, а з польського боку діяла чи не вся 5-а армія. Напевно з метою додати своїм солдатам відваги, генерал Сікорський у наказі того дня писав: *"Незважаючи на велику концентрацію сил противника в районі Насельськ — Борково, я стверджую, що в цьому районі ми числом і технікою сильніші за більшовиків"*. І додав: *"З огляду на значення битви, яка розгортається на цьому відрізку, я знову якнайсуворіше наказую усіма силами перейти у визначений час до концентричного удару по Насельську, який, незважаючи на втрати, повинен бути у визначений термін захоплений. Зазначаю, що я особисто спостерігатиму за ходом битви і усуну з посади будь-кого, навіть найбільш заслуженого командира, який в нинішній, переломний момент не виявить належної сили волі, гарту і енергійності..."*

План битви генерала Сікорського в певний момент захитався під несподіваним ударом російських військ в районі Цеханова по флангу і тилах групи генерала Крайовського, складеної з 18 піхотної дивізії і Сибірської бригади. Дійшло до кровопролитних боїв у районі Сарнової Гури, Сонська, Лопатина, Сверчі. Дивізія була послаблена боями останніх днів, її втрати досягали біля 30 відсотків кількісного складу, особливо серед офіцерів і унтерофіцерів. Спочатку на 42-й полк цієї дивізії був скерований наступ трьох піхотних і одного кавалерійського російських полків. Мужній полк не зміг витримати цього нерівного бою. Втративши майже половину свого бойового складу, більшість кулеметів і виділену йому батарею гармат, після полудня він відступив врозсіп...⁷⁾

Польські частини відступили до Плонська, невдовзі після цього російські війська атакували це місто. Гарнізон не витримав удару і в паніці відступив. Ситуацію врятував 1-й полк легкої кінноти під командуванням майора Гробського, що в цей момент підтягнувся на поле бою. Контрнаступ легких кавалеристів, розпочатий з завзятістю і кавалерійським розмахом, призвів до розгрому

противника. Дезорієнтований, він залишив Плонськ і відмовився від поновлення атак. У такий спосіб лівий фланг 5-ї армії був тимчасово забезпечений.

Атаковані з трьох сторін російські війська, котрі захищали Насельськ, під прикриттям артилерії і при повному використанні кулеметного озброєння пішли у багнетну атаку, однак вони вже починали хитатися і частково надломлюватися. У визначений термін загони генерала Осінського ввійшли до Насельська, а згодом і полки 9-ї піхотної дивізії і 2-й Сибірський полк. За здобуття Насельська груди генерала Осінського прикрасив орден "Virtuti Militari".

Користуючись нагодою, варто підкреслити, що за весь хід війни 1920 року битва на Вкрі була однією з небагатьох, у якій командуючий армією кинув у бій свої дивізії і виграв. Цього не вдалося ні генералу Шептицькому в липні на білоруському фронті, ні генералу Ридз-Сміглому на Україні і Волині в червні і липні. Генерал Сікорський замість того, щоб сидіти в обороні, в безнадійній кордонній дислокації, атакував сильніші за нього сили, і більш того, вчинив це так зграбно, що на полі бою його війська, як підкреслив він це у наказі солдатам, були дійсно *"числом і технікою сильніші за більшовиків"*.

Можна ще додати, що битва під Насельськом стала можливою завдяки зміні першого наказу "про перегрупування" для варшавської битви від 6 серпня, зробленої за пропозицією генералів Розвадовського і Вейгана, котра, крім удару з-над Вепра передбачала також другий удар по російських військах на північному фланзі.

Після здобуття Насельська командуючий фронтом віддав 1-й армії наказ атакувати з Зегра у напрямку на Пултуськ і створити загрозу тилам російських військ, що відступали з району Насельська. Проте 1-а армія не мала достатньо сил, щоб виконати це завдання. Резервна дивізія командування фронту була і надалі необхідною у районі Радзиміна для забезпечення фронту від можливого контрудару 16-ї армії. Тому командуючий фронтом виділив у розпорядження 5-ї армії 7-у резервну бригаду, яка до того захищала фронт 1-ї армії під Зегром. Але ця бригада була тоді ще неспроможна вибити росіян із окопів, які вони займали під Зегром, і вирушити на Пултуськ. За такої ситуації генерал Сікорський наказав загонам 5-ї армії зайняти мости на Нареві під Сероцьком та за допомогою імпровізованих груп переслідування на автомобілях і підводах за участю батареї легких гармат якнайшвидше за-

хопити переправи через Нарев під Пултуськом і розбити стиснуті там більшовицькі війська.

Звістка про переможну битву під Насельськом викликала серед польських військ загальну радість. Командуючий фронтом заявив, що він “працею п'ятої армії захоплений над усяку міру”. Підпорядковучи командуючому 5-ї армії 7-у резервну бригаду, він полегшив армії виконання пултуської операції.

Внаслідок наступальних дій 5-ї армії і кровопролитних боїв, проведених з 14 по 16 серпня, війська 15-ї і 3-ї російських армій починають відступати на схід. Польська 5-а армія разом з лівим флангом 1-ї армії починають їх переслідувати. 17 серпня вони здобувають Пултуськ.

Перемога під Радзиміном захистила Варшаву від атаки російських військ зі сходу, перемога над Вкрою і повернення Пултуська усунуло небезпеку, яка загрожувала їй з півночі.

Перемога 15 серпня під Радзиміном і наступного дня під Насельськом визначили перелом у ході воєнних дій. Як написав цитований вище російський комдив, його війська втратили віру в ефективність боротьби, перестали бути здатними до атаки. Коли 17 серпня на лівому фланзі фронту з'явилася 1-а дивізія ударної групи Пілсудського, Тухачевський як досвідчений стратег, здаючи собі справу з великих втрат, зазнаних над Віслою, визнав варшавську битву програною і наказав своїм військам відступати по всьому фронту (див. план 8).

* * *

В наступний після варшавської битви день генерал Вейган писав дружині: *“битву виграно, слава Господу Богу. З художнього погляду це прекрасна битва. З точки зору політичних наслідків значення її виросте ще більше”*.⁴⁾

Згодом генерал Вейган сказав у Анкарі: *“коли б не битва Сікорського на півночі, весь маневр з-над Вепра не вдався б”*.⁵⁾

* * *

Лорд д'Абернон, про якого ми ще згадаємо, назвав варшавську битву “вісімнадцятою вирішальною битвою в історії світу”, оскільки в разі перемоги Червоної Армії “поразки зазнало б не лише християнство, але і вся західна цивілізація опинилася б у небезпеці”.

Велике перебільшення. Німецька армія напевно стримала б подальший похід більшовицьких військ на захід, щоправда німецький Рейх взяв би собі в нагороду визнані за Польщею у Версалі колишні, анексовані Пруссією, території. Поза цим росіяни офіційно засвідчили, що в жодному разі не порушать кордону Німеччини 1914 року. Тому, між іншим, влітку 1920 року Західна Європа так порівняно мало переймалася тим, що діялося на Віслі.

ПОСИЛАННЯ:

¹⁾ J. Odziemkowski: *op. cit.*, s. 56.

²⁾ W. Witos: *wspomnienia*, *op. cit.*, s. 299 i n.

³⁾ W. Sikorski: *op. cit.*, s. 136.

⁴⁾ L. Żeligowski: *op. cit.*, s. 82 i n.

⁵⁾ L. Żeligowski: *op. cit.*, s. 91 i n.

⁶⁾ M. Tuchaczewski: *op. cit.*, s. 211.

⁷⁾ W. Sikorski: *op. cit.*, s. 140, 152 i n.

⁸⁾ J. Weygand: „Weygand mon père”, Flammarion, Paris 1970.

⁹⁾ M. Sokolnicki: „Dziennik ankarski 1939-1943”, Londyn, Gryf Publications, 1965, s. 43.

ХТО ВИГРАВ ВАРШАВСЬКУ БИТВУ?

Протягом понад 70 років, які минули від Варшавської битви до сьогоднішнього дня, точиться не розв'язана суперечка, хто її виграв? Пілсудський, Вейган, Розвадовський? А може, дійсно сталося "чудо над Віслою?"

Після 1945 р. дискусії на цю тему в Польщі зроби́ть неможливими цензурний запис, що забороняє навіть згадувати про війну 1920 року – єдину війну, програну "непереможною" Червоною Армією. Тоді-то дискусія на тему варшавської битви перенеслася за межі Польщі.

У Лондоні учасник цієї битви і тяжко поранений тоді молоденький доброволець Єнджей Гертих у численних опрацюваннях намагався довести, що не Пілсудський, а генерал Розвадовський спланував і переможно провів битву.¹⁾

Маршал Фош ще раніше висловив переконання, що це генерал Вейган врятував Польщу у 1920 році, а французький історик у 1972 році, під час історичного колоквиуму на тему війни 1920 року, визнав Вейгана переможцем у варшавській битві, стверджуючи, що в той час він фактично виконував функції Голови держави і головнокомандуючого.²⁾

Командуючий однією з російських армій, які атакували Польщу у 1920 році, Сергєєв, написав, що *"весь успіх поляків у варшавській битві слід приписати французькому плану"*.³⁾

Англійський історик Норман Девіс в опублікованій у 1972 році книзі про польсько-російську війну вирішальну роль у переможній варшавській битві відвів Пілсудському, називаючи його *"архітектором і виконавцем перемоги"*.⁴⁾

Ну і, нарешті, у справі "чуда над Віслою" висловився її учасник, полковник Арцишевський, тогочасний начальник штабу 18-ї піхотної дивізії, ушлявленої переможними боями з Будьонним.

Автор висловив переконання, що *"крім випадків, що їх задумували генерали обох воюючих сторін, діялись також речі, ніким не передбачені, не нав'язані наказом, до сьогодні не з'ясовані."*

Торкається це передусім подій, що мали місце в день 15 серпня 1920 року і в близькі до нього дні".⁵⁾

На думку автора, ми маємо у цій битві справу з рядом військових рухів, запланованих так, а виконаних інакше або не виконаних взагалі: траплялися самостійні бойові дії підлеглих, які не містилися в регламентах, а викликалися "інтуїцією", прояви "вдачі" і "випадку" або виразного невослуху на полі бою і драматичного "збігу обставин".

Серед непланованих подій, які мали вплив на польську перемогу у варшавській битві, автор виділяє серед інших знищення 203-м добровольчим полком уланів під час рейду на Цеханув радіостанції 4-ї російської армії, внаслідок чого до неї не доходили накази командуючого фронтом Тухачевського, які вимагали удару з флангу по армії Сікорського, котра билася під Модліном з двома російськими арміями; невиконання Будьонним наказів командуючого фронтом і головнокомандуючого Каменєва, які вимагали припинити бої за Львів і вирушити на Люблін і Варшаву.

Тухачевський багаторазово підкреслює, що полякам "пощастило". Маршал Пілсудський визнає, що будь-кого змусить замислитись дивна, несподівана і така раптова зміна ролі обох воюючих сторін і він *"несвідомо шукає якихось надзвичайних причин"*.⁶⁾

Роль Вейгана

Після конференції в Спа прем'єри Великобританії і Франції скерували до Польщі місію, очолювану послами лорда д'Абернона і Юсерана. Обмірковувалася можливість направлення до Польщі маршала Фоша для того, щоб він прийняв командування польською армією. Не бажаючи однак компрометувати генераліссімуса на випадок поразки у Польщі, було висунуто кандидатуру генерала Вейгана.⁷⁾ Розумілося само собою, що цей досвідчений солдат, начальник штабу маршала Фоша, візьме на себе командування польською армією.

Вейган був іншої думки. Уже під час подорожі з Парижу до Варшави він написав кілька нотаток для членів місії, в яких висловлювався за призначення на посаду головнокомандуючого польських військ не чужеземця, а польського генерала: *"польська армія, очолювана поляком, може і повинна врятувати Польщу"*. У разі відсутності ідеального кандидата, пропонував він, можна було б розглянути висунення на цю посаду польського генерала з

великим авторитетом і великою енергією, який забезпечив би виконання наказів і підпорядковувався вказівкам офіцера союзників, призначеного начальником Генерального штабу.⁹⁾ Вейган був схильний посісти цей пост, напевно при генералі Юзефі Галлері, як головнокомандуючий.

Вейгана було прийнято в Бельведері "вишукано ввічливо, але швидше холодно". На питання, скільки дивізій він привів до Польщі, Вейган відповів, що союзники будуть забезпечувати польську армію озброєнням і амуніцією. Вейган висловив також погляд, що "популярні" генерали Юзеф Галлер і Довбур-Мусницький повинні отримати в армії посади (незабаром після того Пілсудський запропонував їм командування фронтами).

Під тиском місії союзників і щоб використати великий досвід Вейгана, Пілсудський 27 липня призначив його радником начальника Генерального штабу і забезпечив йому доступ до документів. Того ж дня Вейган і генерал Редклеф¹⁰⁾, британський радник місії, телеграфували до Парижа і Лондона, вимагаючи якнайшвидшої висилки до Гданська військових вантажів.

30 липня д'Абернон записав, що Вейган не може переконати польський Генеральний штаб перекинути частину військ з південного фронту на північний, і це тому, що в Спа було вирішено, що лінія розмежування буде проходити у Галичині не відповідно до етнографічного кордону, а там, де війська стоятимуть на день перемир'я, тому поляки будь-якою ціною хотіли обороняти Львів.

2 серпня д'Абернон відзначив, що польська військова влада не надає Вейгану необхідної допомоги. Ще через 3 дні він записав, що представники цієї влади неохоче приймають його вказівки і зволікають з виконанням доручень, принципово узгоджених і затверджених. У зв'язку з цим англо-французька місія зажадала зустрічі з представниками польських влад. *"Ми вирішили висловити протест проти ігнорування цінних зауважень Вейгана"*.¹¹⁾

5 серпня під час зустрічі французький посол Юсеран *"спокійно, але рішуче вимагав, щоб всі повідомлення як сприятливі, так і несприятливі, сповіщалися Вейгану, а його рекомендації виконувалися зразу ж після їх затвердження відповідними польськими чиновниками. Міністр закордонних справ Євстахій Сапега благав Вейгана не зневірюватися у жодному випадку, а продовжувати свою працю. Наслідком цієї дискусії було певне посилення авторитету Вейгана"*.

7 серпня Вейган інформував д'Абернона, що поляки почали з ним взаємодіяти тісніше, нарікав це тільки на недбайливість, на

неймовірну непунктуальність та непокоївся, що північний фронт і надалі залишається недостатньо забезпеченим.

У відповідь на пропозицію польської влади, щоб уряди Франції і Великобританії оголосили війну радянській Росії, ті відповідали, що у жодному випадку не зможуть скерувати до Польщі своїх військ, але надішлють повне озброєння і спорядження для двадцяти двох дивізій, однак за умови, що поляки призначать Головнокомандуючого, котрий не буде виконувати жодних інших функцій і погодиться ефективно використовувати допомогу офіцерів-союзників.¹²⁾ Одним словом, напередодні вирішальної битви союзники вимагали від Пілсудського звільнити посаду Головнокомандуючого.

Намагаючись досягти компромісу з союзниками, Пілсудський за посередництва Сапеги запропонував Вейгану посаду начальника Генерального штабу. Вейган відмовився і написав Фоггу, що напередодні вирішальної битви не можна змінювати ані Головнокомандуючого, ані начальника Генерального штабу, оскільки це загрожувало б поразкою. *“Метод командування тут дуже різниться від нашого, упряжка керується так відмінно, що чужоземець не зможе втримати віжки на повороті”*.¹³⁾

А ось що на тему варшавської битви і своєї ролі згодом написав сам Вейган:

“В сфері операції слід розрізняти концепцію плану битви від її виконання. Сутністю концепції, ідеєю маневру було затримання російського наступу на укріплені позиції в поєднанні з контрнатупом, що виходить з правого флангу оборони і скеровується у загальному північному напрямку, на фланг наступу противника. Ця ідея маневру у своїй простоті і в своїй можливості здійснення від початку з'явилась у моїй голові, як і у голові генерала Розвадовського та в голові головнокомандуючого таким негайним і злагодженим способом, що можу сказати, що була вона спільною.

Що стосується фактичного виконання плану, то справи виглядали інакше. Виконання, до якого я схилився, було результатом мого досвіду на заході у битвах, добре насичених по обидві сторони людськими резервами і озброєнням, з противниками, натхненними тим самим бойовим духом, загартованими як в обороні, так і у наступі, перебуваючими в бою завжди у тісному контакті. Це виконання не відповідало ситуації і якостям теперішніх військ. Виконання ж головнокомандуючого, навпаки, зважало як на можливість, так і на недоліки польських військ і військ противника. Воно було слухним, і я відразу до нього приєднався”.¹⁴⁾

Про свою роль у варшавській битві Вейган ще написав так:

"Кратко кажучи, я вважаю, якщо поминути менш важливі пункти, що я сприяв успіху операції в оперативному сенсі, наполягаючи від початку на зміцненні польських сил на півночі, бо це вони заважать на прийнятті рішення; використовуючи опір на Бузі досить довго для того, щоб нав'язана противнику неминучість затримки дала необхідний час для організації оборони і підготовки наступу; тильнуючи за небезпекою виступу з півночі і над здійсненням кроків, які служили б усуненню цієї небезпеки, а саме над створенням 5 армії під проводом генерала Сікорського. Ці розпорядження дозволили досягти переваги засобів на вирішальних напрямках, необхідних для успіху контрнаступу".¹⁵⁾

Коли у 1935 році редактор військового місячника надіслав Вейганові проект статті про війну 1920 року, той відповів йому серед іншого:

"Без уміння, яке я вніс до битви, без мого досвіду і мові активної ролі, виконання було б жалюгідним (lamentable). Стаття, яку ви мені пропонуєте, кидає дуже вірне світло на те, що Пільсудський спромігся зрозуміти так пізно, а саме, що Південь має бути оголений на користь Півночі; на його політичне заклопотання бути там, де буде ефект, а не там, де здійснюється командування; на його цілковиту нездатність зрозуміти необхідність переможного опору на фронті Варшави для того, щоб зробити можливим вирішальний маневр з флангу, і врешті його протидія створенню армії Сікорського, яку я однак створив (que j'ai formée quand t'ête) і котра єдина насправді билась і zapewнила успіх плану своїм гідним уваги опором і т.д.

Відступаючи від літери і переходячи до духу, я визнаю, що без морального зриву, який я, зміцнений добрим ім'ям маршала Фоша, приніс з собою, напевно не було б плану, виконаного вчасно. І я щиро вірю, що коли б мене там не було, мене, або когось іншого, хто знав і хотів (підкреслення Вейгана – М.П.), варшавська битва, можливо, не була б виграна".¹⁶⁾

Цей лист Вейгана закінчувався вимогою, щоб статтю, надіслану йому на відгук, не було опубліковано, оскільки це могло б зашкодити французько-польській дружбі.

У кампанії 1920 року Вейган мав кілька значних досягнень. Перш за все, від початку і завжди вимагав він підсилення північного крила польських військ; він перший, як досвідчений штабіст, передбачив оточуючий рух російських армій у напрямку помор-

ського коридору; коли майже всі навколо нього, з Пiлсудським включно, чекали головного російського удару по Варшаві зі сходу, Вейган своєю наполегливістю домігся, буквально в останню хвилину 5 серпня, рішення про створення на північному фронті нової 5-ї армії замість численних груп і підгруп, які протягом тижнів не змогли стримати охоплюючого їх з півночі наступу військ противника. *“Вейган забезпечив призначення в цю армію винятково динамічного командуючого (Сікорського) з чітким завданням і необхідними для його виконання засобами”.*¹⁷⁾

Внаслідок втручання Вейгана, 5-у армію, зокрема, було підсилено енергійною 18-ю піхотною дивізією, перекинutoю з кінця Польщі, а також Сибірською бригадою. Отже, напередодні варшавської битви Вейган міг поінформувати Фоша, що 5-а армія є *“достатньо сильною, щоб мати змогу ефективно протистояти нападу противника, якщо командири не втраять голів, а солдати будуть виконувати накази”.*

Польський автор, штабний офіцер, написав, що *“праця генерала Вейгана виявилась, в основному, в його впливі на концепцію битви 5-ї армії”.*¹⁸⁾

Французький генерал з величезним зусиллям отримав згоду Пiлсудського не лише на зміцнення польських військ у районі Модліна, але й під Варшавою за рахунок другорядного, на його думку, південного фронту, навіть ідучи на втрату Львова (французькі штабісти навіть радили відійти на лінію Сану). В результаті, крім 18-ї піхотної дивізії, Пiлсудський наказав зняти з півдня також дві інші хоробрі дивізії — 1-у і 3-ю дивізії легіонерів. Внаслідок цього, взаємний стосунок протиборчих сил був, згідно з Кукелем, таким. На всьому фронті 24 польські піхотні дивізії і 3 кавалерійські боролися з 36 піхотними і кавалерійськими російськими дивізіями; але у варшавській битві з 22 дивізіями противника будуть битись 21 піхотна і 2 кавалерійські дивізії поляків. *“Польські дивізії сильніші, на вирішальних напрямках поляки досягнуть кількісну перевагу”.*¹⁹⁾ Згідно з засадою Наполеона на місці під час бою було зосереджено 4/5, а, отже, максимум сил, які були у польському розпорядженні.

Одержавши 6 серпня на відгук проект “наказу про перегрупування військ” для варшавської битви, Вейган мав сумніви щодо характеру відриву від військ противника, вважаючи, що поляки повинні затриматись по дорозі від Бугу і чинити опір, а не відступати “одним стрибком”. Але він дійшов до висновку, що було б

вже запізно “переконувати, виправляти, організовувати”. Того ж дня він телеграфував Фошу і військовому міністру в Парижі окреслюючи в загальному вигляді план битви: *“польське верховне командування, нарешті, наважилося прийняти неминучі жертви у Галичині, щоб врятувати серце країни, воно вирішило дати головний бій на півночі, остаточно затримуючи противника на Віслі, на передмостових укріпленнях Варшави і контратакуючи з півдня на північ за допомогою сил, згрупованих між Віслою і Веррем (...) цей план видається мені єдиною можливістю (...) я з ним погодився (підкреслення М.П.). Він повинен мати успіх за умови, що його виконання буде швидким і точним, і що будуть зроблені кроки, яких поки що недостатньо, щоб забезпечити себе від загрози на північному фланзі (...)”*.²⁰⁾

У листі до Фоша він скаржився, що у польській армії командування у тому значенні, яке він, Фош, вчив надавати цьому слову, не здійснюється: жодних рішучих наказів, жодного контролю, жодної дисципліни (*pas d'ordres, pas de controle, pas de discipline*).

Вейган не міг погодитись з системою подання наказів польських командирів. На його думку, *“письмові накази, підписані, за які командири несуть відповідальність, мають замінити неконтрольовані і анонімні телефонні розмови”*.²¹⁾

Як досвідчений штабіст, Вейган був чудовим організатором. Він розширив мережу французьких офіцерів зв'язку, призначаючи їх не лише, як це було раніше, арміям і дивізіям, але і окремим полкам. Завдяки їхнім повідомленням він мав власні, безпосередні і швидкі джерела інформації, незалежні від польських, які неодноразово їм суперечили, що робило можливим у разі потреби швидко втручання. Під Радзимином французькі офіцери зв'язку були з загонами, що йшли в атаку, в білих рукавичках, вони своєю відчайдушністю підносили їхній дух, і не зважаючи, на те, що, потрапивши в полон, вони наражались на розстріл.²²⁾

Поряд з зусиллями, метою яких було зміцнення фронту на півночі, Вейган допоміг в організації оборони під Варшавою. Він знаходив час, щоб допомогти при укріпленні столиці фортифікаційними спорудами. В архівах збереглося багато його нотаток у цій справі, адресованих начальнику Генерального штабу. *“Визначте в подробицях лінію позицій, на яких хочете боротись”* — сповіщала рекомендація від 30 липня — і *“покваптесь, щоб її зміцнити”* — рекомендація наступного дня; *“створіть резерви та розподіліть їх”* — рекомендація від 2 серпня; *“розділіть оборонну лінію на відрізки*

*і призначте відповідних командирів” — нагадувала рекомендація від 3 серпня; і постійно, як головний мотив: “відавайте накази письмово; вимагайте складати вам рапорт про їхнє виконання, перевіряйте його особисто”.*²³⁾

Він направляв французьких саперних офіцерів для організації оборонної лінії, піхотних офіцерів для приготування кулеметної лінії вогню, артилерійських офіцерів для навчання польських артилеристів взаємодіяти з піхотою.²⁴⁾

Цей французький радник невтомно вимагав, як від Фоша, так і від французької влади збільшення і прискорення транспортів з поставками для польської армії; вимагав направлення до Гданська крейсера з так потрібними гвинтівками і боєприпасами, а також з загоном піхоти для допомоги при їх вивантаженні у порту (крейсер доплив до Гданська тільки після варшавської битви, але гвинтівки стали у пригоді в наступній битві, на Німані). Вейган намагався сколихнути бездушність французької інтендантури, котра, маючи 6 млн. пар чобіт на складах, зволікала з висиланням 300 тис. пар, необхідних польській армії, оскільки бракувало їй якихось папірців.

Завдання Вейгана у Польщі було нелегким, обтяжене тим, що він з'явився як кандидат на місце Головнокомандуючого. Пілсудський і Розвадовський вважали себе самих прекрасними командуючими, а від союзників вимагали гвинтівки і гармат, літаків і танків, боєприпасів і чобіт для солдатів, а не радників. Благородний характер Вейгана і почуття обов'язку цього дисциплінованого солдата полегшили йому співпрацю з польським командуванням, котре, зрештою, розуміло її необхідність перед лицем смертельної небезпеки. Французький історик підкреслив дуже важку і невдячну роль Вейгана як радника Генерального штабу, що ніс велику відповідальність, але не отримував відповідних засобів, і на випадок поразки міг би стати козлом відпущення.²⁵⁾

“... В цім краї мрій, веселощів і примх”

19 серпня Вейган повідомив французьке військове міністерство: *“З дня на день розпочнеться битва. Вона буде вирішальною. Командування і начальник Генерального штабу, які її підготували, повністю володіють грою”.* Того ж самого дня, обгрунтовуючи Фошу свою відмову прийняти запропоновану йому посаду начальника польського Генерального штабу, він писав: *“Отож, я залишаюся*

*радником і намагаюся робити реальні справи, визначені, послідовні; якщо мені вдасться щось зробити, це буде багато в цьому краї мрії, веселощів і примх".*²⁶⁾

Напередодні битви Головнокомандуючий залишив Варшаву і подався до Пулав, щоб там прийняти командування центральним фронтом і ударною групою.

Вейган занотував у своїх спогадах: *"Усі були здивовані, а я перший, бачучи, що Головнокомандуючий кидає загальне керівництво битвою задля особистого командування ударною групою. Його місце було не там".*²⁷⁾

Почалася Варшавська битва. *"У ці критичні дні мій батько взагалі не покидав генерала Розвадовського, приймаючи у його кабінеті рапорти, допомагаючи у підготовці наказів і разом з ним відвідуючи найбільш гарячі ділянки лінії бою"* – написав згодом син Вейгана.²⁸⁾

Коли росіяни розпочали відступ, і Пілсудський повернувся 18 серпня у Варшаву, на нараді у Генеральному штабі він прилюдно зневажив Вейгана: у його присутності розмовляв з генералами лише польською мовою, а з Вейганом взагалі не говорив про битву, оповів йому лише якийсь жарт. Ображений неналежним ставленням, Вейган, за посередництвом Розвадовського, зажадав пояснень, погрожуючи, що у противному разі поїде з Польщі. Для залягодження справи Пілсудський запросив Вейгана на обід до своєї польової ставки у Седльцях.

Через тиждень, довідавшись про запланований від'їзд Вейгана з Польщі разом з союзницькою місією, Пілсудський доручив генералу Розвадовському попрощатися з ним і від його імені вручити орден. Вейган власноручним листом подякував і написав: *"Я з гордістю буду носити хрест Virtuti Militari. Відзнака ця була б для мене ще ціннішою, коли б обставини дозволили мені отримати її з власних рук Командуючого, керівництво якого принесло військам перемогу".*²⁹⁾

Вітос згадував: *"Пілсудський, як і Розвадовський, приписували собі авторство битви під Варшавою, (...) генерал Вейган вперто мовчав. Коли одного разу я запитав про це міністра військових справ генерала Соснковського, він відповів мені, знизуючи плечима: "Вейган нічим не хвалиться, хоча достатньо напрацювався". Я ж про це небагато знав".*

Варшавська громадськість, а особливо право настроєний "світ", прощався з Вейганом квітами та цілуванням рук, робили це також

і дами, виражаючи вдячність “рятівникові вітчизни” під час маніфестацій організованих на зло Пiлсудському.

Озлоблений в той час проти Пiлсудського і Польщі Падеревський (адже Сейм не так давно розпустив його уряд) 27 серпня телеграфував Вейганові: *“Прекрасному переможцю у варшавській битві честь і подяка. Ви привели наших солдатів до перемоги. Ви врятували цілісність і незалежність нашої країни. Польща ніколи не забуде справи, яку Ви довершили”*.

Інакше оцінив його діяльність британський історик: *“Генерал Вейган, котрий без запрошення з’явився в Польщі під час кризи у серпні 1920 р., був демонстративно проігнорований і не відіграв жодної істотної ролі у перемозі, що мала надійти”*.³⁰⁾

У світлі описів діяльності Вейгана у Польщі і оцінка Падеревського, і Девіса однаково не відповідають дійсності.

Натомість по-діловому і справедливо роль Вейгана оцінив Сікорський, коли писав: *“Вейган, прийнявши без вагань досить непевний пост радника польського начальника Генерального штабу, посприяв організації польської перемоги на Віслі”*.³¹⁾

На думку Девіса, роль Вейгана в Польщі була винятково важкою. *“Він їхав до Варшави, сподіваючись прийняти командування польською армією. Він був начальником штабу головнокомандуючого військами переможної коаліції – маршала Фоша. Отже, міг сподіватися шани і поваги. Зустріли ж його приниження і зневаги. Пiлсудський прийняв його з запитанням: скільки дивізій Ви привели? Він не мав жодної. При Пiлсудському вихваляв двох генералів, котрих той дуже побиювався – Юзефа Галлера і Довбур-Мусницького. Став радником начальника польського Генерального штабу. Але його відносини з генералом Розвадовським були ще гірші, ніж з Пiлсудським. Його оточували офіцери, котрі вважали його нахабою, навмисно розмовляли між собою польською мовою, позбавляючи його не лише участі в їх дискусіях, але й повідомлень з фронту. Його пропозиції щодо організації оборони часто відхилялися... Одним з його нечисленних досягнень було те, що письмові накази прийшли на зміну попередній системі усного давання наказів. Особливо він допоміг генералу Сікорському, якого переконав про оборонне значення річки Вкри (...) Пiлсудський просто зухвало поставився до нього після переможного повернення до Варшави з Пулава... Навіть не побажав особисто нагородити Вейгана орденом “Virtuti Militari”*.

*Але, — доводить далі Девіс, — легенда про перемогу Вейгана у варшавській битві підтверджує ще раз, що для історії не так важливо, що сталося, як те, про що люди думають, що воно сталося”.*³²⁾

Зате повернення до Парижа було тріумфальним. Здивованого Вейгана на залізничному вокзалі вітав натовп з квітами, прем'єр Міллеран розцілував його в щоки, нагородив великим хрестом “Почесного легіону”, сповістив про присвоєння вищого генеральського звання. Все це тому, пояснює Девіс, що Вейган, як переможець більшовиків і рятівник католицької Польщі, був дуже потрібний Міллерану, бо тишив амбіції французів і був на руку католицьким патріотам, які власне вперше з часу існування Третьої Республіки отримали більшість у парламенті і мали намір ввести прем'єра Міллерана до Елісейського палацу. “Чудо на Віслі” збіглося в часі з канонізацією Жанни д'Арк і з виборами у парламент під гаслом “захисту християнства”. Досягнення Міллерана, які він мав досі, не були переконливими — він втратив провідну роль у коаліції на користь валійського методиста, погодився з припиненням збройної інтервенції проти комуністів в Росії, не врятував її від комунізму, не скерував французькі війська на допомогу Польщі, що опинилася під загрозою. А тимчасом Польща захистилася сама. Французькі праві кола і організатори виборів не втратили такої нагоди! Народові сповістили, що Міллеран весь час тримав ситуацію під контролем, що він не піддався паніці, що коли Червона Армія загрожувала Варшаві, він вислав на допомогу Вейгана, Міллеран став президентом Франції.

Крутійська спритність Ллойда Джорджа

Це більш дивовижне досягнення політичної спритності сталося по другий бік каналу, — продовжує англійський історик. Передвиборна пропаганда Міллерана блідне “у порівнянні з крутійською спритністю Ллойда Джорджа”. 15 серпня він виїхав у відпустку до Люцерни. 20 серпня він отримав вже достовірні відомості про перемогу під Варшавою. Він зараз же оприлюднив офіційне коммюніке, яке засуджувало більшовиків за напад на Польщу, але не поздоровив поляків з переможною обороною, не згадав навіть про Голову держави, про Головнокомандуючого Пілсудського, натомість відзначив д'Абернона і Вейгана як тих, котрі перехилили шальки на терезах перемоги. А хто надіслав їх Польщі на порятунок? Звичайно, він, Ллойд Джордж. *“Люзія була повною.*

Ллойд Джордж ділив лаври перемоги за битву, якої всіма силами намагався не допустити".

На думку Девіса, загальноприйнята в Англії і Франції версія варшавської битви так далеко відходить від правди, що можна було б думати, що її навмисно сфальсифіковано. Нічого подібного. Просто Пілсудський був у той час на Заході дуже непопулярним. Адже до війни 1914р. — він був революціонером і, на додаток, терористом, під час світової війни створював польські легіони, що воювали на боці німців, а, отже, проти Франції і Англії, після війни як "самозваний" маршал веде "імперіалістичну" війну, захоплює столицю Литви і Київ, неприхильний до Антанті, покумився з Леніним і не допоміг Денікіну розгромити більшовиків. *"В Англії і Франції Пілсудського вважали в той час зрадливим союзником, який веде Польщу до руйни. Ніхто поза Польщею не вбачав у ньому прямолінійного патріота, який бореться в умовах, що змінюються",* — стверджує Девіс.

У серпні загальним було сподівання, що його непопулярна діяльність буде увінчана падінням Варшави. Коли цього не сталося, і протягом кількох днів російські війська відступили розбитими, здавалося невірогідним, що зробив це Пілсудський. Попередній досвід зробив правду нестерпною. Вольтер міг би сказати: *"Якби Вейгана не існувало, його належало б вигадати"*.

Роль Пілсудського

На результат битви впливають два фактори: план і його виконання, тобто командування військами, які беруть у ній участь.

Якщо говорити про здійснення командування, то справа очевидна: Пілсудський напередодні битви, 12 серпня ввечері, виїхав з Варшави, а битва почалася на другий день. Спочатку він поїхав під Новий Сонч відвідати свою дружину і дочок, а потім до Пулав, де прийняв командування ударною групою. Коли Розвадовський по телефону з Варшави повідомив його, що Ю.Галлер віддав 5 армії наказ контратакувати від Вкри, Пілсудський коротко відповів: *"Нехай Галлер робить те, що йому подобається"*.³⁰⁾

У дні з 13-16 серпня, коли під Варшавою і Модліном точилися найзапекліші бої і вирішувалася роль Польщі, Пілсудський перебував у Пулавах. Він повернувся до Варшави і прийняв верховне командування лише 18 серпня, коли російські армії відступа-

ли вже другий день. А отже, під час битви він перебував поза верховним командуванням і поза Варшавою. Битвою він не керував.

Виникає запитання, чому Пілсудський в момент загрози покинув Варшаву, де перебувало верховне командування і де дійсно було його місце, і чому відмовився від керування всім ходом битви на користь командування ударною групою?

Важко дати однозначну відповідь на ці запитання. Сам Пілсудський обгрунтовував факт особистого керівництва ударною групою тим, що вважав її надто слабкою в порівнянні з покладеними на неї завданнями. *“Найважче завдання випало тому, хто, маючи слабкість, мав дати силу і хто всупереч сенсу повинен був відіграти вирішальну роль. Я вирішив заздалегідь, що не можу вимагати ні від кого зі своїх підлеглих, щоб цей нонсенс він брав на свої плечі, і в ту мить, коли я як Головнокомандуючий, нонсенс в основному приймаю, я повинен взяти на себе і виконання найбільш нерозумної частини. Тому-то я заздалегідь зупинився на думці, що контратакуючою групою командувати буду особисто”*.

Цей аргумент не видається істотним. Адже значно важче завдання у дні 13-17 серпня випало на долю командуючих арміями, які кривавилися під Радзиміном і Модліном, ніж Пілсудському, що в той час відвідував родину під Новим Сончем, проводив у Пулавах огляд військ, а потім повів їх, не зустрічаючи великого опору, до Варшави.

Пілсудський любив особисто очолювати ефектні військові операції, такі, як здобуття Вільна чи Києва, що запевняли йому популярність в народі і зміцнювали його політичні позиції. Він вважав, що очолюваний ним контрнаступ з-над Вепра розіб'є під Варшавою більшовицькі війська. Тимчасом Варшава захистилася сама. Залишити в небезпеці столицю — це була політична помилка Пілсудського, яку пізніше використали його вороги.

Крім того, Пілсудського напевно обтяжували тогочасні настрої у Варшаві, де значна частина громадськості вважала його відповідальним за похід на Київ, що закінчився катастрофою, де публічно його звинувачували у зраді. З роками Пілсудський відзначив, що *“не хотів бути (у Варшаві) об'єктом тривоги, яка мудрує, і безсилля, що розумує”*. Тому охоче скористався тим, щоб вирватися з Варшави, радість наповнювала його від думки, що він знову опиниться серед армійських частин, де він почував себе у своїй стихії.

Існує версія, що це Розвадовський умовив Пілсудського прийняти особисте командування ударною групою у Пулавах. Це здається правдоподібним, оскільки в присутності Головнокомандуючого у Варшаві він почував себе, безперечно, скутим. Не слід забувати, що у Варшаві, яка була під загрозою, в серпні зібралось багато вищих командирів: командуючий 1-ю армією, командуючий фронтом, начальник Генерального штабу, Головнокомандуючий. А генерал Розвадовський, сповнений ентузіазму і енергії, любив і хотів командувати.

Генерал Желіговський, що відіграв таку важливу роль у варшавській битві, в книжці про війну 1920 року виявив розуміння причин, які скилили Головнокомандуючого залишити Варшаву і прийняти керівництво ударною групою з-над Вепра, він висловив переконання, що *"його сильної волі і великого авторитету вимагає північний фронт. (...) Місце Головнокомандуючого було швидше у Варшаві, де зосереджувалась цілокупність битви, а не в Дембліні"*.³⁵⁾

Ясніше представив цю справу полковник дипломатичної служби Г.Пьонтковський, який у своєму аналізі варшавської битви висловив погляд, що перебування маршала було необхідним у столиці, *"звідки, діставшись до Модліна, він міг би керувати рухами армії, коли виявилось, що головні сили Тухачевського не йдуть на Варшаву, як це було закладено у нашому плані від 6 серпня, а спрямовуються на північ від неї, вздовж нижньої Вісли. Внаслідок відсутності головнокомандуючого у Варшаві битва 5-ї поточилась більш самостійно та викликала неповне згармонізування її з маневром Головнокомандуючого, що дало можливість більшості російських військ відступити з-над Вісли за Німан"*.³⁶⁾

Участь Пілсудського в плануванні битви

Не підлягає сумніву, що Пілсудський не командував у варшавській битві. Але яку роль відіграв він у її плануванні?

Вичерпна відповідь на це запитання знаходиться в праці генерала Мар'яна Кукеля, опублікованій на сторінках *"Белони"* у 1925 році під назвою *"Перший дороговказ варшавської операції"*. З неї випливає, що намір Пілсудського, усталений тієї пам'ятної ночі з 5 на 6 серпня, в головних рисах полягав у тому, щоб дати противнику битву на підступах до Варшави, протиставляючись обходу на північ від Модліна, який загрожував польським вій-

ськам, у скеруванні від Вепра на фланг і тили противника ударної групи, а також у прикритті за допомогою мінімуму сил Львова і нафтового басейну. Ризикований удар від Вепра, якому загрожували з півдня 12-а російська армія і Кінна армія Будьонного, мав провести сам Головнокомандуючий. Це готове рішення він запропонував вранці 6 серпня на нараді у Бельведері, в якій взяли участь начальник Генерального штабу Розвадовський і міністр військових справ Соснковський.

Начальник Генерального штабу запропонував два варіанти місця концентрації ударної групи: поблизу Варшави в районі Гарволіна або за Вепрем. Головнокомандуючий вибрав цей другий варіант як безпечніший для проведення концентрації.

Редакція наказу протягом післяобідньої пори і вечора підлягла *“кількаразовим важливим змінам (...) За розпорядженням начальника Генерального штабу, безперечно внаслідок нових нарад з Головнокомандуючим і з генералом Вейганом... до остаточної редакції наказу було внесено важливу зміну, яка радикально впливала на розподіл сил”*. А саме: — було усунуто 2-у армію з півдня, а дві її піхотні дивізії, 1-у і 3-ю легіонерні, визначено для участі в ударі з-за Вепра. Лише незадовго до півночі 6 серпня цей пам'ятний *“наказ про перегрупування” №8358/3* в остаточній формі з підписом генерала Розвадовського було передано на відправку.

Пілсудський, напевно, як і переважна більшість штабістів, передбачав, що наступ Червоної Армії піде шляхом Дибіча з лютого 1831 року, тобто просто на Варшаву. Тимчасом Тухачевський скерував шляхом Дибіча лише одну армію, а три — шляхом Паскевича з серпня 1831 року, щоб оточити Модлін з півночі, перетнути Віслу між Вишогородом і Плоцьком і здобути Варшаву з заходу.

Через кілька днів після виходу *“наказу про перегрупування”* Розвадовський і Вейган на підставі нових даних з фронту усвідомили, що головний напрямок наступу противника зосередиться на північ від Варшави.

У зв'язку з цим на нараді *“великої четвірки”* (Пілсудський, Розвадовський, Вейган, Соснковський) 8 серпня за пропозицією Розвадовського і Вейгана було вирішено: 1) посилити 5-у армію, додаючи до неї 18-у піхотну дивізію, Сибірську бригаду і 17-у піхотну бригаду з 9-ї дивізії; 2) план удару від Вепра, який був до того, доповнити ударом 5-ї армії з-під Модліна.

Відповідний *“оперативний спеціальний”* наказ від 10 серпня з фіктивним номером 10000 для введення в оману розвідки против-

ника, написав власноручно в одному примірнику генерал Розвадовський, а Головнокомандуючий своїм підписом "прийняв до відому", хіба неохоче, оскільки потім у своєму "Році 1920" він згадував: *"Я виїхав з Варшави до Пулав, сповнений почуття безглуздості і певної відрази до себе, що через боягузство і польську неміч був змушений суперечити всілякій логіці і всіляким здоровим планам війни"*.³⁷⁾ Ця саркастична увага стосувалася того наказу від 10 серпня, згідно з яким було розіграно варшавську битву.

Незважаючи на те, що Пілсудський погодився з "важливими змінами" первісного плану, його все ж не задовольнив розподіл військ, які було визначено для участі у варшавській битві. А саме, — він був переконаний, що забагато військ було призначено для "пасивної" оборони на півночі (Варшава, Модлін), і надто мало для рішучого удару з-за Вепра. *"Скільки разів робив я спроби переконати себе щодо необхідності не погоджуватись з цим, таким очевидним для мене безглуздям, стільки разів відступав я від рішення, притиснутий відповідальністю за державу і її столицю... Цей нонсенс основного принципу мучив мене так сильно, що мені справді іноді здавалося, що з усіх кутів щось хихотить і кепкує з мене, коли безглуздя і виразну глупоту я беру за підставу для моїх розрахунків чи мого рішення"*.³⁸⁾

Навіть через чотири роки після війни, пишучи про неї книгу, Пілсудський не здавав собі справи, що неслушно вважав тогочасну дислокацію військ у варшавській битві нонсенсом.

Перебіг битви показав, що дислокація польських частин у тогочасних умовах і ситуації була найбільш вірною, що визнав, між іншим, Тухачевський у своїх викладах про "Похід за Віслу".³⁹⁾

Подібно до Тухачевського, Сікорський також у праці на тему війни 1920 року підтвердив, що *"готуючи з польського боку битву на Віслі, було раціонально вирішено щодо розподілу сил і засобів, які були на той час у нашому розпорядженні"*.⁴⁰⁾ Між іншим, за цю оцінку, що перебувала в очевидній суперечності з поглядом Пілсудського, Сікорського було усунуто з дійсної військової служби.

Тимчасом, всупереч передбаченням Пілсудського польська 5-а армія, виявилася не надто сильною, а слабкою, коли проти неї виступили дві російські армії, а третя, висунута на захід, загрожувала її тилам. Від неминучої поразки її врятувало "чудо", яке сталося в Цеханові, коли на світанку 15 серпня 203 добровольчий полк уланів, беручи участь у кавалерійському рейді по тилах противника, вибив осліий там штаб 4-ї російської армії, який пе-

ред втечею встиг спалити свою радіостанцію. Завдяки цій події, важливість якої не усвідомлювали в той час ані улани, ані вище командування, протягом наступних кількох днів, вирішальних для варшавської битви, більшість дивізій російської 4-ї армії разом з грізним кавалерійським корпусом, позбавлені наказів командуючого фронтом, потрапили аж під Плоцьк і Торунь, замість того, щоб завдати удару по флангу армії Сікорського і зіпхнути її до Вісли. Тухачевський ствердив, що лише знищення радіостанції врятувало армію Сікорського від неминучої поразки. Це красномовно свідчило про те, що Сікорський не мав у своєму розпорядженні забагато військ.

І під Варшавою також військ не було забагато, як стверджує Пілсудський, якщо більшовики зламали обидві і єдині оборонні лінії і дійшли майже до мостів через Віслу.

Як уже згадувалося, прибічники Пілсудського після 1920 року посилено пропагували погляд, що *“геніальному плану Пілсудського завдячуємо ми перемогою у варшавській битві”*. Тимчасом, як це однозначно виникає з оповідей Пілсудського, які містяться в його книжці *“Рік 1920”*, сам він виступив проти головних положень цього плану (дислокація військ), вважаючи їх *“суперечними логіці і всім здоровим планам війни”*.⁴¹⁾ При такому критичному ставленні до плану важко визнати Пілсудського його виключним автором. План битви, викладений у наказі від 6 серпня і доповнений наказом від 10 серпня, був, безперечно, спільним творінням Пілсудського, Розвадовського, Вейгана і Соснковського. Ініціаторами цього останнього наказу були Розвадовський і Вейган. Напевно тому у своїй книзі Пілсудський про наказ від 10 серпня не згадав взагалі, мовчать про нього також історики з наближених до Пілсудського кіл, серед них і Вацлав Єнджеєвич, автор *“Хроніки життя Юзефа Пілсудського”*.⁴²⁾

Цікаво, що досі жоден з істориків не замислився, як проходила б варшавська битва, якби вона розігралася відповідно до волі Пілсудського, який хотів надати ударній групі на Вепрі кілька додаткових дивізій за рахунок військ, котрі обороняли столицю і билися в районі Модліна?

Під Варшавою 14 серпня противник прорвав обидві і єдині лінії оборони і опинився ледве не за кільканадцять кілометрів від міста. Щоб стримати атаку противника, виявилось недостатнім кинути в бій останній резерв командуючого 1-ю армією, литовсько-білоруську дивізію. Командуючий фронтом був змушений вести

в бій свою єдину резервну дивізію, — 10-у генерала Желіговського. В той самий час польська 5-а армія билася з вдвічі або втричі переважаючими силами і лише помилка противника, який відпустив свою 4-у армію надто далеко на захід, і випадкове знищення радіостанції цієї армії в Цеханові врятувало армію Сікорського від оточення і поразки. Отже, заплановане Пілсудським збільшення ударної групи на Вепрі за рахунок послаблення військ під Варшавою і Модліном на кілька дивізій призвело б найвірогідніше до падіння столиці 15 або 16 серпня. А в той же час група 7-8 найкращих польських дивізій під його командуванням перебувала б бездіяльно за 120 кілометрів від поля бою. При тогочасній моральній пригніченості військ і суспільства падіння Варшави напевно означало б поразку у війні.

Повторилася б історія невдалої битви під Мацеївіцями, коли запізнення дивізії Понінського призвело до поразки на полі битви і розпаду Речі Посполитої.

У серпні 1920 року до поразки, на щастя, не дійшло, бо Пілсудський підкорився тиску Розвадовського і Вейгана і не підсилив так, як прагнув, ударної групи. Але злість з приводу того, що він підкорився їхньому тиску, він розрядив через чотири роки у своєму "Році 1920", написавши, що *"нонсенс і виразну глутоту"* він змушений був зробити підставою своїх *"розрахунків і рішень"*.⁴³⁾

Підводячи підсумок, можна ствердити, що Пілсудський не лише не командував у варшавській битві, але, що важливіше, його первісна концепція проведення цієї битви зазнала принципових змін, котрі він підтримував, хоча й неохоче. Незважаючи на це, Пілсудський відіграв головну, ключову роль у варшавській битві.

Яким чином?

Він прийняв рішення. Після безсонних ночей, після драматичних борінь з самим собою, всупереч порадам Фоша і французьких штабів. Прийняв рішення провести битву на Віслі. Рішення історичної ваги, від якого залежало подальше існування незалежної польської держави.

Пам'ятаймо, що під час війни з Росією у 1831 р. тогочасний Головнокомандуючий генерал Скушинецький не зміг прийняти рішення, коли начальник штабу і дуже здібний стратег генерал Прондзинський запропонував йому плани наступальних операцій, які могли принести Польщі перемогу. Головним чином через брак рішення Головнокомандуючого листопадове повстання закінчилося поразкою.

На думку британського історика, невичухаюча полеміка навколо авторства плану варшавської битви позбавлена сенсу. *“Не має значення, хто опрацюював пов’язані з ним деталі: Пілсудський, Розвадовський чи Вейган (...) Принципове рішення (...) допомогло вирішити, чи можна затримати відступаючі вже півтора місяці війська, протягом тижня змінити їх дислокацію і кинути у контрнаступ в той момент, коли противник загрожував столиці”*.⁴⁴⁾ Таке рішення Пілсудський, однак, прийняв. Він наказав військам, вичерпаним фізично і морально довгим відступом, перейти до контрудару.

Місія союзників, що перебувала у Варшаві, оцінила план контрудару як надмірно ризикований. Майже всі дипломати спакували валізки і евакуювалися в Познань. Д’Абернон занотував, що *“стратегія поляків”* втягнула Варшаву у серйозну небезпеку. *“Атака російських сил на столицю могла б закінчитись здобуттям Варшави, перш ніж флангова атака поляків спромогалася б порушити рівновагу росіян”*.

Не дивно, що представники союзників у Варшаві непокоїлися, адже найбільший військовий авторитет того часу маршал Фош відраджував від контрнаступу, повторюючи: *“Станьте міцнішими, створіть сильну лінію оборони, затримайте противника і лише потім можете думати про контрудар”*.

Сьогодні, з перспективи років, здається, що затримання у той час російських військ на якійсь оборонній лінії дозволило б Тухачевському підтягнути до Варшави свої резерви, тилові служби, спорядження, важку артилерію і боєприпаси, котрі не встигали за армією через феноменально швидкий марш від Двіни. Поляки ж не мали чого підтягувати — усі загони і спорядження, яке вони мали, були вже зосереджені під Варшавою і Модліном. У результаті, нав’язуване Фошем затримання більшовиків на якійсь оборонній лінії посилювало б їх більше, ніж поляків. Цю ситуацію краще розумів Пілсудський у Варшаві, ніж Фош у Парижі.

Не підлягає сумніву, що прислуховуючись до порад маршала Фоша, поляки програли б варшавську битву.

Однак прийняття рішення всупереч його думці було чималим ризиком. А реалізація цього рішення була безмірно важкою.

Пам’ятаймо, що здійснення командування над польськими військами не було тоді легким. Їх очолювали генерали, що прибули з різних армій, з різними воєнними доктринами, тактиками бою і методами командування. Пілсудський згадував: *“Особисті стосунки в армії, і серед вищих офіцерів особливо, належали до найгір-*

ших, які я коли-небудь знав з історичних наукових досліджень". Відїжджаючи до Пулав, він просив Соснковського і надалі бути "тим опікунчим духом по відношенню до вічно посварених і вічно перебуваючих у суперечці генералів, зменшуючи всіма можливими засобами цю анархію командування".⁴⁵⁾

У середині серпня на найвищому рівні командування виникла криза. Визнаючи ситуацію безнадійною, генерал Довбур-Мусницький відмовився від прийняття командування південним фронтом; на вимогу прем'єра Вітоса було усунуто з командування 2-ю армією генерала Ройю, котрий вважав війну програною і вимагав відставки Пілсудського; нарешті, за пропозицією начальника Генерального штабу було відізвано командуючого південним фронтом генерала Івашкевича, котрий запропонував віддати Львів і відвести війська за Сан, як радили французи, і на його місце призначено генерала Ламезана-Салінса.

Пілсудський своїм авторитетом зміг тримати в руках своїх генералів. Красномовним був жарт, який ходив того часу в Варшаві, що генерал Розвадовський більше боїться Пілсудського, ніж більшовиків!

Здається певним, що **без Пілсудського не дійшло б до варшавської битви**. Жоден інший польський генерал не прийняв би рішення, яке суперечило б порадам Фоша і місії союзників, а якби прийняв, зустрів би такий опір інших генералів, що не зміг би його реалізувати. Тому Пілсудському слід завдячувати переможну варшавську битву.

На відміну від ситуації у польській армії, серед командування найвищого рівня з російської сторони забракло дисципліни, адже головнокомандуючий Каменев не завжди міг нав'язати свою волю Тухачевському, Будьонному, Сталіну, на що скаржився Ленін і що стало однією з головних причин поразки військ противника у варшавській битві.

Відставка Пілсудського

Пілсудський вирішив виїхати з Варшави на фронт 12 серпня. Перед від'їздом він запросив прем'єра Вітоса, віцепрем'єра Дашинського і міністра Скульського на дуже важливу і конфіденціальну, як він сказав, нараду. Вона пройшла в президії Ради міністрів. Згідно з повідомленням Вітоса, "Головнокомандуючий був дуже невпевненим, вагався і сильно нервував".

У розмові, яку він розпочав сам, він був нечувано обережний, а торкаючись поточних справ, давав скоріше дуже сумні прогнози. Твердив, що все ставить на останню карту, без жодної певності перемоги... В ході розмови він виїняв з кишені незапечатаний лист і зачитав його голосом надзвичайно невиразним і зміненим. На чотирьох сторінках малого формату містилося досить широко вмотивована його відставка з посади Голови держави".¹⁶⁾

У дійсності Пілсудський заявив також і про відставку з поста Головнокомандуючого. Ось зміст того листа Пілсудського:

Бельведер, 12.VIII. 1920р.

Вельмашановний Пане Президенте!

Перед своїм від'їздом на фронт, зваживши на всі наші обставини як внутрішні, так і зовнішні, я прийшов до переконання, що моїм обов'язком по відношенню до Вітчизни є скласти Вам до рук, пане Президенте, мою відставку з посади Голови держави і Головнокомандуючого польських військ.

Приводи і причини, які схилили мене до цього кроку є такими:

1) *Вже на одному з засідань Ради оборони держави я мав честь повідомити про один з найголовніших приводів. Ситуація, в якій опинилася Польща, вимагає посилення почуття відповідальності, а пересічна публічна думка слушно має жадати і буде жадати все настійніше, щоб ця відповідальність не була лише даремною фразою, але стала цілком реальною річчю. Вважаю, що я є відповідальним як за славу і силу Польщі попереднього періоду, так і за теперішнє безсилля та приниження. Принаймні цю відповідальність я відчуваю завжди і тому природним наслідком для мене є піти у відставку. І хоча Рада оборони держави, коли я порушив цю справу, висловила мені повну довіру і таким чином уповноважила залишитись при владі, я не можу приховувати, що зі мною лишаються і діють з великою силою ті моральні мотиви, котрі я виклав перед Радою оборони держави кілька тижнів тому.*

2) *Я був і є прибічником війни "a outrance"* з більшовиками тому, що зовсім не бачу гарантій, щоб ті чи інші умови або договори були ними дотримані. Тому я перебуваю тепер у постійній суперечності з самим собою, коли змушений до постійних поступок у цій галузі, які ведуть у нинішній ситуації, на мою думку, до частих принижень як для Польщі, так і, зокрема, для мене особисто.*

* до останку

3) Після імовірного зриву мирних переговорів у Мінську у нас лишається у запасі козир — козир Антанти. Умови, поставлені нею, скеровані проти державної функції, яку я виконую протягом майже двох років. Я і Рада оборони держави, уряд або сейм, всі мали б вибирати — або залишити мене при виконанні одної з функцій або усунути взагалі. Щодо мене, то я вибираю другу ймовірність. Вона більше відповідає моїй особистій гідності і більш практична. Залишення мене на одному з постів зменшить мій авторитет, і без того сильно підірваний, і з неминучістю веде до поступового знищення тієї моральної сили, яку я досі ще репрезентую для боротьби і для країни. Враховую також мій характер, дуже незалежний, і звичку поводити себе відповідно до власного розуміння, що не сумісне з умовами, висунутими Антантою. Нарешті це суперечить системі, якій я слугував в Польщі від початку своєї політичної і громадської праці, підставою якої завжди була по можливості самостійна праця над відбудовою Вітчизни, оскільки лише вона одна здавалася мені цінною і тривалою. Тому я побоююсь, що, залишившись на головних постах, я з моїм характером і звичками міг би спричинитися до шкідливих для країни більших або менших зіткнень, які, не справляючи приємності жодній з сторін, все одно могли б скінчитися моїм усуненням.

Нарешті останнє. Я добре розумію, що те значення, яке я репрезентую в Польщі, належить не мені, а всій Вітчизні. Досі я користувався ним, як умів, самостійно.

З хвилини написання цього листа я вважаю, що це має притягнутися і розпорядження щодо моєї особи має перейти до уряду, який я вдало зліпив з представників всієї Польщі.

Тому-то ж, залишаю за Вами, пане Президенте, рішення, щодо часу опублікування акту моєї відставки. Також Вам, разом з Вашими колегами з уряду, я лишаю вибір характеру здійснення моєї відставки і, нарешті, буду чекати тоді рішення уряду щодо використання моїх сил для тієї чи іншої роботи. Щодо останнього, то прошу не проймається ані високим званням, котре я маю, ані високою посадою, котру я посідаю. Я не хотів би примножувати своєю особою численної маси людей, які не вкладаються в жодну систему чи то з причини капризів і особистих амбіцій, чи то з причини слабкості польського характеру, схильного до створення найнепотрібніших посад для особистих потреб.

Прошу Вас прийняти мої запевнення у високій пошані і повазі, з якими я залишаюсь

(-) Юзеф Пілсудський.

“Коли минули тяжкі дні воєнні”, Вітос віддав лист Пілсудському.

Безперечно, існує якийсь зв'язок між складеною 12 серпня відставкою Пілсудського і пропозицією урядів Великобританії і Франції від 10 серпня надіслати Польщі озброєння для 22 армійських дивізій при умові, що Пілсудського буде усунуто з посади Головнокомандуючого, і фактичне командування польською армією буде передано союзникам. В момент виїзду на фронт, на випадок поразки, *“Пілсудський віддавав повністю в руки польського уряду престиж своєї особи”*.⁴⁷

Роль Розвадовського

Отже, якщо ані Пілсудський, ані Вейган не керували варшавською битвою, то хто ж нею командував?

Придивимося тепер, в свою чергу, до ролі генерала Тадеуша Розвадовського у цій битві.

Син повстанця 1863 року, внук повстанця 1831 року, він дослужився в австрійській армії до звання генерала дивізії, відзначився в битвах під Красником і Горлицями, командував піхотною дивізією, а потім — угрупованням з двох дивізій. Коли 12 жовтня 1918 року Польська регентська рада видала у Варшаві декрет про створення Польської армії, генерал Розвадовський одержав доручення організувати Генеральний штаб і став його першим начальником. Невдовзі він залишив цю посаду і прийняв командування військами, що билися у східній Малопольщі з українцями. З травня 1919 року до липня 1920 року він виконував обов'язки начальника польських військових місій у Франції, Великобританії та Італії. В цій якості він брав участь у конференції Найвищої ради Антанти в Спа і відзначився тим, що був єдиним, хто виступив проти прийняття пропозиції, а швидше британського диктату, дуже не вигідного для Польщі.

Розвадовський був не лише гарячим патріотом, таких було багато, але в найважчих обставинах не втрачав присутності духу.

Під час конференції в Спа генерал Розвадовський розмовляв з маршалом Фошем, головнокомандуючим військами коаліції, в присутності начальника імперського Генерального штабу Великобританії генерала Вільсона і висловив рішучу думку, що Польща не повинна програти війну, що треба лише стримати радянський наступ, провести концентрацію сил і перейти у контрнаступ. Влев-

неність у собі і оптимізм генерала Розвадовського, на противагу песимізму польської делегації на чолі з прем'єром Грабським, справили враження на французького і британського воєначальників. Після повернення Розвадовського з Спа до Парижу Фош викликав його і повідомив, що уряди союзників запропонували Пілсудському призначити його начальником Генерального штабу.

На думку Вітоса, Розвадовський, призначений начальником Генерального штабу 22 липня, відзначався великою відвагою, невичерпним багатством оперативних ідей, впевненістю у собі і просто безмежним оптимізмом. *“Я мав щоденно можливість і нагоду бачити і захоплюватися його непорушним спокоєм, невдаскою витривалістю, оптимізмом, який не полишав його навіть в найтяжчі хвилини, безмежною відданістю справі і вірою в перемогу, котру він зміг перенести на своє оточення”.*

Вітос описує таку сцену: більшовики здобули Радзимін, знаходяться за кільканадцять кілометрів від мостів через Віслу. Рада Міністрів викликає начальника штабу і просить викласти ситуацію. Розвадовський з цілковитою впевненістю в собі відповідає, що він виконує свій план впровадження більшовиків під Варшаву і розгрому їх біля воріт столиці. *“Коли ця заява на перелякану Раду Міністрів вдарила, як грім, він, сміючись, додав, що всіх більшовиків постріляє “на зустріч”. Цей його оптимізм вже важко було зрозуміти”* — записав Вітос.

Коли ситуація на фронті дещо покращала, Розвадовський заявив Раді Міністрів, що тепер має лише одну турботу, щоб більшовики не втікали надто швидко. *“Я цієї турботи не мав”* — зазначив Вітос.⁴⁸⁾

Вітосу Розвадовський завжди здавався *“прямолінійним і абсолютно некористолюбним”*. На думку Вітоса, *“його незвична лояльність по відношенню до Пілсудського виявилася в усій повноті особливо тоді, коли 12 серпня Пілсудський несподівано залишив Варшаву, а його військові функції посів Розвадовський. Я не раз мав нагоду спостерігати, як на кожному кроці і при кожній можливості (...) він захищав не лише наміри, але й авторитет й особисту честь Пілсудського”.*

Маршал Пілсудський через кілька років після битви написав: *“в той тяжкий для нас час він мав чималі заслуги. Я вибрав його своїм начальником штабу не тому, що він найкраще надавався для цієї посади, а тому, що являв собою щасливий і почесний виняток з-поміж більшості тогочасних старших генералів. Він ніколи*

не втрачав бадьорості духу, енергії та моральної сили; він хотів вірити в нашу перемогу, коли багато, дуже багато хто втрачав вже довіру і якщо й працював, то з надломленим характером. Це мирило мене з великими недоліками генерала як начальника штабу, оскільки не знаю, чи існувала взагалі якась справа, якої він зміг би триматись на протязі хоча б однієї години (...)»⁴⁹⁾

Син генерала Вейгана на підставі спогадів батька відзначив, що Розвадовський «був не пунктуальний, доводив до розпачу багатослівністю своїх пояснень, дратуючою недокладністю. Щоб бути певним, що істоту справи не буде потоплено в цій повені слів, мій батько відразу ж запровадив звичку підтверджувати її нотатками або схемами, котрі лишав на столі свого стіверозмовника. Важче йому було домогтися, щоб накази надсилалися до армії у письмовому вигляді, щоб та остання звітувала про їх виконання і щоб про все це повідомлялося йому без затримки; досягнув він цього однак своєю усміхненою точністю і завдяки добрій волі генерала Розвадовського (...). Як людина, батько ладив з ним добре, якщо ж говорити про працю, то було інакше».⁵⁰⁾

Владислав Сікорський згадує генерала Розвадовського, «чий стратегічний літ, нерозтрачена енергія і незламна воля, у поєднанні з безумовною точністю при розумінні ситуації та великою влучністю рішень, які стиралися на спокійні, послідовні і методичні дії, — саме такі якості репрезентував генерал Вейган, який з ним взаємодіяв, — знаходили в той час таке прекрасне застосування».⁵¹⁾

Безперечно, співробітництво сповненого фантазії і уяви польського шляхтича з французьким штабістом з тонким, картезіанським розумом дало гарні наслідки у варшавській битві.

Вейган зрештою скаржився, що Розвадовський дуже ввічливо слухав його поради, але їх не виконував. Звичайно, співробітництво двох визначних генералів, дуже впевнених у собі, які виконували службові обов'язки у сусідніх кабінетах в споруді Генерального штабу на Саській площі, не здійснювалося зовсім тихо, хоча обидва відзначалися висококультурним способом буття. Проте Розвадовський якось скаржився на засіданні Ради оборони держави, що радники іноді обтяжують роботу.⁵²⁾

Генерал Розвадовський, на думку генерала Кукеля, ставши начальником Генерального штабу, приніс туди нерозтрачений запас запалу й віри в перемогу, котрими намагався надихнути всю армію, а також продуману концепцію ведення війни на східному фронті.

Через два дні після прийняття посади генерал Розвадовський виголосив на засіданні Ради оборони держави промову, зміст якої зводився до наступних положень: відірватись від противника, перегрупувати війська на фронті, посилити його резервами для вирішального контрнаступу, провести плановий відступ аж під Варшаву і тут завдати противнику вирішальний удар. Скінчив Розвадовський таким чином: *“а тут я перестріляю їх, як при зустрічі”*.⁵³⁾

Розвадовський, досвідчений командир і освічений штабіст, в час приїзду до Польщі і навіть раніше, у ході розмов в Спа з найвидатнішими командувачами союзників вже мав в голові в загальних рисах план перемоги над противником.

На відміну від сповненого оптимізму нового начальника Генерального штабу, Головнокомандуючий після поразок, яких було зазнано в перші дні липня як на білоруському, так і на українському фронті, був близький до стану душевного зламу. Адже досі перетворювалися на руїну його далекосяжні політичні плани про створення України в союзі з Польщею. З цього ж часу він міг усвідомити, що невдовзі почне валитися споруда тільки-но відбудованої держави. І період депресії, започаткований тоді, обтяжив, як видається, його найсильніше.

“Отже, ми бачимо маршала 5 липня, коли на Раді оборони держави він почуває себе не в силах протистояти одногolosно прийнятій в його присутності і під його головуванням ухвалі про направлення міністра Грабського з місією до Спа на конференцію Найвищої ради союзних держав з проханням про посередництво в укладенні миру з Росією (...)

Послаблення ж військової діяльності, — продовжує полковник Г.Пшонтковський, — знайшло свій вираз у його недостатньому втручанні при чергових спробах затримати радянський наступ на півночі: на так званій лінії німецьких окопів і в районі Вільна”,⁵⁴⁾ котре поляки втратили внаслідок серйозних помилок в командуванні, та на наступній лінії Німана і Щари, коли також через безладне керівництво було втрачено Гродно.

Розвадовський очолив Генеральний штаб в той час, коли, на думку Сікорського, — *“велика частина польської армії була схожа на човен, кинутий без керма на нагромаджені бурей хвилі”*,⁵⁵⁾ коли Пілсудський, позбавлений резервних і запасних частин, а, отже, й можливості впливати на воєнні дії, звинувачений у зраді, подумував про самогубство.

Приймаючи 27 липня в Бельведері прибулого з Франції генерала Вейгана, Пілсудський звіряється йому: *"Tai perdu ton moral"* (я втратив дух).⁵⁶⁾

Ситуація на фронті виглядала все гірше. *"Верховне командування, паралізоване катастрофою, перестав діяти. Накази не доходять. Командуючі фронтами і арміями діють на власний розсуд. Не було видно жодної концепції протидії..."*

Кінець безпорадності у керуванні поклав генерал Розвадовський. З готовим планом дій у голові він прийняв фактично командування військами. Через 5 днів після прийняття на себе функцій начальника Генерального штабу він віддав наказ про битву на Бузі з метою затримання наступу російських військ.

"Раптом всі зрозуміли, що щось принципово змінилося, повіяло оптимізмом і тут стався моральний струс, який тоді мав найбільше значення... До того часу Верховне командування не підписувало наказів, а просто говорило по телефону: "ти зробиш це, а ти те".⁵⁷⁾ Розвадовський, підписуючи наказ, засвідчував, що приймає відповідальність за цей наказ.

Він також зараз же видав інструкції і накази, щоб покінчити з застосованою до того часу тактикою боротьби на кордоні. Слід діяти компактними загонами, а на марші — колонами. Офіцер, що командував в той час полком, сприйняв це як початок нової епохи, як відродження армії.

Разом з новопризначеним командуючим північним фронтом генералом Юзефом Галлером вони спромоглися свій оптимізм, енергію і віру в перемогу влити у командирів і солдатів 1-ої армії, яка безперервно відступала, починаючи з Двіни, і затримати на Бузі на 10 днів наступ російських військ, завдаючи їм досить значних втрат, що зробило можливим відрив від противника власних частин і перегрупування їх для варшавської битви.

З кінця липня Пілсудський носився з наміром організації контрудару з району Бреста у північному напрямку по флангу російських військ, що посувалися на Варшаву. Несподіване падіння Бреста змусило його відмовитись від запланованого контрудару, до того ж схилило його, зрештою даремно, припинити битву з Кінною армією Будьонного під Бродами, що точилася вже кілька днів, рятуючи її від ймовірної поразки. Розчарований ще однією невдачею, Пілсудський повернувся з місця перебування командування фронту до Варшави, після цього провів кілька днів в Аніні

на самоті, де здаля від галасу Варшави і штабів розмірковував над концепцією нової битви.

“Важким повинно було бути це зусилля, — згадує з роками генерал Тадеуш Піскор. — Коли в цей час я поїхав до Аніна з до-несенням з фронтів, я застав маршала зміненим, неначе спустоше-ним і вичертаним безсонням, він навіть мало цікавився поточною ситуацією, був маломовний і заглиблений у думки...”

Пізніше Пілсудський згадував, що *“у самотній кімнаті в Бельведері... у тривожних муках... як дівчина, яка народжує... я переробляв себе самого, щоб видобути рішення..., не в стані дати ради з безглуздя основних ідей битви”*,³⁸⁾ якої сподівалися з дня на день.

А тимчасом Розвадовський, словнений духу і енергії, заміщав Головнокомандуючого, керуючи бойовими діями військ.

6 серпня генерал Розвадовський взяв участь у багатогодинних нарадах за участю Головнокомандуючого і генералів Соснковсько-го і Вейгана, де було внесено важливі зміни до первісних основ плану і визначено розподіл сил для варшавської битви і викладено в датованому цим днем наказі. Потім, у зв'язку зі зміною ситуації на фронті, він разом з генералом Вейганом опрацював проєкт змін до цього плану, підтриманого Головнокомандуючим і викладеним у наказі від 10 серпня.

Реалізація наказу про перегрупування військ для варшавської битви була надміру важким завданням, як це підкреслив цитований британський історик. А саме — перегрупування військ вимагало відступу частини їх з Волині під Демблін і Люблін; 4-а армія повинна була не лише відірватись від противника, з яким билася, але ще й виконати ризикований марш, проходячи вздовж фронту, щоб дійти до визначеного місця концентрації у районі Дембліна. Як і 18-а піхотна дивізія, що вела бої з Бувьонним аж під Бродами, так і дві легіонерні дивізії на Волині, повинні були розбити перед цим загони противника для того, щоб відійти на північ. Дивізіям, які перегрупувались, слід було швидко дослати до місць концент-рації батальйони, батареї, добровольчі і маршові ескадрони, споряд-ження, майно, боєприпаси.

Це не було легким завданням. Пілсудський написав у “Році 1920”, що до деяких загонів ударної групи, яка концентрувалася під Дембліном, і озброєних французькими гвинтівками, направля-лися батальйони, озброєні німецькими маузерами або австрійськи-ми манліхерами.

Пілсудський згадував потім: *“це завдання перевищувало, на мою сьогоднішню і тогочасну думку, пересічні людські сили”*. Девіс написав: *“Це був акт віри, що Пілсудський оцінив операцію як здійснену; було чудом, що її було виконано, саме справжнім чудом при тогочасній організації штабів і зв'язку, яку багато закордонних спостерігачів вважало непридатною”*.⁵⁹⁾

І це завдання, яке власне *“перевищувало пересічні людські сили”*, випало на долю генералу Розвадовському як начальнику Генерального штабу.

13 серпня почалася Варшавська битва.

Участь генерала Розвадовського в битві, крім керування Генеральним штабом, визначалась передусім заміщенням Головнокомандуючого під час прийняття ним рішень і під час його відсутності у Варшаві.⁶⁰⁾

У вирішальний період битви за Польщу, з 13 по 17 серпня, усі принципові рішення приймав генерал Розвадовський, особисто втручаючись у командування там, де у даний момент було найважче — згадував тогочасний ад'ютант генерала.⁶¹⁾

“Генерал Розвадовський протягом всього часу битви на Віслі постійно об'їжджав окремі ділянки фронту, під градом куль давав розпорядження, пересував резерви, організовував наступи за своєю системою — “з сідла”, а не з-за зеленого столика, далеко за фронтом. Зелений столик, тобто штабну роботу, він лишив собі на нічні години”.⁶²⁾

За уповноваженням відсутнього у Варшаві Головнокомандуючого, генерал Розвадовський керував операціями на всіх фронтах і, особливо, перебігом варшавської битви, тісно взаємодіючи з генералом Вейганом, з генералом Соснковським, міністром військових справ і генералом Юзефом Галлером, командуючим північним фронтом. Цього останнього генерал Розвадовський переважав віком і військовим досвідом (свого часу в австрійській армії він командував артилерійським полком в Станіславі, де Галлер служив поручником). Командуючий фронтом виконував доручення і накази начальника Генерального штабу, який заміщав Головнокомандуючого. Під час наради в Модліні 12 і 15 серпня рішення щодо дій 5-ї армії приймав генерал Розвадовський. Не підлягає сумніву, що він не тільки брав участь у колективному опрацюванні плану дислокації військ для варшавської битви і його реалізації, але й здійснював верховне командування і командував варшавською битвою.

Тогочасний прем'єр Вінцент Вітос, який близько з ним співпрацював, написав: *"Що б не писали і не говорили, кого б не хотіли увінчати лаврами і заслугами, той рік 1920, "Чудо на Віслі" і перемога, здійснена над більшовиками, повинні назавжди залишитись пов'язаними з прізвищем генерала Розвадовського".*⁶³⁾

А мужній улан і історик написав про генерала Розвадовського: *"Не втрачаймо надії, що постійно прогресуючі, незалежні історичні дослідження, sine ira et studio", повернуть Герою належне великогетьманське місце в історії Польщі".*⁶⁴⁾

Кому завдячуємо цю перемогу?

Підводячи підсумок, легко дійти до висновку, що всупереч загальноприйнятій думці, перемогу у варшавській битві ми не завдячуємо ані "геніальному" плану Пілсудського, якого просто не було, ані, теж "чуду на Віслі". Перемогу отримано завдяки:

— Пілсудському, який прийняв ризиковане, але слухне рішення проведення цієї битви;

— генералам Розвадовському, Вейгану і Соснковському, які опрацювали з Пілсудським план битви;

— командуючим у цій битві генералам, з Розвадовським, Юзефом Галлером і Сікорським на чолі;

— зрозуміло, самовідданості і хоробрості польських військ.

Не применшуючи зусиль польських солдатів і командирів, здається однак безперечним, що перемогу на Віслі слід завдячувати перш за все помилкам російського командування, які були такими:

— розтягнення військ на фронті довжиною близько 700 км (від Львова до Торуня) замість того, щоб їх сконцентрувати, як це зробили поляки в районі Варшави і Модліна, тобто там, де розігралася варшавська битва;

— молодий 27-річний командуючий військами на півночі, Тухачевський надто швидко гнав їх уперед, без належної турботи про матеріальне забезпечення, внаслідок чого російським військам забракло на Віслі боєприпасів, людських резервів, важкої артилерії, потягів і бронемашин, літаків (не встигали з влаштуванням аеродромів);

— загони 4-ї армії було висунуто дуже далеко на захід, аж до гданьського "коридору", внаслідок чого, після випадкового зни-

* без гніву й упередженості

шення єдиної радіостанції цієї армії, яка забезпечувала її зв'язок з командуванням фронтом, ця грізна армія, що мала у своєму розпорядженні кавалерійський корпус, не взяла участі у варшавській битві;

— нарешті, всупереч наказам головнокомандуючого Каменева, внаслідок свавілля комісара південно-західного фронту Сталіна і командуючого Кінною армією Будьонного, ця армія також не встигла взяти участі у варшавській битві.

Росіяни не мали сумнівів, що “мала” Польща перемогла “велику” Росію внаслідок помилок їхніх командирів. Взаємні звинувачення Тухачевського, Сталіна та їхніх співробітників, особливо за кулісами, були такими гарячими, що Ленін за рік перед смертю, як вже згадувалося, заборонив “розгойдування справи з відповідальністю” за заподіяну поразку.

Полеміка про перемогу у Варшавській битві

З польського боку суперечка про те, кому завдячувати перемогу у варшавській битві, була такою довготривалою й затятою тому, що мала вирішальне політичне значення.

Піلسудчики проголошували, що перемогу у Варшавській битві народ завдячує Пілсудському, цим намагались применшити його відповідальність за поразку Київського походу і, що найважливіше, для обґрунтування його пізнішого авторитарного правління.

Оскільки, однак, Пілсудський не командував у Варшавській битві, було оголошено, що він був виключним автором “геніального” плану цієї битви, що не відповідало правді. У запалі політичної боротьби було забуто, що вікопомною заслугою Пілсудського є прийняте рішення про проведення битви на Віслі. Його ж непотрібно наряджали у пір'я чужих заслуг.

Вітос у своїх спогадах: *“Навіть з документами в руках не можу зрозуміти, чи сталося це обдумано, чи тільки завдяки випадку, що конкурентів на заслуги, після перемоги над більшовиками під Варшавою було цілковито усунуто зі сцени. З генералом Розвадовським покинчено назавжди, намагаючись наклепом заплямувати його ім'я, генералів Галлера і Сікорського відставлено, не дозволяючи їм працювати далі у врятованій ними Вітчизні”*.⁶⁵⁾

Зауваження про “наклепи” торкалися змонтованих пілсудчиками фальшивих звинувачень генерала Розвадовського у фінансових зловживаннях.

Енджей Гертих висловив такий погляд:

"Після травневих подій 1926 року генералів Розвадовського і Загурського за наказом Пілсудського було арештовано, протримано близько року у в'язниці на Антоколі у Вільні, а потім звільнено, причому генерал Загурський загинув начебто по дорозі з Вільна до Варшави, проте сьогодні вже не підлягає сумніву, що його було вбито прибічниками Пілсудського, а Розвадовський доїхав додому, незабаром після приїзду він доповідав Пілсудському у Бельведері, потім рік тяжко хворів і через рік помер в обставинах, котрі викликають підозру щодо отруєння його повільно діючою отрутою".⁶⁶⁾

Обох злочинів ніколи не було викрито; "санацийна" влада, звичайно, не дбала про це.

Генерал Влодзімеж Загурський, видатний військовий спеціаліст, колишній офіцер австрійського генерального штабу, був для Пілсудського особливо небезпечним свідком, оскільки як начальник штабу північного фронту, на плацдармі якого точилася варшавська битва, був докладно обізнаний з її перебігом і міг написати фахову працю, представляючи головною в ній роль генералів Розвадовського, Галлера, Сікорського і зводячи роль Пілсудського до належних розмірів.

Ще одного свідка варшавської битви, якого щоденно інформувало командування про її перебіг, тогочасного прем'єра коаліційного уряду національної оборони Вінцента Вітоса було, як керівника опозиції після 1926 року, усунуто Пілсудським з політичної арени, ув'язнено без вироку у брестській фортеці; засуджений до ув'язнення, він знайшов притулок у еміграції.

ПОСИЛАННЯ:

¹⁾ „Rozważania o bitwie warszawskiej 1920 roku”, праця zbiorowa pod redakcją J. Giertycha, Londyn 1984.

²⁾ „La guerre polono-soviétique de 1919-1920”, Institut d'Etudes Slaves, Paryż 1975, s. 31, 40, 48.

³⁾ J. N. Siergiejew: „Od Dźwiny ku Wiśle”, Warszawa 1925, s. 125.

⁴⁾ N. Davies: „White eagle Red star — The Polish-Soviet war 1919-1920”, Orbis Books Ltd., (London) 1983, s. 220.

⁵⁾ F. A. Arciszewski: „Cud nad Wisłą”, „Veritas” Londyn 1957.

⁶⁾ J. Piłsudski: „Rok 1920”, M.I. Kolin, Londyn 1941, s. 144.

⁷⁾ J. Weygand: „Weygand, mon père”, Paryż 1970, s. 167.

⁸⁾ „La guerre...”, op. cit., s. 116.

⁹⁾ „La guerre...”, op. cit., s. 116.

¹⁰ E. V. d'Abernon: „Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata — pod Warszawą”, Warszawa 1990, s. 45.

¹¹ E. V. d'Abernon: op. cit., s. 58.

¹² E. V. d'Abernon: op. cit., s. 76 i n.

¹³ J. Weygand: op. cit.

¹⁴ M. Weygand: „La bataille de Varsovie”, *Revue des Deux Mondes*, Paryż 15 III 1957, s. 193-215.

¹⁵ M. Weygand: op. cit., s. 209-210; J. Giertych: op. cit., s. 151-152.

¹⁶ „La guerre...” s. 29-30.

¹⁷ Faury: cyt. J. Giertych: op. cit., s. 209.

¹⁸ Барто пригадав, що у травні 1926 року маршал Пілсудський, котрий хотів увійти до Варшави, звернувся до командира взводу школи підхорунжих, який стояв за кулеметом на мосту Понятковського, з запитанням: “В мене, дитино, будеш стріляти?” Білий, як крейда, поручник відповів: “Так, бо маю такий наказ”. Тим поручником був Г.Пьонтковський, пізніше генерал і цитований вище автор.

¹⁹ M. Kukiel: „Zarys historii wojskowości w Polsce”, Londyn 1949, s. 238-249.

²⁰ „Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg i tło międzynarodowe”. Materiały Sesji Naukowej w Instytucie Historii PAN 1-2 października 1990. Wydawnictwo Instytutu Historii PAN, Warszawa 1991, s. 136 i 140.

²¹ „La guerre...”, op. cit., s. 19; J. Giertych: op. cit., s. 203.

²² J. Weygand: op. cit., J. Giertych: op. cit., s. 193.

²³ J. Weygand: op. cit., s. 194.

²⁴ „La guerre...” s. 30 i n.

²⁵ „La guerre...” s. 15.

²⁶ „La guerre...” s. 121.

²⁷ J. Weygand: op. cit., s. 193 i n.

²⁸ J. Weygand: op. cit., s. 195.

²⁹ W. Jędrzejewicz: „Kronika życia Józefa Piłsudskiego 1867-1935”, Polska Fundacja Kulturalna, Londyn 1986, t. I, s. 515 i 518.

³⁰ N. Davies: „Boże igrzysko — Historia Polski”, Znak, Kraków 1991, s. 504.

³¹ W. Sikorski: „Nad Wisłą i Wkrą. Studium z polsko-rosyjskiej wojny 1920 roku”, M.I. Kolin, Londyn 1941, s. 256.

³² N. Davies: op. cit., s. 222.

³³ J. Haller: „Pamiętnik”, Praca zbiorowa: „Zwycięstwo 1920 — Warszawa wobec agresji bolszewickiej”, Editions Dembiński, Paris 1990, s. 325.

³⁴ J. Piłsudski: op. cit., s. 117.

³⁵ L. Żeligowski: „Wojna w roku 1920. Wspomnienia i rozważania”, MON, Warszawa 1990, s. 158.

³⁶ H. Piątkowski: op. cit., s. 21.

³⁷ J. Piłsudski: op. cit., s. 123.

³⁸ J. Piłsudski: op. cit., s. 116.

³⁹ M. Tuchaczewski: „Pochód za Wisłę”, Wykłady wygłoszone na kursie uzupełniającym Akademii Wojskowej R.K.K.A. w Moskwie 7-10 lutego 1923 roku, M.I. Kolin, Londyn 1941, s. 209.

⁴⁰ W. Sikorski: op. cit., s. 236.

⁴¹ J. Piłsudski: op. cit., s. 123.

⁴² W. Jędrzejewicz: op. cit.

- ³⁹⁾ J. Piłsudski: op. cit., s. 116.
- ⁴⁰⁾ N. Davies: op. cit., s. 198 i n.
- ⁴¹⁾ J. Piłsudski: op. cit., s. 100.
- ⁴²⁾ W. Witos: „Moje wspomnienia”, Paryż 1964, t. II, s. 289.
- ⁴³⁾ „Niepodległość”, Londyn — Nowy Jork, 1962, t. 7, s. 126.
- ⁴⁴⁾ W. Witos: „Moje wspomnienia”, op. cit., s. 298 i n.
- ⁴⁵⁾ J. Piłsudski: op. cit., s. 111.
- ⁴⁶⁾ J. Weygand: cyt. Giertych, s. 192 i 193.
- ⁴⁷⁾ W. Sikorski: op. cit., s. 57.
- ⁴⁸⁾ J. Giertych: op. cit., s. 168.
- ⁴⁹⁾ M. Kycia: *Narodowiec*, 12.8 i 2.9. 1960; *Dziennik Polski* 23.09.1960 (list); *Akcenty* styczeń-luty 1961; J. Giertych: op. cit., s. 335.
- ⁵⁰⁾ H. Piątkowski: op. cit., s. 6, 31, 33.
- ⁵¹⁾ W. Sikorski: op. cit., s. 236.
- ⁵²⁾ „Линшилося мені хіба що пустити собі кулю в голову” — сказав він Ю.Галлеру у липні 1920 року під впливом розвалу фронту (...).
- “Можна вистріляти собі в голову” — сказав Пілсудський на засіданні Ради оборони держави, роздратований промовою Дмовського (...).
- ⁵³⁾ J. Giertych: op. cit., s. 31.
- A. Kędzior: „Wojna 1920 r. — przyczyny katastrofy”, s. 35 i n.
- ⁵⁴⁾ J. Piłsudski: op. cit., s. 115.
- ⁵⁵⁾ N. Davies: op. cit., s. 198 i in.
- ⁵⁶⁾ H. Piątkowski: op. cit., s. 22.
- ⁵⁷⁾ M. Kycia: „Rola Piłsudskiego w bitwie warszawskiej roku 1920”, *Narodowiec*, Lens 13.08.1960, cyt.: J. Giertych: op. cit., s. 350.
- ⁵⁸⁾ „Generał Rozwadowski”: праця збіорова, Kraków 1929, s. 98.
- ⁵⁹⁾ W. Witos: op. cit., s. 356.
- ⁶⁰⁾ K. Krzeczunowicz: „Wspomnienia o generale Tadeuszu Rozwadowskim”, *Przegląd Kawalerii*, Londyn 1983, s. 17.
- ⁶¹⁾ W. Witos: op. cit., s. 362.
- ⁶²⁾ „Rozważania o bitwie...”; op. cit., s. 137.

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ

*Списи до бою, шаблю в долоню
Більшовика до гону, до гону!*

На світанку 16 серпня найкращі дивізії польської армії розпочали контрнаступ від Вепра: дві познанські дивізії — 14-а і 16-а, дві легіонерні — 1-а і 3-я, крім цього — 21-а Греська дивізія під командуванням генерала Галиці, 4-а кавалерійська бригада і кавалерійська група знаменитого партизана майора Яворського, описаного Софією Косак-Щуцькою у “Пожежі”. Кадри легіонерних дивізій вишколили німці, багато офіцерів великопольських дивізій походили з німецької армії. В 14-й дивізії, якою командував генерал Конажевський з колишньої російської армії, служили такі знамениті солдати, як підполковник Пацкевич, триразовий кавалер “*Virtuti Militari*” і командир 15-го полку уланів полковник Андерс. 1-у легіонерну дивізію очолював полковник Домб-Бернацький, який, командуючи нею в бою під Бородянкою, врятував з оточення під Києвом армію Ридз-Сміглого. 3-ю легіонерною дивізією командував генерал Бербецький, той, що під час відступальних боїв з кавалерією Будьонного для відпочинку, на привалі, читав “Потоп” Сенкевича. Солідно підготовлені познанські дивізії вміли стріляти, легіонерні — здійснювати переходи у темпі наполеонівських гвардійців. У наказі про контрудар Пілсудський заповідав, що *“ногами і мужністю піхотинця ми повинні виграти цю битву”*. У книзі про 1920 рік Пілсудський нарікав, що ледве одну четверту сил, які брали участь у варшавській битві, він визначив для удару з-над Вепра, але не додав, що для своєї ударної групи він вибрав найкращі дивізії, які являли собою двократно або навіть трикратно більшу бойову готовність, ніж деякі дивізії з армій генерала Сікорського і генерала Лятінка. Така 14-а дивізія, крім необхідної артилерії, мала власний полк уланів — 15-й познанський і ескадрилью літаків.

Вигляд цих чудових частин, які після кількох днів відпочинку і одержаних поповнень радісно готувалися до наступу, позитивно

вплинув на самопочуття Головнокомандуючого, котре протягом останніх днів не виглядало якнайкращим. Ідучи з Варшави до Пулав, він спочатку заїхав під Новий Сонч, де на селі проживала Александра Пілсудська з донечками. Як повідомлює пані Александра, "чоловік попрощується з дітьми і зі мною так, ніби йшов на смерть. Нервувала його моя абсолютна впевненість, що битва закінчиться нашою перемогою".¹⁾

Ударна група налічувала близько 45 тисяч багнетів і шабель, 187 гармат і близько 750 кулеметів, а отже мала п'ятикратну перевагу над розкиданою на широкому фронті "мозирською групою".²⁾

За кілька годин до початку наступу Пілсудський писав Розвадовському: "Взагалі я хочу зразу ж зажадати від 4-ї армії і 1-ї легіонерної дивізії такої самої швидкості, яку колись використав при українському наступі." Щоб забезпечити швидкість маршу, Пілсудський вирішив весь день провести "на спні" 14-ї дивізії, таке ж саме завдання він доручив командуючому 4-ю армією генералу Сікорському з 16-ю дивізією. Командуючий центральним фронтом Ридз-Сміглий повинен був стежити за темпом маршу 1-ї легіонерної дивізії.

Ось як Пілсудський згадував перший і другий день наступу.

"16-го вдень я розпочав атаку, наскільки взагалі це можна назвати атакою. Легкий і дуже легкий бій вела при виході 21-а дивізія (...) Головна загадка, яку я хотів розгадати для себе, була таємниця так званої мозирської групи. Власне кажучи, її взагалі не було, крім 57-ї дивізії, однак такий хід думок повністю перекреслював мої тогочасні, протягом цілого місяця здобуті враження. Адже це була якась апокаліптична бестія, перед нею весь місяць відступали численні дивізії. Мені здавалося, що я сплю. Висновком, до якого я дійшов, була впевненість, що на мене чекає якась пастка (...)

День 17 серпня не приніс мені жодного пояснення цих загадок. (...) Я знову провів цілий день у машині, дошукуючись слідів таємниці і хоча б видимості загадок. Добряче після полудня я застав у Лукові командира 21-ї дивізії разом з його штабом, який весело святкував після такого чудового маршу. Коли командири бригад і деяких полків оточили мене біля столу, всі в один голос ствердили, що противника власне немає. Коли під вечір я повертався на захід по прекрасному шосе від Лукова в бік Гарволіна і проминув околиці Желехова, де зустрів тили 16-ї дивізії, які йшли на Калуш, мені здавалося, що я десь уві сні, у світі чарівної

казки. Я не розумів як слід, де сон, а де дійсність (...). Під цими враженнями я приїхав до Гарволіна. Пам'ятаю, як сьогодні, ту хвилину, коли, п'ючи чай поряд з розстеленим ліжком, я зірвався на ноги, коли врешті почув відголос життя, відголос реальності, глухий гуркіт гармат десь з півночі. Отже, противник е! Отже він не якась примара (...)"³⁾

Ось пояснення загадки, що мучила Пілсудського: через спрямування головного удару російських військ, вадовж кордону Східної Пруссії та через наполегливе устремління російського південного фронту заволодіти Львовом, північна і південна група російських військ все більше віддалялися одна від одної, внаслідок чого діюча поміж ними "мозирська група", яка складалася з двох дивізій, розтягнулася на фронті шириною близько 150 кілометрів і перестала бути грізним противником.

Окремі загони "мозирської групи", розпорошені на такому широкому відрізку, не витримували рішучих ударів польських дивізій, що крокували на північ. Один з її полків, який безтурботно посувався дорожнім маршем у західному напрямку, щоб під Мацеювіцями підготувати переправу через Віслу, був зненацька захоплений і розбитий загонами польської кавалерії під Цицовом, Сосновицею, Конколевицею. Бербецький під Славатичами наздогнав загони 58-ї дивізії "мозирської групи" і переміг їх. Бої і сутички не затримали блискавичного темпу контрнаступу — польські частини протягом двох днів пройшли 80-100 кілометрів і під вечір наступного дня вийшли на вказану лінію Мінськ Мазовецький — Брест.

Місцеве населення, озброєне вилами і косами, допомагало польським солдатам виловлювати "чубариків", які загубилися або ховалися. Ось така сцена: з-за лісу їде на коні без сідла усміхнена сільська дівка; спідниця високо підіткнута; червоні засмаглі ноги виділяються на темних боках шкапини. В руках вона тримає вила. Веде до своїх, польських солдатів, трьох полонених. Вона знайшла їх в stodолі, ховалися в сні. "Та прийдіть же до села по їх гвинтіки".⁴⁾

Згідно з наказами Голвнокомандуючого 17 серпня було проведено концентричну атаку на Мінськ Мазовецький. З півночі його атакували загони 15-ї познанської дивізії, що входила до складу 1-ї армії, яка билася під Варшавою, їх підтримували три бронепоїзди, кільканадцять танків і бомбардуюча ескадрилья. На поле бою з Варшави прибули командуючий північним фронтом генерал

Юзеф Галлер і генерал Вейган. Близько 18-ї години бронепоезди увійшли до міста, а дещо пізніше з півдня підійшли загони 14-ї дивізії, які після здобуття Колбелі рупили на Мінськ.⁵⁾

Внаслідок концентричної атаки по Мінську Мозовецькому загони трьох дивізій — 8-ї, 10-ї і 17-ї російської 16-ї армії, котрі з тиждень билися під Варшавою, зазнали значних втрат і в сум'ятті відступили. Через кілька годин командуючий російським західним фронтом Тухачевський видав розпорядження про відступ 16-ї армії (див. план 9). Битва за Варшаву закінчилась. За винятком кількогоднинного бою 14-ї дивізії під Колбелою, у якому вона втратила 200 чоловік убитими і пораненими, ударна група з-над Вепра не встигла взяти в ній участь. Пілсудський просто спізнився. Він не прислухався до закликів Розвадовського на кілька днів прискорити наступ, оскільки *“цей тиск і тривога здавалися (йому) абсолютним нонсенсом”*. Отже, він не міг тепер згідно з власним оперативним наказом *“завдати удару по флангу і тилах противника, який атакує Варшаву, і розбити його”* — бо той від Варшави відступив.

Маневр з-над Вепра приніс лише частковий успіх: він змусив противника до відступу, але не знищив його. У новій, непередбаченій ситуації Пілсудському не залишалося нічого іншого, як переслідувати противника і намагатися його знищити під час відступу. Отож 18 серпня у Варшаві він знову прийняв верховне командування і видав наказ про переслідування.

Головною ідеєю переслідування було: відрізати російським військам шляхи відходу на схід і приперти їх до кордону Східної Пруссії. З цією метою Пілсудський наказав створити нову армію, названу другою і складену з двох легіонерних, гірської та литовсько-білоруської дивізій, а також кавалерійської групи. Ця армія під командуванням Ридз-Сміглого повинна була зайняти розташований на відстані 150 кілометрів Білосток, відрізати противнику шлях відступу на схід через цей важливий залізничний і шляховий вузол і вийти на пруський кордон у районі Граєва. 4-а армія з приєднаною до неї 15-ю великопольською дивізією мала переслідувати противника через Замбрув до Кольна на пруському кордоні. 1-а армія повинна була вирушити з-під Варшави у напрямку на північний схід, на Ломжу. Нарешті 5-а армія отримала завдання відрізати 4-й російській армії, котра так далеко зайшла на захід, шлях відступу і змусити здатися або перейти німецький кордон.

Польські армії помчали вперед.

"Не марну французьку кадрили, а скажений галоп врізала музика війни! — згадував Пілсудський з роками. — Не день днем змінюється, а година годиною! Калейдоскоп, закручений в такт скаженого галопу, не дозволяє нікому з командуючих з радянської сторони затриматися на жодній з фігур танцю. Вони луснули в одну мить, підсовуючи під перелякані очі абсолютно нові постаті і ситуації, котрі повністю переростали усі припущення та плани і заміри, які чинилися..."

Населення допомагає армії, виловлює російських солдатів, часто деморалізованих, позбавлених волі боротися. Цим можна пояснити незвичну подію під Замбровом, де озброєні сапами жінки розігнали обслугу відступаючої батареї і захопили гармати.⁶⁾

Поет Владислав Броневський, офіцер 1-ї легіонерної дивізії, згадував: *"Цей наступ проводився так форсовано, так блискавично, як я ще не бачив. Досить сказати, що за шість днів ми зробили прогуляночку Любартов-Білосток (226 км — М.П.). Непогано.*

Спочатку ми натрапили на пустку і форсовано просувалися по 50 верств на день (...). Тільки в Дрогичині наштовхнулися ми на більшовицькі обози, що втікали з-під Варшави. Була при цьому досить серйозна битва (...). Перехід через Буг взагалі не захищався, лише за містечком ми натрапили на штаб і обози. Бій зав'язався досить сильний.

Нічний марш, бойовий. Ми так звикли до небезпек, що взагалі їх ігноруємо — хто б там вислав бічні прикриття і чекав, доки вони видряпаються.

Отож ідемо лише з головною похідною заставою, вона, коли наблизиться до противника, має кричати "ура!" і кидатись вперед. Це наша найновіша тактика".⁷⁾

Польські армії мчать у північному напрямку, російські армії так само швидко відходять на схід; деякі російські частини пробиваються через заступаючі їм дорогу польські війська, інші, уникаючи бою, продираються у напрямку Німана; і одні, і другі кидають тисячі обозних возів, десятки гармат. Польська кавалерія захоплює важкі гармати, котрі не встигли підвезти до Варшави. Починаються змагання: хто перший дійде до Білостоку — відступаюча на схід з-під Варшави 16-а російська армія чи 1-а легіонерна дивізія, щоб перекрити їй шляхи до відступу. Першими доходять легіонери. 1-й і 5-й легіонерні полки переживають у Білостоці свій день крові і слави.

Через місто намагалися пробитись частини російської 16-ї армії, які відступали на схід. *"(...) вони вже вдираються до міста, я розгортаюся і контратакую (...) беру свою шкату, патрони на шию, довгу гвинтівку з багнетом в руки та роз'їжджаю по лінії. Лінією в цьому випадку була вулиця Версальська, я викликав захоплення і жах у цивільних, які тряслися від страху. Непевним у ситуації я був лише годину, потім наша перемога була вже зрозумілою. Полонені, що їх вели сотнями, трофеї, коні (...)"*.

1-й легіонерний піхотний полк заплатив за перемогу втратою кількох сотень вбитими і пораненими. На полі слави поліг командир батальону, мужній улюбленець солдат капітан Юзеф Мар'янський. Частина російських солдатів пробилася на схід, кільканадцять тисяч дісталися до полону.

Запис Броневського від 29 серпня: *"Наймилішою є та щира радість, з якою нас всюди вітають. Марш без перерви – Оссовець, Граєво, Щучин, Вонсоша. Немає часу нічого писати – на коротких стоянках стільки справ слід уладнати в роті, що свої особисті справи мушу ігнорувати, далі і далі – дощ, негода паскудна"*.

Запис від 2 вересня: *"Вчора з великою помпою припнули мені "Virtuti Militari", поки що, замість хреста, смужечку. Сталося це в Янові, на ринку, після попередньої відправи і довгої балаканини попів. Церемонія полягала у цілуванні кожного нагородженого зі Сміглім"*.

Польським 1-й і 5-й арміям переслідування вдається не дуже. В той час, коли 16-а російська армія в безперервних боях, постійно тиснута польськими підрозділами, відступала не раз у сум'яті, російські армії на півночі билися стійко. Пільсудський у своєму наказі про переслідування наказав 1-й армії виступити з-під Варшави на Вишків і Ломжу. Тимчасом через надалі триваючу загрозу польському північному фронту з боку російської 4-й армії, чні підрозділи 18 серпня атакували Плоцьк, та з боку російської 15-ї армії, яка того ж дня атакувала і відібрала Цеханов, командуючий північним фронтом, генерал Ю. Галлер змінив визначений Пільсудським напрямок маршу 1-ї армії з північно-східного на північно-західний так, щоб вона могла допомогти армії Сікорського, яка опинилася в небезпеці. Пільсудський не погодився з цим і доручив продовжувати марш у визначеному ним напрямку. Внаслідок суперечливих наказів деякі дивізії були змушені двічі перетинати Нарев у зворотних напрямках. Про наказ Галлера Пільсудський потім написав: *"той дивний і безглуздий наказ, що мало не призвів до*

пом'якшення поразки радянської армії під Варшавою, викликав з його боку сильне заперечення".⁸⁾

Тимчасом у виданій у 1928 році книзі про війну 1920 року генерал Сікорський висловив погляд, що це за наказом Головнокомандуючого 1-у армію було скеровано "у невірному північно-східному напрямку", внаслідок чого "вона не могла взаємодіяти з п'ятою у той вирішальний момент", а саме – атакувати 15-у і 3-ю російські армії, які билися з армією Сікорського. Зі слів Сікорського виникало, що Галлер визначив відповідний напрямок маршу 1-ї армії, а Пілсудський – ні.⁹⁾ Ані Пілсудський, ані жоден з істориків не піддали сумніву слушність тези Сікорського. Натомість генерала Сікорського було усунуто з діючої армії.

Здається, що Пілсудський своєю гострою і, очевидно, неслухною критикою наказу Галлера прагнув зробити його відповідальним за часткову втечу російських військ після битви на Віслі. Можливо, він шукав приводу, щоб позбавити його права командувати фронтом, що скоро й сталося. Можливо, він прагнув поменшити заслуги Галлера, чії прибічники після варшавської битви вже проголошували його рятівником вітчизни. Напевно, з цієї самої причини роком пізніше він відмовив у присудженні Галлеру ордена "Virtuti Militari" II ступеня. Безперечно, той заслужив орден за командування польськими військами, які захистили Варшаву.

Сьогодні не підлягає сумніву, що три російські армії на півночі Польщі після варшавської битви являли собою ще значну силу. Особливо найсильніша з них, 4-а армія, зі своїм грізним кавалерійським корпусом, котра участі в цій битві не брала і з порівняно малими втратами зайшла аж під Торунь. Галлер слушно передбачив, що перемога російських військ на півночі буде важким завданням і що для його виконання буде потрібна допомога 1-ї армії. Сп'янілий маршем з-над Вепра, під час якого він не зустрів великого опору, а потім враженням, винесеним від безладного відступу російських дивізій 16-ї армії з-під Варшави, Пілсудський недооцінював значні ще сили трьох російських армій, які загрожували з півночі частинам Сікорського.

Драматичним виглядав відступ з-під Плоцька російської 4-ї армії та її кавалерійського корпусу. Цей кавалерійський корпус був, як писав Желіговський "кровожерливим військом, яке, щоб мати успіхи, шукало беззахисних людей. Тільки під час відступу ця кіннота виявляла велику енергію. Шкода, що через наші помилки вона змогла перейти до Східної Пруссії".¹⁰⁾

Передбачаючи шлях відходу Гая через район Млави, командуючий 5-ю армією зосередив там 18-у піхотну дивізію разом з панцирною групою (танки на залізничних платформах) майора Новіцького, кавалерійську дивізію полковника Дрешера і добровольчу дивізію. Просуваючись із швидкістю 50 кілометрів на день, російський кавалерійський корпус, використовуючи погану погоду, що затруднювала розвідку як авіаційну, так і кінну, захопив значна кількість утрюповання польських військ в цьому регіоні. Оточений з усіх сторін Гай використав дощ і густий туман, щоб пробитись на схід. Від перших снарядів його артилерії загинув командир польськими танками, що викликало сум'яття; потім атакуючі полки його кавалерії вирубили шість батальйон польської піхоти, який прикривав Млаву з півдня. Кавалерійський корпус Гая просунувся так швидко, що польська кіннота не встигала за ним. Вдало обминувши Грудуськ, де стояла добровольча дивізія, Гай завдав удару по Грабову, по 202 піхотному полку, який відступив, щоб не бути знищеним переважаючими силами ворога. Рухаючись далі на схід, Гай атакував під Хожелями частини Сибірської бригади, бився з ними весь день. Переслідуваний польськими загонами корпус, пробився в напрямку Мишинця і розніс скерований туди батальйон Сибірської бригади. Під час маршу на Кольно корпус по дорозі наштотхнувся на 69-й піхотний полк разом з 13-м полком уланів, забрав у них батарею гармат, кільканадцять кулеметів і кілька сот полонених. 24 серпня корпус досягнув Кольна, щоб звідти, вздовж прусського кордону, дістатися на схід. Однак Кольно вже було зайнято 60-м полком великопольських стрільців з 15-ї дивізії, який при прекрасному керівництві відбив дев'ять атак російських частин. В свою чергу, великополяни контратакували, завдали великих втрат несподівано захопленому противникові, взяли тисячі полонених, серед них командира дивізії, захопили кільканадцять гармат. На поле бою підтягувалися нові частини польської 4-ї армії, а до сусіднього Граєва передові сили армії Ридз-Сміглого. Не бачачи іншого виходу, Гай 25 серпня перетнув прусський кордон під звуки оркестру і з розгорнутими прапорами, разом з кількома сотнями поранених і 2 тисячами польських полонених.¹¹

Перед переходом кордону він наказав надіслати радіодепешу наступного змісту: *“До всіх, хто тільки нас чує, прошу негайно припинити працювати і не перешкоджати трансляції термінової депеші: До командуючих 15 і 4 арміями, до Головнокомандуючого фронтом. Відступаючи з важкими боями, ми вийшли на лінію*

Кольна. Вся піхота перетнула німецький кордон; пробираємось на Граєво. Не маю ані артилерійських снарядів, ані патронів для гвинтівок. Везу великий трофей. Командир 3-го корпусу Гая, комісар Сцібор".

Як відомо, до Граєва йому дійти не вдалося. Під час відступу 4-ї російської армії точилися запеклі бої. Під Шидловом деморалізована піхота винищила близько тисячі польських полонених.⁽²⁾ В цей самий час кавалерія генерала Дрешера рознесла шаблями два російські батальйони, що просувалися за кавалерією Гая.

У книзі, присвяченій війні 1920 року, генерал Желіговський критикує викладені у наказі командуючого 5-ю армією принципи боротьби з загонами противника, що намагався пробитися. А саме наказ Сікорського вимагав "наступальної ініціативи". *"Власні заго-ни не можуть займати позиції для того, щоб пасивно забезпечувати даний регіон, вони повинні якнайенергійніше включатися в кожному окремому випадку, оточуючи і знищуючи загоны противника, що відступають".* В зв'язку з цим у Желіговського виникло запитання: *"як може армія, котра числом не набагато перевищує противника, (...) оточувати його, коли він знаходиться у напруженому відступальному русі?"* Чи можливе оточення двох кавалерійських дивізій в той час, коли вони втікають, проходячи за день щонайменше по 50 кілометрів? А по-друге, як можна діяти проти противника, який втікає, наступально? На думку Желіговського, ця помилкова тактика призвела до того, що *"ми мали всюди невдачі і всюди росіяни проривали наші тонкі лінії"*, які прагнули до "оточення" або діяли "наступально".

На думку Желіговського, боротися з відступаючою кавалерією слід було інакше, а саме передбачати напрямки відходу, знищувати на них мости, займати всі кам'яні будівлі, влаштовувати прикриті польові укріплення і перш за все не розпорошуватися, а створювати такі умови, щоб противник був змушений атакувати. Один кулемет на даху міцного, кам'яного будинку означав би більше, ніж піхотний цеп батальйону, що виконував наступально-оточуючий маневр. Той факт, що корпус Гая перетнув прусський кордон зі своїми численними обозами доводить, що він мав змогу пересуватися обхідними дорогами, а отже проходити через містечка, в яких не було організовано оборону.

Найменших втрат при відступі зазнала російська 3-я армія, котра зрештою і під час наступу на Варшаву не відрізнялася завзяттям (що Тухачевський пояснював поганим станом здоров'я

її командуючого); вона брала порівняно найменшу участь у боях під Варшавою і Модліном. Skorиставшись з сильного задіяння військ Сікорського у боях з сусідньою 15-ю армією, 3-я армія відступила за Нарев, звідки по шосе вирушила на Вишків і Замбрув, вдало обминула битву 15-ї армії під Ломжею і 16-ї біля Білостока, і неатакована відійшла через Осовець до Гродна. Ця армія безперечно не користувалася наполеонівським правилом "йти на гуркіт гармат" і в результаті уникнула зі своїм хворим командиром великих боїв і в порівняно найкращому стані відступила за Німан.

15-а армія дійшла, відступаючи, до Ломжи, де дорогу їй переродили полки 15-ї великопольської дивізії. Після дводенних запеклих боїв, у яких доходило до багнетних сутичок, польські підрозділи перемогли ще сильного, хоча й деморалізованого противника. Було взято кілька тисяч полонених, велику кількість спорядження. Решта загонів цієї армії, вже без артилерії, дійшла до Граєво, звідти рушила далі на схід. Деякі частини знайшли притулок у Східній Пруссії.

Російська 16-а армія, котра мало не ввійшла переможно до Варшави, розбита під час відступу, намагалася дістатися за Німан через Білосток, де, як відомо, дорогу їй заступили загони 1-ї легіонерної дивізії. Після цілоденного запеклого бою 16-а армія втратила велику кількість солдатів, взятих у полон, і безліч спорядження. Стан армії російський командарм Сергєєв окреслив словами: *"Всякий порядок остаточно було порушено, і частини 16-ї армії відійшли у вигляді жалюгідних решток грізних колись дивізій"*.¹⁴⁾

Втрати польських військ, які брали участь у варшавській битві та у переслідуванні, оцінюються у 4,5 тисячі вбитих, 22 тисячі поранених і близько 10 тисяч зниклих без вісті. Втрати російських військ — близько 25 тисяч вбитих і важко поранених, 48 тисяч полонених і 45 тисяч інтернованих у Німеччині. Крім того, російські війська втратили близько 135 гармат і 314 важких кулеметів.¹⁵⁾

Переслідування, яке вели польські війська, закінчилося 25 серпня під Кольном, де останні воюючі російські частини перетнули німецький кордон. Більшість російських військ, дуже ослаблених під час відступу, але не знищених, сховалася за Німаном.

ПОСИЛАННЯ:

- ¹⁾ A. Piłsudska, „Wspomnienia”, Gryf Publications Ltd., Londyn 1960, s. 250-251.
- ²⁾ J. Odziemkowski: „Bitwa warszawska 1920 roku”, „Biblioteka Mazowska”, Warszawa 1990, s. 77.
- ³⁾ J. Piłsudski: „Rok 1920”, M.I. Kolin, Londyn 1941, s. 126.
- ⁴⁾ J. Sopoćko: „Mój pluton”, Warszawa 1937, s. 60.
- ⁵⁾ M. Tarczyński: „Cud nad Wisłą. Bitwa warszawska 1920 roku”, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1990, s. 82.
- ⁶⁾ J. Odziemkowski: op. cit., s. 84.
- ⁷⁾ W. Broniewski: „Pamiętnik 1918-1922”, PIW, Warszawa 1987, s. 198 i n.
- ⁸⁾ W. Jędrzejewicz: „Kronika życia Józefa Piłsudskiego”, Polska Fundacja Kulturalna, Londyn 1986, t. I, s. 516.
- ⁹⁾ W. Sikorski: „Nad Wisłą i Wkrą. Studium z polsko-rosyjskiej wojny 1920 roku”, M.I. Kolin, Londyn 1941, s. 196.
- ¹⁰⁾ L. Żeligowski: „Wojna w roku 1920. Wspomnienia i rozważania”. MON, Warszawa 1990, s. 103.
- ¹¹⁾ W. Sikorski: op. cit., s. 203.
- ¹²⁾ M. Tarczyński: op. cit., s. 87.
- ¹³⁾ L. Żeligowski: op. cit., s. 103 i n.
- ¹⁴⁾ J. Piłsudski: op. cit., s. 143.
- ¹⁵⁾ W. Jędrzejewicz, J. Cisek: „Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego”, Ossolineum 1994, t. II, s. 195.

СТАВЛЕННЯ ІНШИХ КРАЇН ДО ПОЛЬСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ

“Шлях до світової пожежі лежить через труп Польщі” – вигукували радянські вожді. Можна було б думати, що подібні накази командирів Червоної Армії мобілізують уряди європейських країн для надання Польщі допомоги.

Тухачевський написав: *“Ми кинули виклик європейському капіталу і передвіщали боротьбу не на життя, а на смерть з європейськими покровителями польської буржуазії”*. Насправді, на боротьбу з Червоною Армією в Європі ніхто не поспішав.

Латвія, якій півроку тому польські війська подарували Динебург, у липні дивилася бездіяльно, як вздовж її кордону відступали польські частини під тиском російських військ. Литовці, скориставшись нагодою, атакували польські війська і допомогли більшовикам здобути Вільно. Румуни, які за рік до того, скориставшись революційним хаосом, відібрали у Росії Бессарабію, залишилися нейтральними, хоча повинні були усвідомлювати, як і латиші й литовці, що в разі польської поразки незалежність їх країн не триватиме довго. Естонія нещодавно підписала мирну угоду з Росією. Уряд в Празі згідно з чеською проросійською традицією в опорі залізничників знаходив вигідне виправдання для того, щоб не пропускати з Франції до Польщі транспорту зі зброєю і боєприпасами. Президент Масарик рішуче відраджував місію союзників, яка їхала через Прагу до Варшави, від надання допомоги Польщі, щоб уникнути компрометації союзників у випадку її поразки, яку він вважав неминучою. Лише Угорщина, віднедавна звільнена від комуністичної революції Бели Куна, носилася з наміром надіслати до Польщі кавалерійську дивізію, але пражський уряд не дав би згоди на її транзит. Лише після визнання за Чехословачкією Найвищою союзною радою (в результаті узгоджень в Спа) спірної частини Тешинської Сілезії, уряд Чехословаччини наприкінці липня почав пропускати до Польщі транспорту з озброєнням.

У Німеччині як праві, так і ліві, охоче використали б поразку Польщі для своїх цілей. Праві кола для того, щоб повалити після-

версальський порядок, особливо щодо кордонів на сході, ліві — щоб повалити суспільний устрій. Людендорф і командуючий військами фон Сект готові були перегородити Червоній Армії подальшу дорогу на захід, але за умови повернення Помор'я, познанського воєводства, чи, що найменше, Сілезії.

А інші західні країни? В Італії зростало післявоєнне безробіття і революційні струси. Вейган згадував пізніше: *“Крім Франції і Англії (...) західний світ, стомлений і прагнучий миру, здавалося, не цікавився війною, яка розпалювалась між Польщею і Росією”*.

Якщо говорити про політику Франції і Великобританії по відношенню до Росії, то на весну 1920 року розбіжності ставали все більшими.

Після поразки військ Денікіна у грудні 1919 року британський прем'єр Ллойд Джордж вирішив списати на збитки мільйони фунтів стерлінгів, витрачених на інтервенцію, і розпочати економічне співробітництво з комуністичною Росією, розраховуючи, що таким чином він захистить британські острови перед зростаючим безробіттям. Ця зміна політики зустріла визнання як британських роботодавців, так і профспілок.

Натомість французький уряд, побоюючись загрози з боку Німеччини, прагнув відбудувати царську Росію — вірного союзника, який у 1914 році своїм наступом у Східній Пруссії зробив можливою для Франції перемогу на Марні і врятував Париж. Більше того, політика, яка намагалась відновити капіталістичну Росію, відповідала інтересам численної маси французьких власників довоєнних російських облігацій.

У зв'язку з успішним наступом Тухачевського і Будьонного на засіданні Ради оборони держави у Варшаві 5 липня був висунутий на обговорення проект звернення до Найвищої ради союзників, яка, власне, зібралася в Спа (Бельгія), з проханням про допомогу, особливо в справі замирення з більшовиками. Як представники правих кіл на чолі з Романом Дмовським, так і Польської соціалістичної партії на чолі з Норбертом Барлицьким, визнали це необхідним. *“Селянин і робітник вимагають миру. Широкі верстви суспільства не розуміють потреби у подальшій війні”* — доводив представник ППС, чия партія два місяці тому підтримувала федеративні плани Пілсудського. Слово взяв Пілсудський. Вибачився, *“що буде грати роль сича”*. Він попереджував: *“Звернення до Антанти про допомогу в укладенні миру буде як морфій (...), звернення про мир до більшовиків погано вплине на армію (...), слід вдарити*

у великий дзвін війни". Бачучи безплідність своїх зусиль, він з жалем ствердив: "Я послухав вас і переконався, що Польща повинна відмовитись від своїх планів на сході" (Протокол засідання Ради оборони держави від 5 липня 1920 року).

Польська делегація на чолі з прем'єром Владиславом Грабським опинилася в Спа у надзвичайно скрутній ситуації.

Передусім більшовицьке вторгнення в Польщу збентежило союзників. Адже протягом минулого року вони повинні були постійно стримувати польські війська, щоб ті не просувалися задалеко на схід. Пілсудський вихвалявся, що б'є більшовиків, "де хоче і коли хоче". А тепер російські війська вдерлися в кордони Польщі і рухались вперед. Але як далеко вдерлися російські війська на територію Польщі, цього ніхто не знав. Адже жодного кордону між Росією і Польщею не було встановлено. Вже з рік у Польщі ходив дотеп: "Яка країна найбільша в світі? Звичайно, Польща, бо вона не має кордонів". Британський прем'єр Ллойд Джордж мав тоді багато клопотів: конфлікт з Черчилем, який був прибічником продовження інтервенції в Росії; з французьким урядом, що підтримував наступника Денікіна — барона Врангеля; з більшовиками, котрі зволікали з встановленням господарчих зв'язків з Великобританією.

Ллойд Джордж безуспішно намагався схилити росіян до такого співробітництва і тому з певного часу радив полякам укласти мир з Росією, а вони тимчасом пішли на Київ і розв'язали війну на повну силу. А тепер він, Ллойд Джордж, повинен був рятувати їх в ситуації, в якій вони опинилися з власної вини і, на додаток, всупереч його порадам.

В Спа почалися важкі, неприємні переговори.

Французький прем'єр Міллєран в товаристві маршала Фоша, колишнього генераліссімуса військ Антанти, намагався схилити неприхильно настроєного британського прем'єра до надання допомоги Польщі. В певну хвилину "хитрий валієць", як називали Ллойда Джорджа, звертаючись до Фоша, сказав: "Добре, я скерую до Польщі британську піхотну і кавалерійську дивізію, але що зробите ви? Фош, хитаючи заперечливо пальцем, відповів: "Pas d'hommes" ¹⁾ і пояснив, що не може послабити французької армії на Рейні, якій постійно загрожують німці. Незадоволений Міллєран лише низив плечима. А Ллойд Джордж тоді сказав: "Якщо ви, французи, які більше за нас зацікавлені Європейським континентом, не схильні воювати, то я не буду битися за вас".

Міркування Фоша були такими. Франція повинна підтримувати Польщу поставками військового спорядження, а також військовими радниками, щоб мати змогу розраховувати на допомогу польської армії в разі повторення німецької агресії на Рейні. Але проливати французьку кров за Польщу, і особливо у війні з Росією, здавалося Фошу суперечним інтересам Франції. Не дивно, що роком пізніше Фош був проти укладення союзу між Францією і Польщею.

Переговори, а швидше диктат Ллойд Джорджа, не тривали довго. Від імені польського уряду Грабський погодився на те, щоб:

а) виступити з ініціативою і підписати перемир'я на тій підставі, що польська армія відступить і залишиться на лінії, визначеній Найвищою союзною радою 8 грудня 1919 року (тобто на етнографічному кордоні); натомість у Східній Галичині армії знаходиться на позиціях, які вони займатимуть в день перемир'я;

б) вислати уповноважених на мирну конференцію у Лондоні;

с) погодитись з рішенням Найвищої союзної ради щодо кордону з Литвою, майбутнього Східної Галичини, Тешинської Сілезії і майбутньої угоди по Гданську.

Зі свого боку британський уряд зобов'язався висунути подібну мирну пропозицію радянській Росії, а в тому разі, якщо та не погодиться на перемир'я, союзники зобов'язалися надати Польщі всіляку допомогу, особливо військовими матеріалами (зрештою без уточнення характеру цієї допомоги, її роду, розмірів і з застереженням, *"наскільки це буде можливим та з врахуванням власного вичерпання та важких зобов'язань, прийнятих в інших місцях"*).²⁹

10 липня після полудня в Спа було підписано угоду, а вже 11 липня зранку з *Foreign Office* в Лондоні було надіслано телеграму до Москви, названу пізніше *Curzon Line Telegram*, оскільки її підписав міністр закордонних справ лорд Керзон, хоча сам він не брав участі у переговорах в Спа. Британський історик³⁰ у своїй книзі ствердив, що текст надісланої з Лондону телеграми різнився від тексту зобов'язань, підписаних Грабським в Спа. У важливому пункті — щодо Львова. А саме — в справі Східної Галичини в Спа було узгоджено, що протидіючі війська залишаться на лінії, займаній на день замирення. Натомість у "телеграмі Керзона" було насправді вказано, що у Східній Галичині війська дійсно затримуються на лінії, займаній на день замирення, але їй визначено також цю лінію, як таку що "йде на захід від Рави Руської, на схід від Перемишля аж до Карпат", з чого виникало, що Львів мав залишатися російським.

Автор, котрий першим виявив цю різницю в текстах⁴⁾, вважав, що ця "помилка" зробив поспіхом урядовець *Foreign Office*, не знайомий з географією Східної Малополющі. Британський історик не поділяє цієї думки, оскільки завдяки якомусь Левісу Намеру (галицькому єврею) *Foreign Office* мала більше карт і інформацій, що стосувалися Галичини, ніж щодо будь-якої іншої провінції світу. Більше того, цей же британський історик знайшов підтвердження у відкритих з роками архівах Ллойд Джорджа, що мнима "помилка" в тексті "телеграми Керзона" точно відповідала "етнографічному кордону західної і східної Галичини", представленому у меморандумі, опрацьованому Намером для Ллойд Джорджа. А отже сам Намер або якийсь інший урядовець на підставі його меморандуму передав до Москви рішення конференції в Спа, яке не відповідало дійсності і з кривою для Польщі. Це фальсифікаторство не вплинуло насправді у 1920 році на долю Львова, оскільки її вирішило переможне закінчення війни, натомість у 1943 році радянська дипломатія скористалася ним, щоб на підставі "телеграми Керзона" вимагати визнати Львів радянським.

Внаслідок тиску Ллойд Джорджа в Спа Польща втратила чималу частину Тешинської Сілезії, коли через кілька тижнів рішенням Найвищої ради її було визнано чеською.

Російські вожді сприйняли пропозицію замирення за доказ слабості як Польщі, так і союзників, і наказали Тухачевському прискорити наступ на Варшаву. Натомість на "телеграму Керзона" вони зухвало відповіли, що хотіли б обговорювати умови перемир'я безпосередньо з поляками.

Гра в перемир'я випадала з рук Ллойд Джорджа, а разом з нею і можливі, пов'язані з посередництвом зиски. Не в змозі приборкати Росію, Ллойд Джордж вирішив взяти в шори поляків. І з цієї метою надіслав до Варшави британсько-французьку місію.

Британців репрезентував посол у Берліні лорд д'Абернон і генерал Редкліф, французів — посол у Вашингтоні Юссеран і генерал Вейган, начальник штабу маршала Фоша. Офіційним завданням місії було консультування в ході мирних переговорів. Але справжнім її завданням, як свідчать про це відкриті згодом матеріали таємних архівів, було "замінити тогочасний польський уряд особами, більш схильними врахувати інтереси союзників", і передусім усунути від влади Пілсудського. Про це свідчать приватні листи до Ллойд Джорджа секретаря британського уряду, сера Моріса

Ганкея, якого прем'єр включив до складу місії як свого особистого представника.⁵⁾

Вже по дорозі до Варшави, чекаючи у Парижі, поки Юссеран і Вейган спакують валізи, лорд д'Абернон і Ганкей відвідали Падеревського і запитали про його думку. Падеревський висунув кандидатуру Романа Дмовського на посаду прем'єра *"та представив список офіцерів, які могли б замінити Пілсудського на посту Головнокомандуючого"*.⁶⁾

Під час подорожі до Варшави Вейган переконував членів місії, що не слід вдаватися до чогось, що мало б на меті усунення Пілсудського з посади Голови держави з огляду на його великий авторитет і численних прибічників. Крім того, Вейган, так само як і Фош, вважав справжнісіньким безглуздом, щоб голова держави командував арміями, котрі воюють на фронті. *"(...) досвід минулих тижнів показав, що голова держави не може одночасно виконувати сьгодні політичні функції, котрі абсолютно поглинають його, і командуючого воюючими арміями. Під час нещасливого відступу з-під Києва війська протягом двох тижнів залишалися без наказів: наслідки цього відомі"*.⁷⁾

У Варшаві члени місії переконалися, що створення в цей час коаліційного уряду на чолі з Вітосом посилило позиції Пілсудського й зробило неактуальною кандидатуру Дмовського на посади голови держави або прем'єра, тим більше що зроблена кілька днів тому спроба позбавити Пілсудського посади Головнокомандуючого дала осічку. А саме, на засіданні Ради оборони держави Дмовський шалено атакував Пілсудського, домагаючись далекосяжних змін у верховному керівництві, Генеральному штабі і Міністерстві військових справ. Він висунув прізвище Довбур-Мусніцького, *"а якщо ми не маємо своїх (генералів), то слід звернутися до союзників"*. Після бурхливої дискусії, коли Пілсудський виїшов з залу, Рада оборони держави одноголосно висловила маршалу вотум довіри як Голові держави і Головнокомандуючому. Дмовський виїхав до Познані і перестав брати участь у засіданнях Ради. Авторитет Пілсудського підвищився, незважаючи на те, що того ж дня у Бельведері з'явилася делегація Познанського воєводства на чолі з послом Сейму ксьондзом Станіславом Адамським, котрий звинуватив Пілсудського не більше й не менше, як у зраді!

Британський посол у Варшаві сер Горац Румбольд застеріг членів місії, що спроба усунення Пілсудського викликала б революцію.

У цій ситуації особистий представник Ллойд Джорджа, сер Морис Ганкей, не виконавши дорученого йому завдання, через кілька днів повернувся до Лондона. Там він представив своєму шефу рапорт, що містив суцільні нісенітниці щодо Польщі і Пілсудського. Йшлося про те, *"(...) що був він другом Леніна, колишнім в'язнем австрійців (...), що готував пробільшовицький закомот, щоб утриматися при владі (...)"*⁸⁾ Подумати лише, що високий урядовець представив прем'єру Британської імперії такий абсурдний рапорт!

Ллойд Джордж так легко не поступився. 10 серпня обидва союзні уряди запропонували Польщі озброєння для 22-х армійських дивізій за умови, що *"буде призначено Головнокомандуючого, який не виконував би жодних інших урядових функцій і погодився б користуватися порадами офіцерів союзників"*.⁹⁾ Поляки не прийняли цієї пропозиції.

Отож Ллойд Джорджу не пощастило здобути прихильність більшовиків, приносячи їм в жертву голову Пілсудського. Але впертий валієць скоро знайшов інший привід, щоб їм прислужитися. А саме — він дістав від них умови замирення з Польщею, націлені в її незалежність, ще гірші за пізніше нав'язані Польщі в Ялті, і намагався схилити польський уряд їх прийняти.

Умови були такими: крім визнання кордону вздовж Бугу, Польща мала обмежити кількість своєї армії до 50 тисяч солдатів, решту війська демобілізувати і протягом місяця віддати радянській стороні решту озброєння, ліквідувати военну промисловість. Викликаючи загальне обурення не лише польського суспільства, але також і представників союзників у Варшаві, Ллойд Джордж рекомендував Польщі пристати на ці умови. Міністр закордонних справ Сапега відповів послу Великобританії у Варшаві: *"Польща буде боротися самостійно, але не прийме таких принизливих умов"*. Д'Абернон рапортував: *"Я з прикриттю повинен зазначити, що факт сприйняття серйозно подібних умов у Лондоні аж ніяк не підносить тут авторитету Англо-Французької місії"*.

Умовляючи поляків прийняти радянські умови миру, які означали відмову від незалежності, британський прем'єр в ролі посередника між комуністичною Росією і Польщею менше дбав про інтереси Польщі, ніж Росії, котру за рахунок Польщі хотів закликати до економічної співпраці.

Позиція Ллойд Джорджа викликала протест британських і французьких дипломатичних і військових представників у Варшаві.

Британський посол Румбольд приватно висловив необхідність оголошення Великобританією війни проти Росії, однак слухняно переказував польському урядові рекомендації свого шефа. Посол Франції Панаф'ю запевняв, що прем'єр Міллеран погоджувався з позицією Ллойда Джорджа, однак це виявилось неправдою. Під час варшавської битви дипломати країн Антанти у Варшаві сварилися між собою, з своїми урядами і з урядом Польщі. Розчарований посол Великобританії Румбольд писав у листі до дружини: *"Я вже сам не знаю, кого не люблю більше: поляків, більшовиків чи Ллойд Джорджа"*.

Співпробітництво Польщі з країнами Антанти аж ніяк не було таким одностайним, як це здавалося Тухачевському коли він писав про *"європейських покровителів польської буржуазії"*. Спочатку французи півроку зводили із скеруванням до Польщі створеної у Франції армії Галлера, надзвичайно потрібної країні, яка боролася одночасно з українцями, німцями, чехами і більшовиками. Нарешті, коли та прибула до Польщі, союзники не погоджувалися використати її для звільнення Східної Малополющі. Коли польські війська визволили Вільно і дійшли до Мінська, союзники вживали заходів, щоб вони не просувалися на схід задалеко, не захоплювали земель, що належали царській Росії, давньому союзникові. Врешті поляки стримали свої дії проти більшовиків, коли Денікін йшов на Москву, спричиняючись, всупереч побажанням союзників, до його поразки. З великими труднощами і спритністю Пілсудський вів війну і здійснював свою політику, яка часто не відповідала волі союзників, перебуваючи у цілковитій залежності від їхніх поставок зброї, боєприпасів, продовольства, обмундирування (з озброєнь тогочасна польська промисловість виробляла тільки гранати!). Для реалізації своєї мети Пілсудський значною мірою використовував підтримку з боку дипломатичних і військових представників країн Антанти у Варшаві, які краще усвідомлювали потворність і загрозу російської революції, ніж їхні начальники у Лондоні і Парижі.

Д'Абернон записав: *"Знаменно, що маршал Пілсудський завжди досягає повної моральної переваги над іноземними військовими, які з ним зустрічаються. Генерал Аярі (начальник французької військової місії — М.П.) дуже любить його. а шеф Британської військової місії генерал Картон де Віар, людина, яка відзначається незалежністю проголошуваних поглядів, був зачарований цим дивовижним польським феноменом"*.

Обурення польського суспільства поведінкою Ллойд Джорджа підтверджують спогади генерала Желіговського, котрий через кілька днів після закінчення варшавської битви опинився на кордоні Східної Пруссії, на полі, де тільки-но точився бій польської піхоти з російською кавалерією. *“Вигляд поля бою справляв прикре враження. На ньому лежала велика кількість трупів. Це були здебільшого наші солдати, не стільки поранені і вбиті під час бою, скільки повбивані після нього. Цілі довгі ряди трупів, в одній білизні і без чобіт, вони лежали понад тинами та біля куців поблизу. Поколоти шаблями та багнетами, з понівеченими лицами і виколотими очима.*

В цей час мені доповіли, — задував Желіговський, — що приїхав англійський генерал з кількома англійськими офіцерами. Я наказав запросити його на бойовище і показав йому цю жахливу картину і всю різню. Я був обурений. — Може, ви розкажете пану Ллойд Джорджу, як його політичні друзі поводяться з нашими полоненими. Я не гадав, що англійський народ, який так дбає про свою честь і відомий високою культурою духу, міг укласти союз з варварами.

*Генерал і англійські офіцери мовчали. Думаю, що й вони були обурені виглядом цього варварства, а може щодо політики їх начальника по відношенню до Рад і Польщі не мали чого сказати. Я вимушений додати, що тим генералом був Картон де Віар, шанований і любимий всією нашою армією за свій лицарський і сповнений шляхетності характер”.*¹⁰⁾

Варто зазначити, що, починаючи від зустрічі в Спа, де виявилася розбіжність у поглядах Ллойд Джорджа і Міллера на політику у справах Польщі, розбіжності між союзниками постійно зростали. На думку французького прем'єра, Ллойд Джордж погоджувався з усіма пропозиціями Чичеріна. Визнаючи необхідність спільних дій з британцями, Міллер намагався так довго, як міг, достосовувати французьку політику до політики британської. Коли однак, Ллойд Джордж зажадав від Польщі прийняття принизливих радянських мирних умов, Міллеран рішуче відмежувався від британської політики і доручив послу Юссерану заповнити польське Міністерство закордонних справ, що Польща може цілком розраховувати на допомогу Франції і що він сподівається, що польський уряд пристане лише на такі російські умови, які забезпечать її незалежність в етнографічних кордонах, як це визначено у французько-британській декларації.

І раптом у цій напруженій ситуації — грім серед ясного неба. Міллеран довідується, що маршал Фош висловився за необхідність приєднання до позиції Ллойд Джорджа.¹¹⁾

Приголомшений кроком Фоша, Міллеран доручає своєму Міністерству закордонних справ *“повідомити маршала, якомога лоб’язніше, але рішуче, що він абсолютно не розуміє його позиції. Телеграма посла Юссерама показує, якою серйозною була помилка британського уряду, який рекомендував полякам прийняти радянські умови. Отже я його прошу, щоб він прислухався до моїх директив, особливо під час своїх контактів з генералом Вейганом. Прошу переказати це маршалу якнайшвидше”*.

Буквально напередодні варшавської битви визнання Францією врангелівського уряду призвело до сильної кризи в її стосунках з Великобританією. Британського посла у Парижі, лорда Дербі, було відкликано з відпустки і той протягом кількогодинних розмов з *Quai d’Orsay* намагався погодити позиції обох урядів щодо ставлення до Врангеля і Польщі. Це виявилось неможливим. Обидві сторони визнали розмови безрезультатними. Лорд Дербі продовжив перервану відпустку.

Британський історик оцінив діяльність британського прем’єра по відношенню до Польщі в липні і серпні 1920 року таким чином: *“Під його керівництвом дипломатія союзників не допомогла Польщі у важкі хвилини, вона мало не привела її до катастрофи (...) своїм крутіством, прагнучи до перемир’я, він відштовхнув від себе всіх друзів і співробітників. Відштовхнув від себе французів своєю постійною готовністю визнавати претензії більшовиків, відштовхнув від себе поляків своїм небажанням надати їм матеріальну допомогу. Образив лорда Керзона, узурпуючи собі його сферу діяльності, а також членів Місії союзників, відхилиючи їх заклик допомогти Польщі. Він розчарував консерваторів, які вимагали більш активної діяльності, та соціалістів, що вимагали кинути Польщу напризволяще. В результаті партнерами його залишились тільки Красін і Каменев”*.¹²⁾

Незважаючи на капітуляцію польського прем’єра в Спа перед британським диктатом, поляки не отримали майже жодної допомоги від британського уряду, який навіть не зміг забезпечити постійного транзиту через Гданськ французької зброї і боєприпасів до Польщі. Сер Роджинальд Тауер, представник союзної влади у Гданську, щоб уникнути клопотів із страйкуючими робітниками, 27 липня повідомив польську владу, що *“суднам з боєприпасами*

буде заборонено заходити до Гданського порту",¹³⁾ саме тоді, коли напередодні варшавської битви Польща якнайбільше їх потребувала. На щастя, британська військова влада організувала в порту перевантаження амуніції моряками британських військових кораблів.

Підводячи підсумки, можна твердити, що всупереч думці вождів комуністичної Росії, як країни Східної Європи, так і Західної, стомлені війною й повоєнними господарчими труднощами, залишилися байдужими щодо загрози Польщі з боку більшовицьких військ. Винятком була Франція, уряд якої, прагнучи до відбудови капіталістичної Росії і продовжуючи антибільшовицьку інтервенцію, підтримував Польщу поставками військового спорядження і численною військовою місією. Британський прем'єр Ллойд Джордж, замість того, щоб підтримати Польщу у конфлікті з Росією, вимагав від неї фактичної відмови від незалежності. Внаслідок його диктату в Спа поляки втратили частину Тешинської Сілезії. На щастя, не вдалося йому позбавити їх Східної Галичини і Вільна. В дні смертельної загрози польській державі він не припиняв зусиль, щоб усунути від влади Пілсудського, без якого в Польщі запанував би хаос і, ймовірно, вона програла б війну.

ПОСИЛАННЯ

¹⁾ "Жодної людини".

²⁾ Якщо говорити про поставки військового спорядження, то обіцянки союзників в Спа не могли бути реалізовані перед варшавською битвою, яка розпочалася 13 серпня, а отже не могли вплинути на перебіг цієї битви. Транспорти зі зброєю і боєприпасами до Польщі надсилалися за наказом Фоша незалежно від порозуміння в Спа, оскільки на відміну від Великобританії, яка прагнула до економічного співробітництва з Радянською Росією, Франція підтримувала в той час "білі" війська Врангеля.

Грабський розказував пізніше, що перед підписанням угоди в Спа його відвідав Фош і заявив, що "Польща може розраховувати на Францію, хоча б ми і не дійшли до згоди з іншими союзниками... Зі слів Фоша виникло, що я міг би знехтувати Ллойд Джорджем, але Польща повинна була б докласти максимум зусиль..... Цієї віри мені бракувало" (.....)

Віри в порятунок Польщі забракло тоді і великому патріоту Ігнаци Падеревському, який радив союзній місії лорда д'Абернона, що відбувала до Польщі, "у жодному випадку не вирушати в дорогу без конвою літаків, щоб мати змогу втекти з Польщі "на випадок здобуття Варшави більшовиками, що, на його думку, не підлягало жодному сумніву" (.....)

³⁾ „White Eagle Red Star — The Polish-Soviet War 1919-1920”, Orbis Books N. Davies: Ltd. (London) 1983, s. 170.

⁹ W. Sworakowski: „An error concerning East Galicja in Curzon's note ... of 11 July 1920” in *Journal of Central Europeans Affairs* (1944), Davies: op. cit.

¹⁰ N. Davies: op. cit., s. 172.

¹¹ N. Davies: op. cit., s. 173.

¹² „La guerre polono-sovietique 1919-1920”, Institut d'Études Slaves, Paryż 1975.

¹³ N. Davies: op. cit., s. 174.

¹⁴ E. V. d'Arbenon: „Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata — pod Warszawą 1920”, Warszawa 1990, s. 77.

¹⁵ L. Żeligowski: „Wojna w roku 1920”, MON, Warszawa 1990, s. 104.

¹⁶ „La guerre ...”, op. cit.

¹⁷ N. Davies: op. cit., s. 176 i n.

¹⁸ T. Komarnicki: „The Rebirth of Polish Republic. A study in the Diplomatic History of Europe, 1914-1920”, William Heinemann Ltd, London 1957, str. 651.

ПОЛЬСЬКИЙ НАСТУП НА ПІВДНІ — ПОРАЗКА БУДЬОННОГО

*Війнонько, війнонько, що ж ти за дівчина,
Що йдуть за тобою, що йдуть за тобою
Хлопці мов причинні!*

Переслідування відступаючих від Вісли російських армій закінчилося 25 серпня, коли решта війська, яка не встигла відступити на схід, знайшла притулок в Пруссії. Польські армії затрималися на Німані і без великих боїв стояли там до 23 вересня. За порадою начальника Генерального штабу генерала Розвадовського, чотиритижневу перерву у великих військових діях на північному фронті Пілсудський використав, щоб усунути загрозу Львову, Волині і решті Східної Малопольщі від більшовицького загарбника, а також для того, щоб підготувати на північному фронті війська для битви на Німані.

Передусім треба було розправитися з Кінною армією Будьонного, яка з великим запізненням, йдучи від Львова до Варшави, наприкінці серпня дійшла до Замостя, яке хоробро захищала українська дивізія генерала Безрукого та кілька батальйонів польської піхоти. З допомогою обложеною з півдня надійшла група військ під командуванням генерала Станіслава Галлера, складена з 13-ї піхотної дивізії (колишньої галлеровської) та 1-ї кавалерійської дивізії. 31 серпня на полях поблизу Комарово розпочалася битва 1-ї кавалерійської дивізії з двома дивізіями козаків Будьонного. Від ранку до заходу сонця ескадрони, полки і бригади російської і польської кавалерії атакували з відвагою і кавалерійською фантазією. Вбиті і поранені улани і козаки густо вкривали луки і стерню, коні падали від ран і втоми. В певну мить при вигляді атакуючих лав кавалерії, капрал, який супроводжував артилерійського спостерігача, майбутнього генерала Копанського, вказуючи на вежу костіола в Комарові, пожартував: *“Пане поручнику, коли б Наполеон опинився там, як би він втішився, що з його часів нічого не змінилось”*.¹⁾ Битва під Комаровом увійшла до воєнної історії як остання велика битва кавалерії.

Ось картинка, яку запам'ятав тогочасний командир 9-го полку уланів, майбутній генерал Стефан Дембінський.

“Ескадрони в бурхливому бою. Все злилося в клубок. Не розпізнати, де ворог, а де свої. Вогонь гвинтівок злився в одне безперерне торохкотіння і створює разом з людським виттям якусь симфонію жаху. Гармати гримлять уже давно, але тепер розверзлося справжнє пекло. Відгомон пострілів заглушили вибухи гранат, які розривалися серед нас. Дійсно, це якийсь диявольський шабаш. Я став за кілька десятків кроків від свого резервного третього ескадрону. Ворожий ескадрон зменшився сьогодні вже серйозно. Розраховую на нього найбільше. Справді Татара сьогодні немає, але замінює його хоробрий хлопець підпоручник Островський.

Що це! Якесь пекло вибухнуло серед цього вороного підрозділу. Дві, три чи чотири гранати розриваються в самісінькій середині. Там, де за хвилину до цього стояв цілий ескадрон, – кута м'яса, що дригається в конвульсіях на землі. Останки рознесло на всі боки. Одинадцять осіб і вісімнадцять коней лежало на цьому місці, ще дванадцятьох поранено.

*Третій ескадрон тимчасово перестав існувати”.*²⁾

Командир воюючої під Комарово 1-ї кавалерійської дивізії, майбутній генерал Юліуш Руммель, кінцеву стадію битви згадує так:

“... з лісу з'явилися довгі й густі колони великих кінних мас. В перший момент я навіть подумав, що це наші, в такому порядку виходили ці ескадрони з лісу. Подивився на годинник, було 7 годин вечора.

Сонце було вже зовсім низько. Тимчасом неприязельська кавалерія посипалася, як з мішка. Величезні тумани пілу повільно здіймалися вгору, (...). Я з жахом побачив, що це не мені як 6-а полкова дивізія, котра розгорталася з двох колон і вже сунула в атаку на 7-у бригаду Бжезовського, яка збиралася по тривозі. Було зрозуміло, що ця стомлена (цілоденним боем – М.П.) бригада не дасть ради з такими переважаючими силами противника (...)

Я негайно вислав одного з офіцерів до полковника Плісовського (командуючого 6-ю бригадою 1-ї кавалерійської дивізії), щоб він стримав свій наступ і негайно поспішав до мене з тим, що в нього ще є під рукою, сам же я помчав до 7-ї бригади. Разом зі мною галопував весь штаб. Я бачив француза капітана Мослара, ксьондза Чаха, полковника Тшебінського, капітана д-ра Скурдо, поручника Якубовського, Домбського, підхорунжого Сморчевського,

підхорунжого Плятера і Богомазова, — всі видобули шаблі чи револьвери, кожний з нас відчував, що ситуація ставала грізною.

Було добре видно вибухи гранат, від яких клубочилися цілі шеренги. Слідом за кожним більшовицьким загonom з тилу крокували довгі шлейфи коней без вершників. Холоднокровність наших кінних артилеристів викликала захоплення, але, не дивлячись на це, більшовицькі маси, як лавина, нестримно просувалися вперед.

Я домчав до полковника Бжезовського, якому дав наказ негайно контратакувати, однак відважний полковник Бжезовський віддав такий наказ ще до цього.

Бачу, як 9-ий полк уланів йде у атаку, ескадрони витягуються в тонку лінію, видно на чолі майора Дембінського з видобутою шаблею. Полк переходить в галоп, однак виникає сум'яття, полк зупиняється і починає відступати. Це була не втеча, навіть не відступ, це був маневр. На правому фланзі відважні тачанки 9-го полку уланів відскочили перед кінною атакою вбік і, зупинившись за кілька десятків кроків від флангу більшовицьких ескадронів, вносили в дефілюючі повз них шеренги страшне спустошення, яке збільшувало ефект убивчого вогню артилерії.

Наближались останні хвилини. Але я вже бачу, як з боку 6-ї бригади кидаються в галоп ескадрони 1-го полку уланів, виходячи здала на фланг більшовиків. Йдеться про те, чи встигнуть вчасно.

Чим стримати фронтову навалу?

8-м полком уланів!

Ми всі скачемо до 8-го полку уланів, по очах штабістів я бачу, що кожний відчуває жах становища. Полк стоїть в лінії ескадронів, в колонах по чотири. Бачу, як вони вирушають, потім переходять в галоп. Ми скачемо назустріч і приєднуємося до нього з флангу, щоб взяти участь в атаці, бо тепер все залежить від бойового духу, а дух від прикладу. Дві щільні маси швидко наближаються одна до одної, я бачу перед собою козаків в кубанках, у деяких бурки і червоні рейтузи! Раптом вся ця маса починає уповільнювати свій біг і зупиняється! Чути якісь крики. Це з правого боку з-за пагорба починається атака 1-го полку креховецьких уланів на їхній фланг і тили! На більшовицькому плацдармі поміж 8-м полком уланів і козаками залишається ще вільна відстань у якихось сто метрів. Наша лінія 8-го уланського полку починає вагаться і теж зменшує темп, однак з офіцерської лінії вискакує підпоручник Кулік і робить кілька пострілів з маузера. Секунда, і офіцерська лінія 8-го полку уланів рішуче кинулася вперед, ведучи

за собою ескадрони. Наше "ура" покриває все. 9-й полк уланів приєднується до атаки.

Більшовики не витримують удару 8-го полку з фронту і 1-го полку уланів з тилу і збоку та зухвалого вогню хоробрих кіннотних батарей. Я бачу, як вони вертаються, їх десятки, сотні, тисячі і нарешті вся маса, що заповнює широке поле. Наші б'ють їм в спину. Постріли, крики, лайка, все зливається в один пекельний галас, але з серця ніби спав камінь, так легко, радісно і щасливо! Я відчуваю таке полегшення і таку вдячність до наших уланів, що ніколи не забуду цієї хвилини".³⁾

На молодого добровольця кінної артилерії Мечислава Глембоцького ця битва, як він потім згадував, справила незабутнє враження. Коли він як зв'язковий мчав навпростець через бойовище, то неозброєним оком бачив на пагорбах "цілісні маси галопуючої кінноти противника", чув громове "ура", їх і польське; обминав, біжучи, польські полки, бачив блиск шабель, списів, тачанки, що мчали карколомно, гармати кіннотної артилерії, що кар'єром в'їжджали на позиції. І так цілісний день, від світанку до темної ночі. Потім велетенські заграви палаючих обозів Будьонного, які, не в змозі вивезти їх із котла, козаки спалили самі. "У мене було враження, що я беру участь у битві під Берестечком з опису Сенкевича, адже, як і все моє покоління, я виховувався на цьому читанні. Прекрасна сонячна погода посилювала враження".⁴⁾

Розбиті козацькі дивізії залишили поле битви. Кінна армія, дуже послаблена, втративши частину артилерії і обозів (автомобіль, у якому їздив Будьонний, разом з вимпелом його особистого ескадрону дісталися уланам 8-го полку), почала відступати на схід. Три польські дивізії піхоти, 13-а та зняті з північного фронту 2-а легіонерна і 10-а Желіговського, а також 1-а кавалерійська дивізія одержали завдання оточити і знищити Кінну армію. Цей наказ було легше віддати, ніж виконати. Очолована полковником Жимерським 2-а легіонерна дивізія мала закрити Будьонному шлях для відступу. Дві козацькі дивізії зненацька атакували позиції 2-ї легіонерної дивізії і прорубали собі вихід з оточення. Командуючий однією з бригад цієї дивізії, полковник Сморовинський, поранений ударом козацької шаблі в голову, повідомляв: "Чорт забирай, приголомшили нас більшовики. Кавалерія Будьонного. Проїхали через нас кінним строем навиліт, атакували двома дивізіями, незважаючи на опір. Моя бригада розбіглася у різні боки, а особливо 24-й піхотний полк. Я втратив зв'язок з командирами полків. Артилерію,

здається, врятовано, втрачено може одну батарею; деякі батареї стріляли прямою наводкою, картеччю. Кілька більшовицьких сотень вели атаку прямо на мій штаб. Дикі верески, несамовиті крики, розмахування шаблями і козацькими списами. Вони йшли на нас розгорнутим строем, козацькою лавою. Я зібрав, що міг, — кільканадцять рядових і пару офіцерів. Захищалися ми завзято. Результат — кілька убитих, порубаних козацькими шаблями, багато поранених, а я дістав шаблею по голові і в праву руку. Кавалерія Будьонного пішла лавою на Грубешув або на Хелм (...). Бригаду мою треба збирати докупи”.

Командир другої бригади цієї дивізії, полковник Тессаро доповідав:

“Один полк, 3-й легіонерний піхотний полк, було зачеплено флангом Кінної армії Будьонного, що просувалася в сторону Грубешова (одна дивізія). Кінні маси атакували їх галопом. Один батальйон цього полку був розпорошений і поніс значні втрати, два інші — менші, воки залишили свої позиції і невідомо, де їх тепер шукати...”⁵⁾

Поразка 2-ї легіонерної дивізії дала Будьонному можливість відійти за Буг. Так склалося, що того фатального для дивізії дня як командир, полковник Жимерський (пізніше “маршал”), так і начальник штабу Малиновський, майбутній генерал, були відсутні. Перший був начебто у командуючого армією, другого викликали до Варшави. Будьонний ще раз уникнув оточення і знищення його армії. Пілсудський невдовзі після цього з’явився в дивізії і добре вилаяв Жимерського.⁶⁾

Змушення Кінної армії до відступу дало можливість ново-призначеному командуючому 3-ю армією генералу Сікорському спокійно розташувати її на Бузі і приготуватися до наступу. До наступу приготувалися також: 6-а армія під командуванням генерала Ламезана на схід від Львова та група генерала Латініка в околицях Галича і Станіслава, яка там формувалася. Спочатку начальник Генерального штабу генерал Розвадовський хотів доручити командування усім південним фронтом генералу Юзефу Галлеру, але через незгоду Головнокомандуючого, був змушений керувати цим наступом сам (прямо у Варшаві).⁷⁾

Юзефу Галлеру, щойно прославленому командуванням у переможній варшавській битві, Пілсудський з політичних міркувань напевно не хотів додавати лаврів.

Головна ідея плану зводилася до зв'язування сил противника боями на Бузі та у центральній частині південного фронту під Львовом, щоб потім ударити з півдня, від Дністра групою військ генерала Лятініка по флангу і тилах задіяних армій противника, оточити їх і знищити.

10 вересня до 1-ї кавалерійської дивізії приєдналася знята з північного фронту друга, під командуванням полковника Орлич-Дрешера. Чекаючи на переправу через Буг, тогочасний поручник кіннотної артилерії Станіслав Копанський придивлявся до цих "особливих", недавно сформованих полків, до "вусатих" дідичів на гарних конях поруч з їх "безвусими" синами, або конюших — "вигляд, як з епохи товаришів і поштовиків." Новоутворений кавалерійський корпус під командуванням полковника Юліуша Румеля почав переслідування Кінної армії, яка відступала на схід. Тільки-но вона доходила до визначених для неї районів реорганізації, як польський корпус відкидав загопи піхоти, що її прикривали, і входив в район можливого відпочинку та реорганізації. Переслідування тривало з 13 до 18 вересня, протягом шести днів було пройдено і проїхано понад 300 кілометрів. Під Клеваном один з козацьких полків склав зброю і здався. На кінець переслідування 14-а кавалерійська дивізія Будьонного майже перестала існувати, а інші дивізії налічували ледве по 500 шабель. Наприкінці вересня рештки Кінної армії було відведено з фронту.⁸⁹

Так закінчила свої дії легендарна, до того непереможна 1-а Кінна армія, гордість Червоної Армії, яка дійсно застосовувала методи боротьби, яких у Європі не бачили вже протягом століть: на зразок середньовічних монгольських загарбників вона мордувала беззахисних полонених ("знову різня полонених" — записував у своєму щоденнику її колишній солдат Ісаак Бабель), мирне населення. Спалювала військові госпиталі разом з пораненими і обслугою, грабувала населення і костельи, гвалтувала жінок. Після зняття Кінної армії з фронту командування Червоної Армії не могло вже терпіти це бандитське військо. Було скликано надзвичайну виїзду сесію Революційного військового трибуналу для розгляду випадків бандитизму в загонах Кінної армії. 10 жовтня її 6-у дивізію було покарано розпуском в зв'язку з поширюванням бандитизму.⁹⁰

Відповідно до плану генерала Розвадовського 11 вересня 3-я армія генерала Сікорського розпочала на Волині наступ проти російських військ. Як вже говорилося, новоутворений кавалерійський корпус відігнав на схід рештки Кінної армії Будьонного. Група військ, очолювана генералом Крайовським, із району Влода-

ви і Хелма скерувала свій удар на Ковель. Панцирний моторизований загін майора Бохенка за півтори доби дістався до розташованого на відстані 160 кілометрів Ковеля (це був єдиний панцирний моторизований загін у війні 1920 року). У передовому дозорі йшли 4 американські бронемашини, половина батальйону піхоти на вантажівках і половина артилерійської батареї, через два кілометри за дозором йшли головні сили: півтора батальйони піхоти і півтори артилерійські батареї та 2 бронемашини; у хвості колони були цистерна з бензином і ремонтна майстерня, захист тилу складали 2 бронемашини. Після незначних сутичок з незначними зустрітими загонами противника, частина майора Бохенка, після короткого бою на околиці міста, вторглася до центру Ковеля і обстріляла з кулеметів керівництво двох російських дивізій, змушуючи їх залишити місто. Захоплення важливого комунікаційного вузла, яким був Ковель, перешкодило відхід відступаючим російським військам. Поляки взяли у Ковелі в полон понад 2 тисячі полонених, трофеї складали 36 гармат, два бронепоезди, 3 літаки, 4 локомотиви і 300 вагонів з військовим устаткуванням і боєприпасами.¹⁰⁾

З району Грубешова у напрямку Луцька вирушила оперативна група генерала Станіслава Галлера, яка складалася з 13-ї і 9-ї піхотної дивізій. Група генерала Желіговського, що мала у своєму складі 10-у піхотну дивізію і козацьку бригаду, котра перейшла на польський бік з армії Будьонного в травні на Україні, прямувала на Сокаль. 18 вересня кавалерія, яка входила до складу групи генерала Єнджеєвського, здобула Рівне і відрізала відступ російській кавалерії. Після запеклих боїв поляки здобули Дубно і Броди. Польська 1-а кавалерійська дивізія здобула Острог, під Заславом відрізала відступ двом російським дивізіям і сприяла їх розгрому.

Через кілька днів після початку наступу 3-ї армії генерала Сікорського проти 12-ї російської армії, на південь від неї перейшла в наступ 6-а армія, очолювана генералом Ламезаном, проти 14-ї російської армії у напрямку на Красне і Рогатин, намагаючись відвернути увагу 14-ї армії від Дністра, де в районі Галича і Ніжнева генерал Лятінік готував групу для удару в північному напрямку через Бучач і Тернопіль, прямо на тили противника.

Група генерала Лятініка у складі двох піхотних дивізій і однієї кавалерійської бригади 20 вересня розпочала наступ, добре підтримувана наступаючими з заходу силами генерала Ламезана, вона протягом трьох днів виїшла на залізничну лінію Тернопіль — Золочів, перетинаючи головну комунікаційну артерію 14-ї російської армії. Частина цієї армії в сум'ятті відступала у напрямку Рівного. Українська кавалерійська дивізія просувалася від Дністра на північ вздовж Збруча, відрізаючи відступ російським військам.

Завдяки застосованим маневрам, наступ польських військ та союзних українських загонів на південному фронті завершився повним успіхом. Тиснуті з фронту, охоплювані з півночі і півдня, зіпхнуті одна на одну, обидві російські армії разом з кавалерією Будьонного ні на мить не могли повернути собі ініціативу. Невпинно змушені відступати, вони втратили здатність вести бойові дії. Це зробило можливим перегрупування у другій половині вересня кількох польських дивізій з волинського фронту на Полісся. 26 вересня 18-у дивізію генерала Крайовського та групу білоруських партизанів генерала Балаховича, генерал Розвадовський скерував з Волині на Полісся, щоб розбити 4-у російську армію, яка відновлювалася в районі Пінська, і оточити з півдня російські війська, які брали участь у битві на Німані, яка власне починала розгортатися.

В свою чергу, українські війська перетнули Збруч і разом з польськими підрозділами здобули Проскурів і Староконстантинів, беручи у полон 3 тисячі полонених, 4 панцирні тягачі і сотні вагонів з військовим устаткуванням.

Наприкінці вересня польські війська на південному фронті вийшли на лінію Пінськ-Рівне-Староконстантинів-Проскурів-Ямпіль на Дністрі (три останні пункти знаходились вже поза кордоном, визначеним майбутньою ризькою угодою, Верховне командування затримало подальше переслідування.

23 вересня на північному фронті розпочалася битва на Німані.

ПОСИЛАННЯ:

¹⁾ S. Kopański: „Moja służba w Wojsku Polskim 1917-1939”, Veritas, Londyn 1965, s. 99.

²⁾ S. Dembiński: „9 pułk ułanów pod Komarowem 31.VIII.1920”, „Epizody kawalerskie: Zbiór wspomnień pod redakcją ppłk. dypl. A.Radwan-Pragłowskiego”, Wojskowy Instytut Naukowo-Oświatowy, Warszawa 1931, s. 187.

³⁾ J. Rómmel: „Kawaleria polska w roku 1920”, Gebethner i Wolff, Warszawa 1934, s. 20 i n.

⁴⁾ M. Głębocki: „Dwie kampanie w siodle”, maszynopis w posiadaniu autora.

⁵⁾ L. Mitkiewicz: „1917-1921 w Wojsku Polskim”. Veritas, Londyn 1976, s. 224 i 225.

⁶⁾ L. Mitkiewicz: op. cit., s. 222 i n.

⁷⁾ „Kampania roku 1920 w świetle prawdy”, Skład Główny w Książnicy Polskiej T.N.S.W.iS., Lwów 1924, s. 40 i n.

⁸⁾ J. Rómmel: op. cit., s. 38 i n.

⁹⁾ I. Babel: „Dziennik 1920”, Czytelnik, Warszawa 1990, s. 122.

¹⁰⁾ K. Krzeczunowicz: „Ostatnia kampania konna”, Veritas, Londyn 1971, s. 360 i n.

БИТВА НА НІМАНИ

*За Німаном там десь
Готовий кінь і зброя...*

Після закінчення 25 серпня переслідування переможених у варшавській битві російських військ звитяжні польські дивізії, вичерпані кількасоткілометровими переходами від Вісли та проведеними по дорозі боями, зупинилися на підступах до Німана і Щари. Через розриви залізничних ліній і знищення мостів польські війська, позбавлені значних поставок боєприпасів, військового спорядження і продовольства, могли лише захищатись, розпочати широку наступальну операцію, вони були вже не в стані.* ¹⁾

По другий бік Німана і Щари російські війська, ще більш вичерпані, ніж польські, реорганізувалися, поповнювали особовий склад та військове спорядження.

Польські війська потребували основоположного перегрупування, оскільки після завершення переслідування були звернені фронтом на північ, щоб перетнути шлях росіянам, які відступали вдовж пруського кордону. Тому слід було перегрупувати їх фронтом на схід.

Головнокомандуючий скерував 2-у армію, очолювану генералом Ридз-Сміглім, на північний відрізок фронту, у район Білостоку, а 4-у армію під командуванням генерала Скерського на південну ділянку, у район Бреста над Бугом.

2-а армія складалась з шести піхотних дивізій і двох кавалерійських бригад, загалом вона налічувала близько 102 тисячі, а у бойовій готовності — близько 44 тисяч солдатів. Серед великих загонів знаходилися дві легіонерні дивізії, литовсько-білоруська, гірська, добровольча та 17-а, а також 2-а і 4-а кавалерійські бригади.

4-а армія складалась з трьох великопольських дивізій (14-ї, 15-ї і 16-ї) та 11-ї, котра зазнала великих втрат під Радзимином, з

*Розділ написано автором на підставі інформації, що міститься в книзі Тадеуша Кутшеби "Bitwa nad Niemnem (wrzesień — październik 1920)".

загальним числом близько 52 тисяч, а в бойовій готовності — близько 23 тисяч солдатів. Отже, 2-а армія налічувала солдатів в два рази більше, ніж 4-а, однак великопольські дивізії були краще оснащені військовим спорядженням — гарматами і кулеметами.

Головнокомандуючий 10 вересня викликав командуючих 2-ю і 4-ю арміями на нараду до Бреста і представив їм намітку свого оперативного плану. Він підкреслив необхідність перемоги над противником ще до зими, оскільки виснажена країна прагне миру. Він попередив, що в зв'язку з цим буде вимагати від військ ще більших зусиль на марші і в бою, висловив задоволення з приводу того, що буде командувати дивізіями, які він особисто у серпневому наступі і котрі виявили такі прекрасні солдатські якості.

Пілсудський дійшов до висновку, що російські війська у ході варшавської битви і під час переслідування після неї були розгромлені, проте, отримавши поповнення, вони будуть спроможні до наступної боротьби, за винятком хіба що 4-ї армії, котра сховалася в Пруссії. Всі дивізії інших трьох армій, які бились на Віслі, існують й далі, а з метою формування нової 4-ї армії на Полісся надсилаються нові дивізії з глибини Росії. Головнокомандуючий не мав у своєму розпорядженні точних даних, однак йому здавалось, що *"ми не сильніші, а сміливіші, і тому маємо шанси на перемогу"*.

Напередодні битви на Німані фронт розмістився на підступах до Німана і Шари, спираючись північним флангом на Східну Пруссію, а південним на поліські болоти. Центр фронту знаходився біля Волковиська. Через несприятливі умови місцевості (ріки, пуші, відсутність відповідних комунікацій і шляхів) Пілсудський не збирався вести наступ через центр фронту.

В свою чергу, двостороннє оточення військ противника він вважав неможливим з огляду на брак відповідних сил. Залишалось одностороннє оточення. Але з півдня чи з півночі?

Начальник Генерального штабу генерал Розвадовський рішуче висловився за оточення з півдня, від Полісся, спрямоване на північ. Атака правим флангом від Полісся мала, на його думку, ту велику перевагу, що "вміщувала" противника у напрямку на Вільно, зміщувала його при відході з литовцями, а отже давала полякам "оперативне" право переслідувати його у бік Вільна. Пілсудський вирішив, однак, зробити навпаки, — оточити противника з півночі, оскільки, на його думку, великопольські дивізії, обтяжені важким спорядженням не звикли рухатися по бездоріжжях, яких не бракувало серед лісів і боліт північного Полісся.

У цитованій вже книзі анонімний автор, ймовірно штабний офіцер, наближений до Розвадовського, представив думку останнього таким чином:

“Він багаторазово наполегливо пропонував Головнокомандуючому, щоб, використовуючи тимчасову і дуже зручну ситуацію, особливо висунуті вперед позиції генерала Ридз-Сміглого під Гродно і Августовом, енергійними атаками задіяти на середньому Німані радянські сили, дуже вразливі щодо з’єднання з Литвою і Пруссією, а отже схильні до впертого чіпляння цього пограниччя. Тимчасом, згрупувавши найчисленніші власні дивізії на південь від Кобриня, завдати ними удару по південному флангу неприятельського фронту і оточуючим маневром раптово його відкинути на північ. Потім можна було б вже дуже легко, рухаючись через Слонім і Ляду на Вільно, скинути всі зустрінуті на шляху ворожі частини, як радянські, так і взаємодіючі з ними литовські, через Ковно і Шяуляй в болота Віндави чи навіть в Балтійське море і Ризьку затоку [...]”

Однак Головнокомандуючий не наважився прийняти цю концепцію, єдино раціональну і просто підказану нам всією ситуацією. Стримала його в цьому переважно політична ідея, яка стосувалася нашого ставлення до Литви, і побоювання, що коли б ми зі зброєю перетинали ці землі, та пролита там з одного і з другого боку кров і неминуче нищення литовських теренів військами, що йшли б швидким, переможним маршем, викопав бездонну прірву між Польщею і Литвою і назавжди перекреслить повернення до державної єдності, яка єднала обидва народи у давньому минулому.”²⁾

Однак Розвадовський переможеним себе не визнав і своєю настирливістю домігся часткової реалізації концепції, що передбачала оточення з півдня. Використовуючи переможний польський наступ на Волині, він направляє на Полісся 18-у піхоту дивізію генерала Крайовського та групу білоруських партизанів генерала Балаховича і “без остаточного наказу Головнокомандуючого, але за його згодою” здійснює локальне оточення російських військ у Поліссі правим флангом 4-ї армії, посиленої названими загонами, перекинутими з волинського фронту. Кутшеба підкреслив у своїй книзі, що це доповнення плану Головнокомандуючого генералом Розвадовським мало “велике значення для битви на Німані”. Кутшеба видав свою книгу у 1926 році, а отже писав її перед травневим переворотом, а пізніше він напевно не міг би схвально оцінити внесок Розвадовського у битву на Німані.

Головнокомандуючий наказом від 19 вересня визначив обом арміям такі завдання:

2-а армія повинна була швидко просунути сильний лівий фланг у північно-східному напрямку, обійти Гродно з півночі, переправитися через Німан у районі Друскінінкаю і протягом двох днів дійти до населеного пункту Марцінкавичі на залізничній лінії Гродно-Вільно, щоб зайняти флангові позиції щодо всіх більшовицьких військ, які знаходяться на південний схід від цієї лінії. Згодом Головнокомандуючий мав намір використати це угруповання для оточуючої атаки з півночі в напрямку шосейних шляхів і залізничних колій, які вели з Гродна і Мостів до Ліді, щоб відрізати відступ російським військам, що захищатимуть ці міста. Перед початком операції командуючий 2-ю армією мав отримати спеціальний наказ від Головнокомандуючого, який би враховував характер наступу на центральній ділянці фронту і на правому фланзі.

Завданням центрального угруповання 2-ї армії (добровольча і гірська дивізії) мала бути концентрична атака, що призвела б до взяття Гродна і захоплення принаймні одного з мостів.

Після оволодіння Гродном Головнокомандуючий мав намір приєднати дивізії центрального угруповання до лівого флангу 2-ї армії.

3-я піхотна легіонерна дивізія, яка знаходилася на правому фланзі фронту 2-ї армії, з початком наступу мала зайняти населений пункт Мости на Німані і забезпечити залізничний міст на цій річці, необхідний для майбутніх дій 2-ї армії.

4-а армія одержала завдання зайняти Волковиськ протягом перших двох днів операції і змінити 3-ю дивізію на переправі в Мостах.

Інші дивізії 4-ї армії у перші дні наступу мали забезпечити бойові дії у напрямку на Волковиськ і Мости з східного боку.

Щоб забезпечити наступ з півночі, тобто з Литви, було сформовано військову групу у складі 17-ї піхотної дивізії і сибірської бригади в районі Сувалок і Августова. Групою командував генерал Осінський.

Наказом від 19 серпня Головнокомандуючий дав розпорядження остаточно перегрупувати на вихідні наступальні позиції дивізії обох армій до 21 вересня, а через два дні визначив дату 22 вересня.

І тоді почалися турботи дивізій 2-ї армії, що займали позиції на підступах до Німану. Коли вони вирушили, щоб зайняти вихідні

позиції, росіяни, вважаючи, що поляки розпочали наступ, стали скеровувати на другий бік Німана сильні резерви. Через це на підступах до Німана спалахнули запеклі бої. Росіяни не лише захищались, але й атакували. Підгалянська дивізія обороняла Кузницю перед сильними атаками росіян, 3-я легіонерна дивізія у районі Мостів протягом одного дня відбила 14 атак противника, що йшов на них 8 і 10-ти штурмовими хвилями.

Натомість група військ, яка мала оточити росіян, обходячи їх з півночі, і пробитись через окуповані литовськими військами території (Сейна), оволодіти переправами на Німані, передусім мостом в Друскінінкаї і вийти в тил противнику, без великих труднощів виконала своє завдання. До складу цієї флангової групи ввійшла 1-а піхотна легіонерна дивізія, 1-а литовсько-білоруська дивізія, 2-а і 4-а кавалерійська бригади (див. план 10).

Заслуговує уваги оригінальний спосіб командування цими чотирма великими частинами. Рідз-Сміглий, очевидно, за згодою Пілсудського, не визначив для них спільного командира чи то корпусу, чи то оперативної групи, що було б найбільш відповідним, тим більше, що вони мали діяти у відриві від власних загонів і в тилу противника. Кутшеба пояснив таке рішення труднощами при організації зв'язку з командуванням. Але було, очевидно, легше забезпечити зв'язок з одним командиром групи, ніж з чотирма командирами великих частин. Можна думати, що на таке рішення вплинули інші причини — відсутність генерала, спроможного командувати чотирма великими частинами, або мотиви амбіції, що перешкождали підпорядкуванню одного командира дивізії іншому. Білоруською дивізією командував старший за віком, вищий за званням і строком військової служби генерал колишньої царської армії Жондковський, а легіонерною дивізією — офіцер колишньої першої бригади Пілсудського, один з його улюбленців, полковник Домб-Бернацький. А легіонерні полковники часто вважалися кращими за генералів колишніх армій країн-загарбників.

Битва за Гродно

Командування 2-ю армією наказало форсувати Німан і зайняти Гродно 23 вересня. Жодна з дивізій не досягла цього дня визначеної мети. На підступах до Німана вели кривавий бій польські добровольці і гірська дивізія. 3-а легіонерна дивізія, яка займала позиції на правому фланзі армії, незважаючи на важкі бої, також була не спроможна посунутися вперед.

План командування 2-ї армії, який передбачав форсувати Німан 23 вересня, не було виконано, оскільки основа, на яку він спирався, не виправдалася, бо противник 23 вересня розпочав контратаку і тимчасово стримав польський наступ. В цій несподіваній ситуації Головнокомандуючий слушно припинив, аж до моменту здобуття Гродна, подальше просування групи оточення з півночі, яка в цей час встигла переправитись через Німан та вийти на фланг російських військ.

Бої на підступах до Гродна 22-23 вересня генерал Кутшеба визначив як оборонні з переходом в атаку, якщо ситуація дозволить. Поляки оборонялися слабкими силами на широкому фронті. 3-а легіонерна дивізія займала 32-кілометрову ділянку фронту, гірська дивізія — 30-кілометрову, маючи на додаток відкритий фланг. На думку Кутшеби, переможною обороною проти сильних атак противника польські підрозділи завдячували зосередженню сил в тих регіонах, котрі вирішували долю битви. В ході боїв створилися виразні "оборонні вузли". Ефективну оборону слід завдячувати також артилерії, котра мала перевагу над російською; групою важкої артилерії командував генерал Ледуховський. У ситуації, коли польський наступ не міг початися у визначений термін, Головнокомандуючий зі своєї ставки в Білостоці прибув на фронт добровольчої дивізії 24 вересня, а на фронт гірської дивізії — наступного дня і переконався, якими великими були зусилля обох дивізіїв у попередні дні, щоб не лише утримати здобуту територію, але й також переможно наступати.

Нарешті 25 вересня дивізії 2-ї армії вибили російські війська з лівого берега Німана. Ввечері частини гірської і добровольчої дивізіїв вийшли до палаючих мостів через Німан. Командир гірської дивізії доповів, що вона буде готова форсувати Німан під Гродном, як тільки ніч дозволить приступити до саперних робіт на річці.

Добровольча дивізія не робила жодних даремних спроб форсувати Німан там, де опір був найсильнішим, але прагнула оточити противника. Ініціативи командирів слід завдячувати тим, що вони скористалися виходом, який армійське начальство вважало непридатним. 205-й добровольчий полк під командуванням майора Монда, скориставшись слабким опором литовських військ, переправився на човнях і плотах на східний берег річки за 30 кілометрів на північ від Гродно, поблизу населеного пункту Хожа. Після цього

він пішов на Гродно, яке обороняли російські війська. Відсутність артилерії, яку ще не можна було переправити через Німан, зменшила розмах польського наступу. За наказом командування 5-ю армією, що належно оцінило значення цього флангового удару, дивізія посилила групу майора Монда ще одним полком. Йі хоч в цьому наступі Гродно не було здобуто, він все ж оперативно полегшив фронтальний наступ, змушуючи противника відвести дві бригади з фронту на Німані і забезпечити ними форти Гродна, які захищали місто з півночі.

Натомість, з огляду на відсутність зв'язку командуванню армією не вдалося підтримати групу майора Монда 2-ою кавалерійською бригадою, яка в той час перебувала неподалік від місця бою, очікуючи разом з іншими загонами північної флангової групи сигналу для виходу у далекий тил противника. Щоправда, бригада встановила зв'язок з добровольчим піхотним полком, але його командир не прийняв рішення рушити на Гродно. Тимчасом на світанку 26 вересня противник залишив місто. Можливо, присутність польської кавалерії в тилу Гродна вплинула на це рішення.

Від бойових дій гірської дивізії в ніч з 25 на 26 вересня залежала доля переможно розпочатої німанської битви. Близько півночі гірська дивізія форсувала річку і розпочала переправу, котра тривала до ранку. 2-й полк Підгалянських стрільців під вогнем російських кулеметів переправився човнами на східний берег і перешкодив повному спаленню противником мостів. За полком переправилася решта гірської дивізії та частина добровольчої дивізії і прикрили місто в радіусі кількох кілометрів від півдня і сходу. Майже одночасно загони дівровольчої дивізії хвацьким ударом здобули міст під Лососнею (5 км на схід від Гродно) і вступили до Гродна з північно-східного боку.

У боях за переправу відзначився 4-й полк Підгалянських стрільців, який на світанку 26 вересня, переправившись через Німан, опинився у надзвичайно важкій ситуації. Перед ним були численні підрозділи противника, які відступали з Гродна по шосе, а власні загони залишилися ще за річкою. Командир полку прийняв сміливе рішення. Він протистояв набагато сильнішому противнику, усвідомлюючи, що просування військ противника не зупинить, але хоча б його затримає. Бойові дії полку уповільнили марш 3-ї російської армії, внаслідок чого 1-а литовсько-білоруська дивізія наступного дня змогла загородити її шлях на Ліду. *“Переправа*

через річку не дозволяла пройти артилерії, а слабка стрілецька підготовка нашої піхоти 1920 року і, крім того, скромна кількість кулеметів змусили полк перекрити шосе безпосередньо, а отже своєю живою силою. Тому дійшло до важких боїв з досить великими втратами. Оперативно вони були цілком виправдані. Командир своєю сміливою ініціативою забезпечив цінні лаври своєму полку, і значною мірою сприяв польській перемозі”.

В історії 4-го полку Підгалянських стрільців цей бій описано так:

“(…) 26 вересня о 4 годині за наказом командира полку підполковника Борути (майбутнього генерала Борути-Спеховича — М.П.) 2 батальйон під командуванням майора Костецького вирушив на Обухово із завданням швидко пройти через це село, потім через село Обуховичі і зайняти пагорб, розташований на північ від Обуховичей, на схід від шосе Гродно-Скідель. 1-й батальйон, котрий вийшов пізніше, мав піти на пагорб, розташований на захід від згаданого шосе. Головним завданням обох батальйонів було перерізати шлях відступу загонам противника, що відходили по шосе Гродно-Скідель з Гродна, вже зайнятого 1-ю гірською бригадою та добровольчою дивізією.

Своєю несподіваною появою в Обуховичах 2-й батальйон змусив здатися розташований там радянський 2-й стрілецький полк силою 200 осіб, після чого рушив на Обуховичі. На шосе Гродно-Скідель він наітхнувся на втікаючі обози 56-ї радянської дивізії.

Зав'язався бій з основою обозів, підсиленою рештками радянського 48-го стрілецького полку, які змогли вирватися з Обухова. Бій закінчився поразкою противника. Було здобуто 50 підвод, прапор полку і 3 кулемети. Крім того, було взято в полон кілька десятків полонених разом з командиром полку і його ад'ютантом. Батальйон пішов на Обуховичі, які зайняв без бою, посуваючись на пагорб, де він мав зайняти позиції, наітхнувся і атакував 56-у радянську дивізію, котра у складі 9-ти піхотних полків, одного кавалерійського полку і кількох батарей відступала з-під Гродна маршевою колоною. Зав'язалася кривава і раптова сутичка, у якій 2 батальйон, позбавлений зв'язку з рештою полку, був повністю оточений в кільканадцять разів сильнішим противником. Противник тис шалено, оскільки йому дуже важливо було негайно розбити польський загін, який закривав шлях відступу, щоб якнайшвидше і якнайдалі відійти від можливого переслідування з боку поль-

ських частин, котрі вже увійшли до Гродна. Командир батальйону майор Костецький намагається пробитись, тяжко поранений він потрапляє в полон. У полон потрапляють також порізані шаблями командир взводу 37-міліметрових гарматок підпоручник Бенчар і підпоручник Скітіжепа. Підпоручник Боярський же, командир 2-ї кулеметної роти, оточений козаками, щоб не потрапити в руки ворога, застрелився з револьвера. Не дивлячись на це, солдати, багато яких вже загинуло, натхненні нечуваною мужністю офіцерів, билися далі з надією пробитися.

Тимчасом 1-й батальйон, йдучи на визначену позицію, на шосе Гродно-Скідель на північій захід від Обухова зазнає атаки з боку відступаючого полку іншої радянської дивізії, і змушений в зв'язку з цим розгорнути свої сили по обидва боки шосе. 3-й батальйон, залишений в резерві в Обухові, під командуванням підполковника Борута вирушив на допомогу 2-му батальйону, який пробивався в напрямку Обуховичей. Під Обуховичами, дійшовши до села, батальйон атакує загопи 56-ї радянської дивізії, однак не налагоджує зв'язку з оточеним 2-м батальйоном, оскільки тількино прибулі нові загопи неприятельської 3-ї армії, що відступали з Гродно по шосе Гродно-Скідель, обійшовши 3-й батальйон, вдарили з півдня по 1-му батальйону, котрий вже перед цим змушений був відступити від шосе на Обухово. Становище 1-го батальйону стає дуже критичним. Капітан Яцожинський, командир батальйону, дістає поранення. В цей час підполковник Борута кидає дві роти 3-го батальйону, задіяного в бою під Обуховичами, на допомогу 1-му батальйону і сміливим ударом зі сходу зупиняє наступ противника, беручи кілька сотень полонених. Падають пораненими підпоручник Годлевський і підпоручник Залевський. Решта 3-го батальйону, із значно кількісно зменшеним через великі втрати 2-м батальйоном, вирвавши з рук ворога пораненого, обідраного майже наголо майора Костецького, під натиском великих сил піхоти і кавалерії противника, відступає на Обухово під особистим командуванням контуженого підполковника Борута.

Наприкінці бою значні неприятельські загопи з південної сторони змогли обійти поле битви і почали наближатися до Коматова, з наміром оволодіти переправою через Німан, повністю відрізати відступаючим частинам 4-го полку Підгалянських стрільців і таким чином розбити їх щент. Ситуацію врятував батальйон 3-го полку Підгалянських стрільців, котрий, не приймаючи досі участі

з бою, зміг вчасно переправитися через Німан. Цей батальйон вдаряє по противнику, що наступає на Коматово, розбиває його, потім разом з загonom 4-го полку Підгалянських стрільців завдає удару по неприятельських частинах під Обуховом. Противник відступив у південно-східному напрямку.

Власні втрати були значними: 4-й полк Підгалянських стрільців втратив 2-х офіцерів убитими, 5 пораненими, 1 зник без вісті. Вбитих, поранених і зниклих рядових у 3-у і 4-у Підгалянських полках за точними підрахунками було близько 200".

Гродно впало під фронтальним ударом, спрямованим на мости, і через загрозу з півночі добровольчої дивізії (групи Монда) та завдяки присутності поблизу польської 2-ї кавалерійської бригади. Для польських істориків свого часу не було зрозумілим, чи наказ російського командування залишити 25 вересня Гродно було віддано лише в зв'язку з оточенням з півночі 3-ї російської армії польською групою оточення, чи тактичними міркуваннями з приводами обходу фортеці з півночі частинами добровольчої дивізії.

Дії флангової групи

Після здобуття Гродна оперативним наказом від 26 вересня командуючий 2-ю армією визначив їй таке завдання: фронтальна група змусить противника до відступу на Барановичі, а північна флангова група виконає рейд по тилах противника і здобуде Ліду, щоб відрізати відхід відступаючим з-під Гродна частинам 3-ї російської армії.

Як тільки флангова група у районі Друскінінкаю перейшла на східний бік Німана і відірвалася від загонів 2-ї армії, позначились наслідки відсутності єдиного командування цією групою і слабкості зв'язку.

Кожна з дивізій і бригад флангової групи діяла на власний розсуд, і не було нікого, хто б на місці міг би об'єднати ці дії в одне тактичне ціле. Через труднощі з підтримуванням зв'язку між дивізіями, одна дивізія зовсім не орієнтувалася у ситуації і діях другої. Траплялося навіть, що командування дивізії протягом дня не отримувало рапорту від жодної з своїх бригад.

Головні сили російської 3-ї армії відступали по шосе Гродно-Планти-Ліда з бічним прикриттям через Васілішки, а 21 дивізія — північним шляхом через Радунь. По головному, південному угрупованню завдала удару 1-а бригада Литовсько-білоруської дивізії.

27 вересня почалися бої під Кроньками, Васілішками, а найбільш запеклі – навколо переправи через річку Лебьоду, поблизу населеного пункту Паперня. Бригада захищалася з самовідданістю. Її не могла підтримати 2-а бригада дивізії, виснажена боями попередніх двох ночей і дня, вона не знала про бій на Лебьоді. Завдяки кількісній перевазі (чотири дивізії проти двох полків) 3-а російська армія пробилася собі шлях, але зазнала великих втрат і затримала свій відступ.

Ці бої командування Литовсько-білоруської дивізії описало таким чином:

“Близько 10000 більшовицьких багнетів, зімнутих на протязі двох кілометрів у єдину густу хвилю, кинулися на в декілька разів менш численні наші частини (віленський і мінський піхотні полки). Зав’язався бій, що тривав чотири години. Більшовицькі колони майже без пострілів, незважаючи на град куль, усією масою кинулися на наші кулемети, оточуючи невеликі наші підрозділи звідусіль. Зав’язався виключно багнетний і кулачний бій. Зчинилося безладдя, ніч і ліс посилювали його, всі були оточені і всіх оточували. Коли віленський і мінський піхотні полки, поглинуті більшовицькою лавою, зіійшли з шосе, почала рухатись артилерія і більшовицькі обози. До 4-ї години більшовицька хвиля пропливала через кільце, яке її оточувало, полишаючи багато трупів, близько 1000 полонених, 12 гармат, 15 кулеметів і інше військове спорядження.

1-а Литовсько-білоруська бригада зазнала у цьому бою таких втрат: 130 убитих, 230 поранених, 410 зниклих без вісті. Серед тих, які потрапили в полон, кілька десятків були знайдені згодом розстріляними у лісах під Лідою. Серед загиблих більшість становили ті, що просто заблукали в лісах. Люди збиралися поступово, наступного дня до них приєдналися ті, котрим вдалося втекти з полону. Втрати досягали понад 45 відсотків бойового складу бригади”.

Битва на Лебьоді не принесла тактичної перемоги, оскільки 3-а російська армія змогла продертися через позиції бригади, однак, незважаючи на це, битва була оперативним успіхом, змушуючи частково противника до зміни напрямку відступу (замість на Молодечно – на Барановичі) і стримуючи просування 3-ї армії протягом кількох годин. В результаті 1-а легіонерна дивізія змогла прибути до Ліді вчасно і остаточно перемогти противника.

Цього дня (27 вересня) 1-а легіонерна піхотна дивізія і 4-а кавалерійська бригада, які просувалися північніше Литовсько-бі-

лоруської дивізії, у районі Радуня атакували 21-у російську дивізію, що відступала на Ліду північною трасою.

Бій розпочався тому, що командир польської 4-ї кавалерійської бригади, яка входила до складу флангової групи 2-ї армії, позбавлений зв'язку з командуванням і вважаючи своїм головним завданням бойові дії в напрямку Ліді, вирішив зненацька атакувати російську 21 піхотну дивізію, що відступала з Гродна на Ліду. З цією метою він запропонував 1-й легіонерній піхотній дивізії, яка діяла у районі Радуня, прийняти участь в акції. Біля населеного пункту Коргова зав'язався бій. Противник, втративши кілька сотень полонених, відмовився від прориву через кільце польських загонів, які його оточували, і відійшов на південь. Бой під Радунем були у повному розпаді, і кавалерія мала розпочати переслідування, коли командир легіонерної дивізії одержав наказ командуючого армією (дводенної давності), який зобов'язував флангову групу рушити на Ліду. В цій ситуації командири обох частин відмовилися від подальшого бою і пішли на Ліду.

Битва за Ліду

Для оволодіння розташованою за лінією фронту Лідкою командуючий 2-ю армією призначив 4 великі частини, про що вже згадувалось, — 1 легіонерну дивізію, 1 Литовську-білоруську дивізію та 2-у і 4-у кавалерійські бригади. Головнокомандуючий після здобуття Гродна дав наказ направити до Ліді додатково ще дві дивізії — гірську і 3-ю легіонерну. Отже, у битві за Ліду з польського боку повинні були взяти участь 6 великих бойових одиниць. Як це часто бувало під час війни 1920 року, польським командирам не вдалося і тепер скоординувати на полі битви дії кількох дивізій та бригад, і насправді в ній взяли участь лише дві — 1-а легіонерна дивізія і 4-а кавалерійська бригада. Інші великі частини з огляду на відсутність зв'язку, надто великі відстані або участь у боях в іншому місці не встигли на поле битви.

Незважаючи на втому після бою під Радунем і безсонну ніч, підрозділи легіонерної дивізії швидко просувалися вперед і 28 вересня о 10-й годині розпочали бій за Ліду. Він був зустрічним, боротьба точилася групами, дуже напружена. Керував нею особисто полковник Домб-Бернацький, який перебував в середині своїх військ. Гарт і витривалість дивізії запевнили їй перемогу над кількісно переважаючим, але занепалим духом противником.

Битва за Лїду тривала з 10-ї години до півночі. Ось звіт безпосереднього свідка, оперативного офіцера 1-ї легіонерної піхотної дивізії:

“О 10 годині 6-ї легіонерний піхотний полк досягає міста і після короткої, запеклої боротьби здобуває його. Вже оволодівши містом, коли другий батальйон 6-го легіонерного піхотного полку займає позиції на його околиці, полк зазнає раптового удару сильних загонів противника з боку гродненського шосе. Зав’язується запеклий бій на лінії гродненське шосе — казарми. Незважаючи на героїчну оборону і кількаразові контратаки, батальйон не може витримати удару ворога.

В цей час до міста вступає половина батальйону 1-го легіонерного піхотного полку, який тільки-но провів бій з більшим загonom більшовиків, що намагався прослизнути на схід, і щент розбив його, здобувши 200 підвод. Однак і він не може стримати натиску. Тоді в бій вводяться два батальйони 6-го легіонерного піхотного полку таким чином, що 1-й батальйон розгортається з боку цвинтаря і завдає удару зі сходу по залізничному вокзалу, а 3-й батальйон з північної частини міста — по казармах. Одночасно 2-й батальйон з напівбатальйоном 1-го легіонерного піхотного полку і трьома ротами 5-го легіонерного піхотного полку, котрий вже встиг дійти до міста, підтримані вогнем власної артилерії, лобовою атакою йдуть на противника, завдаючи йому великих втрат пораненими і збитими.

Тимчасом другий батальйон 41-го піхотного полку, задіяний під Крупою, раптово атакований противником, після запеклого бою був зіпхнутий на Лїду. До протидії вдаються два інші батальйони полку.

О 18-й годині противник розпочинає другу атаку на Лїду, яка захлинається під вогнем піхоти й артилерії.

О 20-й годині відбувається третя, генеральна атака противника по всій лінії за участю двох піхотних дивізій (22-ї і 21-ї). Більшість своїх сил противник кидає на казарми, намагаючись пробитися в північно-східному напрямку. Одному полку і 21-ї радянській піхотній дивізії вдається пробитися у напрямку Майєквіцязни, однак вони натикаються на наші дивізійні обози, що йдуть по шосе. Обслуга обозів з власної ініціативи зав’язує з ними бій, завдаючи втрат. Атака першого батальйону 6-го легіонерного піхотного полку на Заксанку з одночасною фронтальною протидією третього батальйону 6-го легіонерного піхотного полку і по-

ловини батальйону 1-го піхотного легіонерного полку спричиняють остаточний розгром противника, завдаючи йому великих втрат і рішуче відкидаючи його в напрямку на схід і південний схід.

О 24-й годині місто очищено від противника.

Після бойових дій настає черга очищення підступів до міста, причому 6-й легіонерний піхотний полк взяв у полон цілу радянську піхоту дивізію, яка, не маючи змоги пробитися в жодному напрямку, сховалася в лісах на захід від міста і, повбивавши усіх комісарів, здалася.

Таким чином, місто було остаточно здобуте і утримане. Під час найзапекліших боїв на околиці і на вулицях міста був присутній командир дивізії, котрий особисто керував бойовими діями.

О 24-й годині всі загони було розквартировано в місті, в захисті був один батальйон”.

Переможна битва принесла легіонерній дивізії значні трофеї: 25 гармат, 51 кулемет, 2 тисячі обозних підвод, близько 10 тисяч полонених.

4-а кавалерійська бригада, що підтримувала наступ на Лиду, провела на схід від неї ряд боїв, котрі в оперативному щоденнику представлено так:

“Між 13-ю і 14-ю годинами група кавалерії доходить Губова. В лісах на південь від цього населеного пункту був політичний противник (піхота і кавалерія). Неприятельська колона, що просувається з заходу на схід, намагається пробитися; Ліда в цей самий час має бути вже зайнята власною піхотою. Бригада майора Пясецького хібною атакою 7-го уланського полку завдає удару по атакуючій піхоті противника, яку підтримують численні кулемети, що стріляють з флангів. Цим ударом при переслідуванні у напрямку Лиди бригада майора Пясецького взяла близько 600 полонених, 3 гармати і 6 кулеметів. В цій бойовій операції також брав участь 16-й полк уланів у пішому строю. Слід підкреслити надзвичайно рішучі дії майора Пясецького і хоробру атаку 7-го полку уланів”.

Перебіг битви за Лиду викликає кілька зауважень.

Передусім не було скоординовано дій усіх частин, визначених для участі у ній, через що більшість з них до поля бою не дійшла. Безперечно, це було викликано тим фактом, що єдиного командира флангової групи не було призначено.

По-друге, зв'язок як між окремими частинами флангової групи, так і з командуючим 2-ю армією, діяв жадливо, а швидше — діяв дуже рідко. Протягом трьох днів командування армією не отримувало жодних донесень від 1-ї легіонерної дивізії і 4-ї кавалерійської бригади: під час багатогоденної битви за Ліду взагалі не було відомо, що така битва точиться.

Безперечно внаслідок неналежної координації командування з польського боку та серйозної слабості зв'язку багато загонів російської 3-ї армії, хоча й з великими втратами, змогло обійти Ліду і відступити на схід.

Незважаючи на це, перемога під Лідою мала важливе стратегічне значення для битви на Німані:

- вона змусила 3-ю російську армію до панічного відступу, викликала втрату артилерії, тисячі полонених, численних обозів, до того ж позбавила волі боротися далі, через що до кінця воєнних дій армія вже не чинила серйозного опору;

- зробила неможливим відступ 3-ї армії у заплановану напрямку на Молодечно, що дало б змогу її частинам прийти до тями після панічного відступу з-під Гродна, зібратися з духом і підготувати оборону на лінії Молодечно, що, в свою чергу, може допомогло б росіянам стабілізувати фронт у районі Барановичів;

- розбита 3-я армія відкрила фланг всього російського угруповання військ між Поліссям і Німаном, що призвело до остаточної поразки росіян, а отже і польської перемоги на Німані.

Слід зазначити, що під час битви на Німані польські війська застосували нову тактику бою, котру почали впроваджувати вже з другої половини липня, під час боїв на Бузі і на Волині, а саме — замість організації оборони в кордонному угрупованні, вони зосереджувалися групами, створюючи оборонні "вузли", на які наштовхувалися російські війська, що йшли в атаку.

Якщо йдеться про наступ, то як фронтальні, так і оточувальні, вони просувалися в основному широким фронтом. Так, після здобуття Гродна бої при переслідуванні точилися на площі близько 100 кілометрів, від Гродна до Ліди. На цьому просторі наступали дві піхотні дивізії і дві кавалерійські бригади, діючи переважно на значній відстані одні від других, хоча й в середині угруповання з достатньо зосередженими силами.

Також варто наголосити, що під час битви на Німані польська сторона мала значну перевагу в артилерії, незважаючи на те, що часто використовувалась вона неналежним чином.

Дії 4-ї армії

Придивимося тепер до дій польської 4-ї армії.

На початок наступу вона вже з тиждень була задіяна у важких боях. Бої точилися під Пружанами, коли армія одержала остаточний наказ Головнокомандуючого взяти участь у німанській битві. Із бойової дислокації армія повинна була швидко перейти до виконання завдань, пов'язаних з головним наступом.

Наступальні дії армія розпочала 23 вересня. О 21 годині того ж дня група генерала Юнга виконала своє завдання, займаючи Волковиськ. Однак вже наступного дня несподіваним ударом противник відібрав це місто.

Битва під Волковиськом та важкий оборонний бій 3-ї легіонерної дивізії під Мостоми не лише затримали перебіг операції на фронті, але й вплинули на рішення Головнокомандуючого про затримання в районі Мартінканець просування на Лиду північної флангової групи 2-ї армії.

Однією з причин невдач 3-ї легіонерної піхотної дивізії під Мостоми та 15-ї Великопольської піхотної дивізії під Волковиськом, а отже на стику двох армій, була відсутність єдиного керівництва. Бойовими діями командували два командири — генерал Бербецький, командир 3-ї легіонерної дивізії, та генерал Юнг, командир 15-ї Великопольської дивізії, вони не мали між собою зв'язку. На думку Кутшеби, обидві дивізії повинні були бути підпорядковані одному командирові, все одно, 2-ї чи 4-ї армії, або й прямо Головнокомандуючому. Ці труднощі на стику армій зменшили шанси на рішучий розгром російської 3-ї армії.

Оскільки резерви Головнокомандуючого були вже майже повністю використані у бойових діях на фронті, він в ніч з 24 на 25 вересня доручив начальнику Генерального штабу прискорити транспортування 9-ї піхотної дивізії і 3-ї кавалерійської бригади і надіслати їх через Білосток у розпорядження 2-ї армії та підсилити 4-у армію на її лівому фланзі 2-ю легіонерною піхотною дивізією, а на правому фланзі — 18-ю піхотною дивізією, котру після переможного наступу на Волині генерал Розвадовський скерував у бік Пінська.

Незабаром російські війська, побоюючись оточення з флангів, залишили Волковиськ без бою і перед фронтальним ударом польської 4-ї армії відступали головними шляхами на схід, у напрямку Слоніма і Барановичів. Одночасно група генерала Крайовського,

що просувалися з Волині разом з партизанським загonom генерала Балаховича, зайняла Пінськ, беручи в полон штаб відновлюваної російської 4-ї армії, за винятком командуючого і начальника штабу, котрі встигли втекти верхи. Крім цього, було взято 3 тисячі полонених, 400 вагонів військового майна, 100 нових кулеметів та 2 бронепoїзда.

28 вересня 4-а армія розпочала форсування Щари. Припускалося, що противник буде рішуче захищати цю лінію. Тимчасом під загрозою з півночі дій флангової групи 2-ї армії у напрямку Ліди, а з півдня групи генерала Крайовського в районі Пінська російські війська відмовилися від оборони лінії Щари і відступили у напрямку на Барановичі, остерегаючись фронтального удару польської 4-ї армії.

Переслідування

Після здобуття Ліди і Слоніма Головнокомандуючий в ніч з 28 на 29 вересня віддав 2-й і 4-й армії наказ про переслідування противника. Він стверджував в ньому, що *“успіхи, досягнуті на флангах обох армій, вимагають подальшого енергійного переслідування з метою повного оточення і знищення більшовицьких армій в районі Новоєлья — Новогрудек — Барановичі”*. 2-а армія мала просуватися у напрямку на Новогрудек, а 4-а на Барановичі. За дорученням Головнокомандуючого начальник його особистого штабу пояснив начальнику штабу 2-ї армії необхідність організації переслідування *“не протягом 3 днів”*, а негайно, щоб знищити три російські армії дивізіями, які *“будуть під рукою”*. Головнокомандуючий надавав цій акції *“коласальне значення”* з огляду на переговори в Ризі, котрі будь-якого дня могли призвести до перемир'я, і пообіцяв, що він *“зранку сам буде на шосе Гродно — Ліда, щоб видобути з частин рештки енергії”*. Дійсно, Головнокомандуючий прибув до Гродна 29 вересня о 7-й годині.

Російські армії було оточено з флангів з двох сторін завдяки наполегливості генерала Розвадовського, котрий спромігся реалізувати свій план удару і від Полісся. Становище російських армій на північ від Полісся стало катастрофічним, їм загрожували класичні “Канни”, коли б вони не змогли швидко відступити і організувати оборону.

Після битви під Лідою 2-а армія негайно розпочала переслідування. До півночі 28 серпня тривали бої за Лиду, а наступного

дня після полудня випереджаюче флангове переслідування розпочали 1-а легіонерна дивізія і 4-а кавалерійська бригада, в той час, коли гірська дивізія і 2-а кавалерійська бригада вже з 26 вересня переслідували противника фронтально. 4-а армія мчала вперед у лобовому переслідуванні з 28 вересня. Пілсудський застосував ту ж саму тактику, яку Тухачевський з таким успіхом використав у липні. Тухачевський змушував польські армії невпинно відступати від Двіни до Вісли, постійно обходячи їх з півночі і постійно тиснучи фронтально, щоб не дати часу затриматись і підготувати оборону. Подібно до того, як в липні російський кавалерійський корпус Гая оточував польську армію, так тепер *“незрівняна”*, як її назвав Кутшеба, 1-а легіонерна дивізія і дві кавалерійські бригади оточували з флангу росіян, при чому легіонерна піхота просувалася вперед так само швидко, як і кавалерія!

Переслідування, яке вели польські війська після битви під Лідою, тривало без перерви 20 днів, аж до дня підписання у Ризі перемир'я, призводячи до цілковитої поразки трьох російських армій.

Російські війська зазнали на Німані таких значних втрат, що пізніше вже не були спроможні серйозно оборонятися і постійно відступали, завжди побоюючись обходу з флангів, оточення і знищення.

Російським арміям загрожував двосторонній обхід з флангів: на півночі — групою переслідування 1-ї армії, а з півдня — групою генерала Крайовського. В цій небезпечній ситуації російські війська рятувалися втечею і не дали себе наздогнати, зрештою, так само, як польські дивізії 1-ї армії у липні на шляху від Двіни до Бугу. Польське командування передбачало російську оборону на так званій лінії німецьких окопів часів світової війни. Нічого подібного. Росіяни майже без бою віддали важливий комунікаційний вузол Барановичі, які захопила 14-а Великопольська дивізія після 75 кілометрового маршу, беручи 1000 полонених і багато військового спорядження. Після здачі Барановичів російські армії безладно відходили у напрямку Молодечно, Мінська і Слуцька.

Польські війська, постійно віддаляючись від баз постачання, часто робили денні переходи по 25-30 кілометрів у понад міру важких умовах, без достатнього забезпечення продовольством і обмундируванням, а осінь у Білорусії була холодною. В оперативному наказі командуючий 2-ю армією Ридз-Сміглий драматично закликав солдатів: *“Проходження кілометра рівнозначне розши-*

ренню на кілометр кордонів нашої вітчизни". Як могли не реагувати на такий заклик солдати найхоробріших польських дивізій, котрі Головнокомандуючий визначив для переслідування: легіонерних, великопольських, гірської, добровольчої, не кажучи вже про відважні уланські полки.

При переслідуванні Пілсудський почував себе у своїй стихії, він накинув темп, який робив неможливим будь-який опір. Обидва командуючі арміями, генерали Ридз-Сміглий і Скерський, прекрасно вели свої дивізії. Керуючи фронтом, битвою на Німані і переслідуванням, Пілсудський виявив талант природженого полководця.

З початком жовтня головний напрямок переслідування противника польськими військами скеровувався на Столпці, а з Молодечного і Литви його прикривала спеціальна група польських військ, котру в зв'язку з планованим походом на Вільно Пілсудський посилив, організовуючи нову 3-ю армію під командуванням генерала Сікорського. До складу цієї армії Головнокомандуючий включив групу військ генерала Осінського, яка від початку битви на Німані прикривала дії польських військ з боку Литви, та групу військ генерала Желіговського у складі добровольчої, литовсько-білоруської, 4-ї піхотної дивізій та 3-ї кавалерійської бригади. Створюючи нову 3-ю армію, котра включала групу генерала Желіговського, Пілсудський готував здобуття Вільна.

Останньою метою воєнних дій стало здобуття Молодечно та вихід до Двіни.

Вихід польських військ до Двіни мав на меті створення коридору, який повинен був вести до кордонів Латвії і тим самим відділяти Литву від Росії. Це завдання випало на долю 3-ої легіонерної дивізії. Щоб його виконати, вона повинна була пройти близько 120-кілометровим коридором між двома ворожими арміями — литовською і російською. Завдання вона виконала.

Молодечно було важливим комунікаційним вузлом. План Головнокомандуючого передбачав розгром військ противника і відкинення їх за Плоцьк. Наступальні дії 2-ї армії тривали з 10 по 13 жовтня. В них взяли участь 1-а і 2-а легіонерні піхотні дивізії та дві кавалерійські бригади, цього разу під єдиним командуванням.

4-а армія отримала завдання прикривати з напрямку Мінська наступальні дії дивізій 2-ї армії на Молодечно. В межах цього завдання один з полків 14-ї піхотної дивізії під командуванням

полковника Густава Пашкевича і два ескадрони 13-го полку уланів під командуванням ротмістра Константи Друцького-Любецького ввірвалися до Мінська, сіючи сум'яття серед втікаючих російських чиновників, звільнили кілька сот польських полонених і взяли великі воєнні трофеї.

“Коли, після перемоги над противником, 2-а легіонерна піхотна дивізія входила до Молодечно, поміж маршеві коломи несподівано влетів кортеж з трьох машин. На одній з них майорів прапорець Головнокомандуючого. На задньому сидінні відкритої автомашини було видно маршала Юзефа Пілсудського, вбраного у сіру бекешу, з зичайним стрілецьким кашкетом на голові. Солдати впізнали його відразу ж. Пролунали команди офіцерів: “Струнко! Крок чіткіш! Направо рівняйсь!” Солдати крокували з ентузіазмом, розбризкуючи багнюку на дорозі. Аж раптом загриміло: “Хай живе наш Головнокомандуючий! Хай живе маршал Пілсудський! Хай живе!” Заклики були спонтанними, вони лунали все голосніше й далі, в міру того, як маршал проїжджав поруч з підрозділами дивізії. Пілсудський віддавав честь. Його обличчя було незвичайно просвітленим, а в очах можна було прочитати любов до простого польського солдата” – згадував згодом офіцер цієї дивізії.³⁾

Цієї миті, коли маршал під'їхав до будинку, в якому знаходився на привалі командир дивізії, до машини підбіг полковник Жимерський. *“Вашу битву під Воложином і Молодечно було проведено добре – озвався маршал – я їду зараз до Бернацького. Ви маєте стати тут, в Молодечно. Мирні переговори з радянською Росією вже почалися. Закінчуємо вже, на жаль... війну з Росією”.*

Того жовтневого вечора 1920 року Пілсудський міг повторити фразу, сказану рік тому: *“Більшовиків б'ю, де хочу і коли хочу”.*

ПОСИЛАННЯ:

¹⁾ T. Kutrzeba: „Bitwa nad Niemnem (wrzesień-październik 1920)”, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa 1926, s. 23 i n.

²⁾ „Kampania roku 1920 w świetle prawdy”, Skład Główny w Książnicy Polskiej T.N.S.W.i S., Lwów 1924, s. 43 i n.

³⁾ L. Mitkiewicz: „1917-1921 w Wojsku Polskim”, Veritas, Londyn 1976.

ПЕРЕМИР'Я ТА МИР

*Грона перших троянд розцвіли
Повернися вже, Ясю, з тієї війни
Повернися, поцілуй, як давно, як колись
Дам тобі білий трояндовий цвіт*

Справді дорога на Москву та Київ лежала відкритою, проте польські найбоєздатніші дивізії, легіонерні і великопольські, коли дійшли до Мінська і Двіни, були на межі своїх сил, як же почувалися російські війська?

"Під кінець вересня Червона Армія почала розпадатися; у гарнізонних містах Білорусії вибухали бунти; розсіяні загопи і банди дезертирів шаленіли, викликаючи страх серед євреїв і селян; здавалося, що поляки без перешкод можуть рушити на Москву. Тоді Ленін несподівано запропонував мир".¹⁾

Марення російських комуністів "через труп Польщі понести на Захід вогонь світової революції" зійшли нанівець. Після укладення миру у розмові з німецькою комуністкою, Ленін визнав скоєні помилки:

"В Польщі сталося те, що, може, повинно було статися (...). Поляки бачили в червоноармійцях не братів і визволителів, а ворогів. Поляки думали і діяли не так, як притаманно соціалістам і революціонерам, а як націоналістам і імперіалістам. Та революція, на яку ми розраховували в Польщі, не вдалася. Робітники і селяни повстали на захист свого класового ворога, дозволяючи, щоб наші відважні солдати з Червоної Армії вмирили з голоду, загнані в засідки, побиті до смерті (...). Радек передбачав хід подій. Застерігав нас. Я був на нього дуже сердитий і звинувачував його у поразкенстві (...). Тимчасом він мав рацію у своєму загальному висновку (...). Ні, думка про страждання, які принесла б наступна воєнна зима, була нестерпною. Ми повинні були укласти мир".²⁾

Польський народ був також дуже виснажений майже дворічною війною, в якій Польська армія втратила близько 216 тисяч солдатів (4/5 втрат припадає на 1920 рік), з яких 17 тисяч полеглих, близько 30 тисяч померлих від ран і хвороб, близько 114 ти-

сяч поранених, близько 16 тисяч полонених, які не повернулися з полону, та біля 39 тисяч дезертирів, які у статистиках напевно фігурують в таємничій рубриці “невідомо”.³⁾ Варто зазначити, що історики війни 1920 року принципово не вказують числа дезертирів, вважаючи це за сором. Тимчасом їх було безліч. Вітос згадував про кілька десятків тисяч, як прем'єр, він закликав “сестер-селянок” виганяти їх із сіл.

Після походу на Київ, котрий мало не призвів державу до катастрофи, причиною поразки було визнано концепцію утворення вільної України. Польська мирна делегація, складена переважно з представників Сейму, щиро прагнула покласти кінець війні.

Для російської делегації на переговорах найважливішою справою був не майбутній кордон з Польщею, землі у Росії було в достатку, а проблема України. Росіяни абсолютно не могли погодитись з Україною Петлюри в союзі з Польщею. Вони, як і Пілсудський, розуміли, що Росія без природних багатств, чорнозему, вугілля, заліза України, як і мільйонів її населення, перестане бути великою державою. Коли Польща на одному з перших засідань погодилася вести переговори не лише з представниками Росії, але і комуністичної України, тим самим відмовляючись від союзу з Петлюрою, подальший їх хід пішов порівняно легко. Поляки отримали кордон, якого ждали: по Збручу, на схід — від важливої залізничної лінії Броди, Рівне, Сарни, Лунінець, Барановичі, Ліда, на захід — від Мінська і до Двіни — кордону з Латвією. Могли отримати Мінськ, а на півдні повіти, розташовані на схід від Збруча, Проскурів і Кам'янець-Подільський, де поляки становили значний відсоток населення, так само і на захід від Збруча, на Тернопільщині. Серед польської делегації переважило однак побоювання, щоб майбутня польська держава не містила надмірної кількості українського і білоруського населення. Виявляючи найбільшу непоступливість у справі України, Йоффе погоджувався віддати білоруські території, розташовані ще далі на схід від Мінська. *“Скидалося це на парадокс: ось ми не приймаємо земель, які віддають переможені”.*⁴⁾

Велике значення мало доведення польського кордону з Росією до Латвії, завдяки чому Литва відділялася від союзиної з нею Росії. Досягнутий компроміс полягав у тому, що Польща перестане цікавитись Україною і розірве свій пакт з Петлюрою, а Росія перестане цікавитись Східною Галичиною та Литвою і розірве укладений з нею союз проти Польщі; це мало дуже велике значення,

оскільки Найвища союзна рада не прийняла ще рішення щодо державної приналежності Віленщини і Східної Галичини, а британський прем'єр Ллойд Джордж не погоджувався визнати ці землі польськими. Основні переговори тривали ледве 5 днів: з 1 до 5 жовтня. Цього дня було підписано протокол, який стверджував, що досягнуто порозуміння в усіх важливих питаннях. 12 жовтня було підписано угоди про перемир'я і про попередні умови миру, встановлюючи, що бойові дії будуть завершені 18 жовтня о 24 годині. Через чотири дні, 22 жовтня, Сейм одногосно ратифікував цю угоду, що красномовно свідчило про стомленість польського суспільства війною і прагнення до миру.

Таке несподівано швидке закінчення війни, котра тривала два роки, здивувало як європейську суспільну думку, так і Голову держави Юзефа Пілсудського та гроно його найближчих співробітників.

Основні переговори тривали неймовірно швидко. На це вплинули такі причини:

— голова російської делегації Абрам Йоффе заявив, що Ленін схвалить лінію кордону, яку вимагає польська делегація, за умови, що протягом 10 днів, тобто до 5 жовтня, буде узгоджено попередні умови миру;

— в лоні польської делегації здружилися і в злагоді співпрацювали представники трьох найсильніших партій в Сеймі: Владислав Керник з його центром ("Пяст"), Норберт Барлицький з ППС і професор Станіслав Грабський з правниці. Найвидатніший з них, Грабський, рішучий противник федеративної програми Пілсудського та інкорпорації надто великих територій, відігравав у цьому об'єднанні домінуючу роль;

— голова делегації, народовець Ян Домбський, щиро прагнув миру і охоче погодився з пропозицією досвідченого уповноваженого для ведення переговорів, голови російської делегації Йоффе обговорювати складні проблеми не на пленарних засіданнях, а в колі лише чотирьох осіб: голів і секретарів делегацій.

Суспільство і уряди західних країн прийняли повідомлення про перемир'я зі змішаними почуттями: вдоволенням з приводу закінчення війни і з турботою, чи не стане далеко висунутий на схід новий кордон загрозою для миру в майбутньому? Російська "біла" еміграція, звичайно висловила протест проти кордону, встановленого в Ризі, а західні великі держави побоювалися, чи не позбавить він майбутньої царської або демократичної Росії належ-

них її територій. Французський уряд хотів би, щоб Польща продовжувала війну і таким чином підтримала Врангеля. Британський уряд і далі наполягав на лінії Керзона, як властивому кордоні Польщі. Станіслав Грабський згадував, що під час переговорів в Ризі до нього як до голови прикордонної комісії, звернувся британський високий комісар у Латвії, Естонії і Литві з пересторогою, що польське жадання встановити новий кордон на схід від лінії Керзона, уряд Його королівської величності буде вважати за акт неприязні щодо себе.⁵⁾

Відомий історик і державний діяч Михайло Бобжинський згодом визнав федеративні плани Пілсудського як *“величну мету, з історії Польщі виплекану, яка запевнювала її справжній внутрішній спокій і безпеку від сходу”*. Однак в жовтні 1920 року ці плани перетворилися на руїни. *“Ризький трактат був для Пілсудського, — на думку його близького співробітника, — великою невдачею”*, він перекреслював його федеративні плани, оскільки в Ризі польська делегація визнала Україну радянською.⁶⁾

Негативний стосунок Пілсудського до Ризької угоди знайшов вираз в листі тогочасного міністра закордонних справ Евстахія Сапегі до голови польської мирної делегації в Ризі, де в гострих словах висловлювалось невдоволення з приводу підписання попередніх умов мирного договору:

“Підписання попереднього протоколу без того, щоб спочатку поцікавитись думкою приязних нам країн щодо остаточного уточнення пунктів, вважаю небажаним. Я знімаю з себе цілковиту відповідальність за те, що станеться в Ризі. Це зроблено без моєї участі і впливу. Вирішення східного питання у Вашому дусі є тимчасовим вирішенням. Тривале вирішення могло б бути досягнуто тільки лише при участі у цій справі Антанти. Виходячи з цих аргументів, я раджу Вам утриматись від надто блискавичного просування у Ризі. Якщо Ви маєте вплив на делегацію, — використайте його раціонально. Директиви Ради оборони держави не передбачали сварити нас з Антантою з приводу укладення самостійного миру. Верховне командування зовсім не прагне подальшої війни, але воно також не хоче віддалятися від Франції. Ми не можемо впадати в протиріччя з Францією (...)”.⁷⁾

Аргумент про необхідність участі Антанти при укладенні миру з Росією був, очевидно, висунутий невдало. Адже Франція хотіла, щоб Польща продовжувала війну з більшовиками, щоб підтримати “білі” війська Врангеля, Великобританія ж вимагала

встановлення польського кордону по лінії Керзона. Іншими словами, французи прагнули, щоб польські війська йшли на Москву, англійці ж — щоб вони відступили на кілька сот кілометрів. Приєднання Франції і Англії до мирних переговорів ускладнило б їх і затягнуло. Про це, власне, йшлося Пілсудському.

Як згадує Станіслав Грабський: *“Серед членів делегації федеративної програми продовжували триматись, незважаючи на невдалий похід на Київ, лише пани Василевський і Каменецький.*

*Але серед експертів було досить багато пілсудчиків, котрі лише для того були включені до делегації, щоб впливати на неї в дусі намірів маршала. Деякі з них не мали жодних фахових знань, були лише помітними діячами підпільної конспірації Польської військової організації. Перед вели у них Яворовський, якому Пілсудський, щоб підняти його авторитет, перед виїздом до Риги дав чин полковника, і Полякевич. Вони звернулися до віцеміністра Домбського з вимогою допустити їх до участі не лише в роботі комісії, але й самої делегації. Домбський готовий був погодитись. Однак, з цим рішенням не погодилася наша трійка, і до нашого протесту приєдналася решта представників сеймових партій. Про те, що ми мали рацію, захищаючи делегацію від тиску пілсудчиків, котрі переважали серед експертів якщо не числом, то силою волі і усвідомленням своєї мети, свідчить хоча б такий факт: коли ми вставали з-за столу, за яким підписали попередній мирний протокол, до мене підійшла ціла їх група, збуджена до найвищого ступеня, зі словами: “Ви, Грабський, перемогли поки що Пілсудського, граючи на малодушності послів сейму, але незважаючи на це, ми ще дійдемо до Дніпра”.*⁸⁾

Вітос у “Спогадах” занотував, що Домбський до самого кінця не переставав скаржитись на паралізування роботи делегації і підірвав її авторитету перед більшовиками насланими туди військовими, крім Полякевича, які своєю поведінкою виразно прагнули зірвати переговори, звинувачуючи як уряд, так і делегацію, в поступливості і недоумстві. Деякі з них зовсім не приховували того, що цю, спрямовану проти укладення миру акцію вони проводять за наказом Головнокомандуючого. (...). *“Зрештою, не могло бути інакше, оскільки Пілсудський хотів продовження війни”.*⁹⁾

Не підлягає сумніву, що восени 1920 року після переможної битви на Німані, коли розбиті російські війська панічно відступали, Пілсудський збирався продовжувати війну, щоб призвести до появи союзної з Польщею України Четлюри. Про це свідчить, між

іншим, повідомлення його близького співробітника Богуслава Медзінського:

"Мало відомим, але важливим моментом у політичних планах Пілсудського був осінній період 1920 року, коли після поразки, завданої Червоної Армії на Віслі і Німані, Пілсудський ще шукав можливості продовження війни далі, вже не стільки для короткострокової оборонної польської політики, скільки для реалізації перспективних планів, які охоплювали дотримання договору з Петлюрою і звільнення від більшовицької влади земель наддніпрянської України. Тоді, однак, серед польських політиків найближчого до нього табору, а особливо ППС, переважило прагнення до негайного миру і віра в його тривалість".¹⁰⁾

Пілсудський був безсилым. Як згодом засвідчив Медзінський: *"Це сталося не тому, що Пілсудський після укладення перемир'я, а потім і ризького договору, значною мірою втратив свій керівний вплив на державну політику республіки, який давала йому головним чином його посада Головнокомандуючого, а не Голови держави; як Голова держави в тогочасних умовах — він був відповідальним перед Сеймом, котрий являв собою суверенну владу, накази і рішення якої мали бути безапеляційно обов'язковими для уряду, лишаючи Голові держави швидше формальне їх узаконення при призначенні і звільненні уряду; після закінчення війни відбулася важлива зміна у грі внутрішніх сил: Сейм негайно осягнув повноту своїх повноважень, він укладав мир і вирішував справу його політичного стимулювання".¹¹⁾*

Польський народ був змучений шестирічною війною і не хотів слухати про новий похід на Київ. Отож, рахуючись з дійсністю, Пілсудський знайшов компромісний вихід у вигляді політичної інструкції Міністерства закордонних справ від 10 вересня, яка пояснювала наміри уряду щодо союзних українських військ:

"Як відомо, українсько-польський договір створює ситуацію, яка в даний момент до певної міри ускладнює становище Польщі. Армія генерала Павленка у переважній своїй більшості абсолютно лояльно воювала на нашому боці, навіть у найважчі періоди і далі захищає важливу лінію Дністра у Східній Галичині. Ми прийняли таким чином по відношенню до уряду Петлюри певні зобов'язання, яких змушені приязно дотримуватись, щоб не заплямувати доброї слави Польщі. Петлюра, однак, дуже добре усвідомлює наше важке політичне становище і готовий до укладення нами миру з більшовиками.

План уряду такий: ми розраховуємо цілком певно на те, що польська армія в момент укладення перемир'я буде знаходитись на лінії Збруча, армію ж Павленка ми після забезпечення її всім необхідним кинемо далі на схід, де, як стверджує Павленко, при наявності прихильного ставлення населення і повстань, які там множаться, вона сама дасть собі раду. Коли б це не вдалося, ми будемо намагатися перевезти армію Павленка через Румунію на південь".¹²⁾

Один з параграфів договору про попередні мирні умови зобов'язав обидві сторони *"не створювати і не підтримувати організації, які мали б на меті збройну боротьбу з другою стороною, що домовляється, які мали б на меті повалення державного або суспільного устрою другої сторони, які чинили б замах на її територіальну цілісність, а також не створювати і не підтримувати організації, які приписували б собі роль уряду противної сторони. З моменту ратифікації нинішньої угоди обидві сторони, що домовляються, зобов'язуються не підтримувати чужих воєнних дій проти другої сторони"*. Вже 15 жовтня Сейм зажадав від верховного командування, щоб воно застосувало цю статтю попередньої умови до всіх непольських військових підрозділів, котрі воювали на польському боці.

Тому свої наміри щодо союзних українських і білоруських військ Пільсудський буде реалізовувати всупереч умовам перемир'я і волі Сейму.

Перемир'я, узгоджене 5 жовтня і підписане 12 жовтня, вступило в дію тільки 18 жовтня, що запевнило Пільсудському необхідний час для підготовки відходу українських військ і білоруських партизанів за лінію фронту, та для організації рейду польської кавалерії на Коростень, важливий комунікаційний вузол, розташований за лінією фронту на шляху до Києва.

У рейді на Коростень взяв участь цвіт польської армії — кавалерійський корпус генерала Руммеля у складі 4 бригад, куди входили 12 полків уланів і легких кіннотників. Б'ючись по дорозі з противником, він оволодів залізничною станцією в Коростені, знищив станційне устаткування, кілька бронепоездів, здобув кілька канадцять гармат, взяв кілька тисяч полонених, викликав паніку в тилах радянських військ від Житомира до Києва. Серед полеглих був командир 8-го дивізіону кіннотної артилерії підполковник барон Артур Буоль, угорець, котрий, помираючи, сказав *"Повертаю Польщі борг Угорщини за її допомогу у повстанні 1848 року"*. Як

єдиний рейд кавалерійського корпусу у війні 1920 року рейд на Коростень увійшов до історії польської кавалерії.

Слід звернути увагу на дату виконання цього рейду: вихід 6 жовтня, а отже назавтра після узгодження умов перемир'я і лінії майбутнього кордону. Навіщо ж було наражати на небезпеку життя тих уланів і легких кіннотників?

Ані легкі кіннотники, ані улани, які брали участь в рейді, ані їх командири не знали справжньої мети рейду на Коростень.

Похід 12 кавалерійських полків на Україну мав підтримати польських союзників Петлюру і Балаховича, які самостійно продовжували війну з більшовиками. Слушно передбачалося, що рейд на Коростень відтягне для його оборони російські війська, що полегшить загонам Петлюри і Балаховича перейти лінію фронту.

Закулісну сторону цього походу з роками виявив збережений в архівах текст телеграми начальника Генерального штабу генерала Розвадовського, надісланої до військового аташе в Парижі, поета і солдата Людвіка Морстіна вже після підписання у Ризі вступної угоди перемир'я:

“Слід підкреслити у штабі маршала Фоша, що, незважаючи на набрання чинності перемир'я, польська військова влада працює над подальшою організацією і спорядженням російських антибільшовицьких збройних сил в Польщі. Польський уряд намагається дійти до російсько-українського порозуміння (тобто між Врангелем і Петлюрою), яке на варшавському ґрунті, здається, має скластися якнайкраще (...). Запланована російська акція (білих військ) має полягати у прориві спільно з українськими військами до Києва і Одеси (...). Для забезпечення успішного виходу українсько-російських військ з району Рівне — Проскурів та для утруднення перевезень більшовицьких військ на врангелівський фронт, Верховне командування організувало рейд нашого кавалерійського корпусу на Коростень, щоб зруйнувати мости і залізничне устаткування. 10-го цього місяця Коростень було зайнято і тепер він зазнає контратак 58-ї, 25-ї, 44-ї і 7-ї радянських дивізій, причому 25-у взято з резерву в районі Києва. Наша кавалерія має повернутися до Звягиля 14-го цього місяця. Для вашого відома і використання у разі потреби повідомляю, що загонами генерала Балаховича числом близько 12 тисяч чоловік залишаються перед польським фронтом і проведуть бойову акцію у напрямку Мозира, а звідти — Жлобина або Овруча, залежно від ситуації. Щодо стану більшовиків, то слід зазначити, що лише подальше продовження блокади (Росії —

країнами Антанти) та систематичне нищення транспортних засобів, яке проводить Верховне командування і збирається проводити далі, може створити досить сильні обставини для підризу більшовиків з середини..."¹³⁰

Об'явне в цій депеші руйнування мостів і залізничного устаткування в Коростені, як і подальша організація і спорядження в Польщі антибільшовицьких збройних сил було, звичайно, на руку Франції, оскільки підтримувало її союзника Врангеля, натомість воно напевно знаходилося в суперечності з тільки-но підписаною угодою щодо перемир'я і волею Сейму. Але Пілсудський, впертий литвин, як він говорив про себе, вже близько двох років реалізував свої військові цілі, вдало маневруючи всупереч волі Сейму, з західними союзниками і правими партіями. Він вважав, що вдасться йому це ще раз.

Польське командування забезпечувало війська Петлюри і Балаховича зброєю, боєприпасами та іншими засобами. До них долучилися польські добровольці, переважно офіцери.

Частини Балаховича завдали удару з Полісся у напрямку Мозира і Каленковичі, дивізії Петлюри пішли на Поділля і зайняли важливий залізничний вузол Жмеринку.

"Щоденник 6-ї армії" протягом жовтня і листопада часто інформував про перебіг боїв; так, 21 листопада він повідомив, що війська генерала Павленка зайняли Жмеринку і Бар і прямують на Козятин; 24 жовтня повідомлялося, що зайняли Вінницю і що більшовицькі війська відступають в сум'ятті з Жмеринки до Могильова-Подільського; цей же офіційний військовий журнал 26 жовтня висловив погляд, що "Польща не повинна неначе з зав'язаними руками дивитись на те, що діється в Білорусії, на схід від лінії перемир'я, що Польща повинна надати політичну підтримку планам генерала Балаховича щодо створення в Мінську демократичного білоруського уряду, котрий шукає би у Польщі підтримку проти більшовизму"; 27 жовтня щоденник інформував, що до війська Петлюри в районі Проскурова записалося кілька десятків тисяч добровольців, що в проскурівському повіті польські громади також висунули багато добровольців; 10 листопада читачі дізналися, що більшовики залишили Одесу і що її зайняли українські повстанці. В другій половині листопада повідомлення містять все більше песимістичної інформації: що більшовики здобули Кам'янець-Подільський, в якому урядовав Петлюра, що три українські дивізії розбито, що в районі Мозира більшовицькі війська атакува-

ли частини Балаховича і що ті зазнали поразки, що рештки трьох українських дивізій сховалися в Польщі.

Той же часопис 20 листопада інформував про те, що росіяни в Ризі на мирних переговорах поставили питання руба, стверджуючи, що тримання польської армії на Волині, за 50 км на схід від граничної лінії, порушує договір про перемир'я і є подальшим замаскованим продовженням війни. Поляки доводили, що затримують повернення до Польщі кавалерії і обозів, які перебувають на Україні, боючись завести в країну... сеп, що вони чекають на поставки цукру з волинських цукроварень, у виробництво якого вони робили вклади на початку кампанії. В результаті поступливі росіяни зобов'язалися компенсувати 70 відсотків продукції названих волинських цукроварень, які лишалися за російським кордоном, а поляки пообіцяли відвести свої війська на лінію замирення до 20 листопада.

Як депутати польського Сейму, так і російські делегати в Ризі, гостро критикували порушення умов перемир'я польськими військами. На якесь з засідань в Ризі Йоффе приніс купу варшавських газет і заявив, що не лише радянська влада, а й польська преса стверджує, що польське верховне командування веде замасковану війну проти радянської Росії. У відповідь на протести Йоффе та депутатів Сейму польська урядова і військова влада наводили тексти розпоряджень і наказів, доводячи, що вони суворо дотримуються положень угоди про перемир'я. Папір був терплячим. Росіяни також.

Третього грудня під час вечери в штабі 2-ї армії Ридз-Сміглого на Віленщині Пілсудський запитав співрозмовників: "Що має вчинити тепер польська армія, стоячи не здемобілізована вздовж радянського кордону, який ще не визначено мирною угодою, і має перед собою розбиту нами не так давно радянську армію і абсолютно зруйновану Росію?"

Відповіді поспішалися, як з мішка, але жодна не отримала визнання. Маршал відповів: *"Ми повинні знову зайняти Київ і Мінськ, щоб з'єднати у федерації чи унію з Польщею всю Україну, Білорусію і Литву. На жаль, зробити це зараз ми неспроможні. Польща цього не хоче, їй чужі ягеллонські ідеї, а крім того Польща виснажена довгою війною, наше військо дуже стомлене... і бідне. Ні, ми не зможемо підняти це завдання".¹⁴⁾*

Частини Петлюри і Балаховича, які сховалися в Польщі, було роззброєно і вміщено в табори, де до їх солдатів ставилися

приятно, так наприклад, пости біля табірних воріт займали не польські солдати, а українські або білоруські. Українських офіцерів було інтерновано в Шпильорні, де свого часу перебували легіоністи Пілсудського. В цьому таборі 15 травня 1921 року з'явився Пілсудський, він віддав честь вишикуваним перед ним у дві шеренги офіцерам і сказав: *"Панове, я вас перепрошую. Я вас дуже перепрошую"*. (На такий жест по відношенню до польських солдатів на Заході Черчілль у 1945 році не спромігся). Свідок цього візиту, полковник Януш Ульрих, згадував: *"Такого моря ентузіазму, такої безмежності почуттів, такого загального зворушення я не бачив ніколи, люди плакали, не приховуючи сліз"*.

Навіть після ратифікації Ризької угоди Пілсудський не вважав себе переможеним. Так, на початку 1921 року петлюрівський генерал Тютюнник, який перебував у Польщі, спільно з 2-м відділом Генерального штабу, "розвідка", розробляв подальшу військову операцію з метою підняти повстання на Україні. У Львові було організовано спеціальний штаб і розгалужену агентурну сітку. У жовтні 1921 року на Україну вирушили три групи: волинська, подільська і бессарабська, "ця остання з Румунії", які налічували по кілька сот офіцерів і солдатів. Російські війська швидко їх перемогли. Обурена таким свавіллям, Рада міністрів на листопадовому засіданні розглядала можливість розпуску 2 відділу Генерального штабу взагалі.¹⁵⁾

Після поразки військ Петлюри і Балаховича, Пілсудський все одно радив членам і експертам мирної делегації в Ризі, які залишалися під його впливом, затягувати переговори і тимчасом прямував до своєї мети — послабити Росію. Так, під час зустрічі в Бельведері з Кафером Сейдахметом Кірімером, колишнім головою кримської конституанти, якого він прийняв дуже сердечно, Пілсудський висловив переконання, що Польща не може бути справді незалежною між двома колосами. *"Доки численні народи залишаються під російським ярмом, доти ми не можемо дивитися у майбутнє спокійно"*.

В ту ж осінь 1920 року у Бельведері було прийнято І.А.Білого, головного діяча вільних козаків. Пілсудський говорив з ним про співпрацю козаків-націоналістів з Польщею заради спільної боротьби проти імперіалістичної Росії. Козаки, татари, українці і мешканці кавказьких країн об'єдналися потім у так званому прометейському русі, підтримуваному Пілсудським. Певне число еміг-

рантів — грузинів і вірмен — Пілсудський доручив використати як офіцерів-контрактників у польській армії.⁴⁶

У листопаді 1920 року з офіційним візитом до Варшави прибув прем'єр Румунії Іонеску. Приймали його дуже сердечно. В його офіційних промовах не бракувало сильних антирадянських акцентів: він згадував про послугу, яку Польща надала європейській цивілізації своєю нещодавною перемогою на Віслі.

У новорічному наказі по армії 1921 року Пілсудський підкреслив, що *"Польща оточена ворогами, котрі очікують хвилини її слабості, щоб знову обернути на ніщо"*.

Внаслідок поїздки Пілсудського до Франції у лютому 1921 року, представники обох країн підписали союзний договір та таємну військову угоду. Пілсудський охоче поїхав би і до Англії, щоб розкрити свої наміри щодо Росії, але його пропозиція у цій справі зустріла відмову: *"британський уряд не має наміру запрошувати маршала Пілсудського зараз"*. Британський уряд напевно ставив йому в провину, що кордон з Росією було визначено не по лінії Керзона.

Третього березня Польща і Румунія уклали оборонний союз, скерований проти Радянської Росії. Обидві держави *"зобов'язалися підтримувати одна одну у випадку, коли б одна з них зазнала нападу без усякого приводу з свого боку, на своїх теперішніх східних кордонах"*.

"Перемога" — таку назву має розділ праці історика Владислава Побуг-Малиновського про війну 1920 року. Професор Адам Кшижановський у полеміці з автором визнав цю перемогу половинчатою: Пілсудський хотів створити союзню с Польщею Україну, Ленін прагнув утворити комуністичну Польщу, обом не пощастило. На думку професора Кшижановського, Ризький трактат означав *"банкрутство польської програми послаблення радянської Росії. Малиновський применшує політичний розум Пілсудського замовчуванням його поглядів на результати війни. Пілсудський добре знав, що провалилися обидва наступи, польський на Київ, російський на Варшаву, що виграшем останніх битв він не зрівноважив сходження нанівець походу на Київ. До кінця життя він часто повертався думкою до цієї проблеми. Згадуючи передчасне, на його думку, замирення, він скаржився на брак витривалості у на-роду при доведенні починання до успішного кінця. Ідеп, в той час лорд таємної печатки, був останнім закордонним дипломатом, з яким він розмовляв. Він прийняв англійця за місяць до смерті. Гірко*

скаржився на відсутність англійської підтримки його намірів у 1920 році. У передсмертних роздумах звинувачував себе, що зменшив шанси цілковитого виграння війни кількадецима затіненням наступу. Найкращим показником того, як він оцінював результати війни, є те, що він роздумував над її поновленням” — так закінчив Кипіжж-новський свої міркування.¹⁷⁾

Але повернімося до переговорів у Ризи. Минула осінь, минала зима, а вони затягувалися. Фахівці, бюрократи почали складні фінансові розрахунки, що випливали з попередньої приналежності земель Польської республіки до колишньої російської імперії. Переговори могли б тягнутися без кінця. Противники миру висловлювалися за продовження стану “ані миру, ані війни”.

Існує версія, що одного дня в березні голова польської делегації Ян Домбський сказав Йоффе: “Через два дні до Риги приїде мій міністр закордонних справ Сапега, напевно з метою зриву переговорів, які тягнуться так довго. Якщо ми хочемо мати договір, слід підписати його сьогодні”. Договір було підписано протягом двох годин. Міністр Сапега відмовився від поїздки.

З роками Вітос згадував:

*“18 березня 1921 року обидві делегації, польська і більшовицька, досягли формального підписання мирних умов. Цю звістку я отримав від Домбського ще того самого дня, ввечері, тому зміг повідомити про неї численну публіку у Національному театрі. Ця звістка викликала небувалий ентузіазм і довготривалі оплески, як урядові, так і мені”.*¹⁸⁾

Піلسудський сидів у той час в ложі, хіба що більш бундючний, ніж завжди, і, дивлячись на цей збуджений ентузіазмом натовп, напевно думав: “З чого радіють ці полячишки, чи вони не розуміють, що цей договір означає нашу поразку і якщо не Ленін, то його наступники будуть правити у Варшаві?” *

ПОСИЛАННЯ:

¹⁾ N. Davies: „White eagle Red star — the Polish-Soviet war 1919-1920”, Orbis Books, Londyn 1983, s. 220.

²⁾ K. Zetkin: „Reminiscences of Lenin”, Londyn 1929, s. 19-22; (cyt.: Davies, s. 503).

* У розмові з Аргуром Сливинським у 1931 році маршал говорив, що ідея служіння Польщі дуже рано сформувалася у його голові. “Цій ідеї я залипився вірним назавжди. І сьогодні, хоча й не раз я цю дурну Польщу лаю, лаю Польщу і поляків, однак лише їй служу”.

³⁹ W. Sikorski: „Nad Wisłą i Wkrą — studium z polsko-rosyjskiej wojny 1920 roku”, M.I. Kolin, Londyn 1941, załącznik.

⁴⁰ O. Terlecki: „Z dziejów drugiej Rzeczypospolitej”, KAW, Kraków 1985, s. 122.

⁴¹ S. Grabski: „Pamiętniki”, Czytelnik, Warszawa 1989, s. 178.

⁴² W. Jędrzejewicz: „Józef Piłsudski 1867-1935”, Polska Fundacja Kulturalna, Londyn 1982, s. 106.

⁴³ O. Terlecki: op. cit., s. 120.

⁴⁴ S. Grabski: op. cit., s. 169 i n.

⁴⁵ W. Witos: „Moje wspomnienia”, tom II, Instytut Literacki, Paryż 1964, s. 368 i 369.

⁴⁶ B. Miedziński: „Polityka wschodnia Piłsudskiego”, *Zeszyty Historyczne*, zeszyt trzydziesty pierwszy, Instytut Literacki, Paryż, s. 12.

⁴⁷ B. Miedziński: „Wspominając Sawinkowa”, *Zeszyty Historyczne*, zeszyt trzydziesty drugi, Instytut Literacki, Paryż 1975, s. 44 i n.

⁴⁸ „Zwycięstwo 1920. Warszawa wobec agresji bolszewickiej”, Editions Dembiński, Paryż 1990, s. 216.

⁴⁹ Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, Warszawa 1964, t. III, s. 489-490.

⁵⁰ W. Jędrzejewicz, J. Cisek: „Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego”, Osolineum 1994, t. II, s. 200.

⁵¹ Через безперервні втручання росіян, занепокоєних його перебуванням у Польщі, Петлюра оселився в Парижі, де після повернення Пілсудського до влади у травні 1926 року, знову визнаний небезпечним для Росії, він загинув від руки терориста, напевно агента російських таємних служб. Колишній ватажок Балахович не становив для Росії великої загрози, отож перебував у Польщі, — з двома його синами автор товаришував у 1926 році в модлінському Кадетському корпусі.

⁵² W. Jędrzejewicz: „Kronika życia Józefa Piłsudskiego 1867-1935”, Polska Fundacja Kulturalna, Londyn 1986, s. 529 i n.

⁵³ A. Krzyżanowski: „Dzieje najnowsze Polski w oczach Zachodu”, *Zeszyty Historyczne*, zeszyt dwudziesty drugi, Instytut Literacki, Paryż 1972, s. 181 i n.

⁵⁴ W. Witos: op. cit., tom II, s. 372.

ЮЗЕФ ПІЛСУДСЬКИЙ

Іде, іде на каштані
Стрільця синій стрій
Гей, гей, коменданте
Дорогий вождь мій!*

Пишучи книгу про війну 1920 року, неможливо обійти увагою постать Юзефа Пілсудського. Він був ініціатором і душею цієї війни. Восени 1918 року і в 1919 році польський народ розумів необхідність боротьби за Львів, познанські землі, Сілезію, — не треба було шукати добровольців, за зброю хапались самі. Але вже похід на Вільно у квітні 1919 року — шедевр Пілсудського і його відважних легіонерних полків, викликав сумніви, чи він не передчасний, коли не визволено Східної Малопольщі, Сілезії і Помор'я? Протягом наступних місяців польські війська займали розташовані все далі на схід території: столицю Білорусії — Мінськ, Бобруйськ, Кам'янець-Подільський, Динебург. Російські війська не чинили великого опору, оскільки вели тоді запеклі бої на численних фронтах громадянської війни. Польський народ надмірно не приймався війною на далеких кресах, у якій польські війська не зазнавали великих втрат.

Восени 1919 року "біла" армія Денікіна у переможному наступі наближалась до Москви. Врятував тоді Країну Рад не хто інший, як Пілсудський. Замість того, щоб від Березини ударити по флангу червоних військ, як вимагали від нього уряди Антанти, він через посередників повідомив Леніна, що польські війська не перетнуть займаної ними лінії фронту. Завдяки цьому Червона Армія перекинула з польського фронту проти Денікіна кілька десятків тисяч солдатів і захистила Москву, вона відігнала війська Денікіна у Крим і незабаром завдала остаточної їм поразки. Пілсудський врятував більшовицьку революцію і Країну Рад.

* гніда кобила

Чому Пілсудський це зробив? Напевно не з любові до Рад, а тому, що був переконаний — у суперечці про землі за Бугом небезпечнішою в той час була Росія царська, а не комуністична. Адже він знав, що б'ючись за території по той бік Бугу з комуністичною Росією, може розраховувати на підтримку Заходу, особливо Франції, натомість у суперечці за ці землі з царською чи демократичною Росією країни Заходу висловляться напевно проти поляків. Отже, Пілсудський прийняв рішення — сприяти поразці Денікіна, тобто остаточній ліквідації царської Росії і в майбутньому послабити Росію радянську, відриваючи від неї Україну, Білорусію, балтійські країни, Грузію, Вірменію та ін. *“У нас небагато часу — звирявся він восени 1919 року Богуславу Медзінському¹⁾ — я вважаю, що не більше року, чи, щонайбільше, півтора, коли ще перевага буде на нашому боці”*.

Пілсудський збирався скористатися з анархії і революційного хаосу, щоб послабити Російську імперію, сприяючи повстанню на її території нових держав і таким чином запевнити Польщі *“тривалий мир”*.²⁾

У виданій після другої світової війни історії Польщі Мар'ян Кукель висловив погляд, що тогочасна політика Пілсудського, спрямована на створення між Росією і Польщею незалежних держав, робила війну з Росією неминучою.³⁾

Пілсудський прагнув в той час війни з Росією і не хотів її відкладати, переконаний, що час працював проти нього.

Натомість вожді комуністичної Росії прагнули в той час укладення миру, і то швидко, і не лише з Польщею, але й з усіма західними сусідами: Фінляндією, Естонією, Латвією, Литвою і Румунією. Дійсно, Денікіна було переможено, але “білі” війська Врангеля, підтримувані французами, ще воювали в Криму, численні загоони повстанців, партизанів і анархістів по всій країні боролися з радянською владою; після років нестатків і голоду треба було відбудувати зруйновану промисловість і сільське господарство; впровадження нового соціалістичного устрою вимагало миру.

Восени 1919 року в ході таємних переговорів у польському населеному пункті Мікашевичі делегати Леніна висували мирні пропозиції. Через відсутність відповіді з польської сторони, вони поновили їх у грудні, а коли польський уряд не тільки залишив їх без відповіді, але навіть і не оприлюднив, у січні 1920 року росіяни ще раз представили їх у дипломатичній ноті, якій надали світового розголосу.

З пропозиції виникало, що росіяни були схильні погодитись на кордон, значно для Польщі вигідніший за встановлений потім Ризьким договором. Тогочасний міністр військових справ і один з найближчих співробітників Пілсудського генерал К.Соснковський у січні 1920 року вважав, що *“польсько-російська війна була вже закінчена, оскільки мирні умови, запропоновані росіянами, були кращими за ті, до яких ми прагнули. А військо наше було бідне, і країна зруйнована. Однак Пілсудський пішов на Україну”*.⁴⁾

Польські автори, які займаються історією цієї війни, завжди доводили, що росіяни на весну 1920 року зосередили на білоруському фронті значні збройні сили, щоб завдати удару по Польщі, а їхні мирні пропозиції ставили собі за мету приспати пильність поляків, тому *“похід на Київ”* мав запобіжний характер. Однак не можна забувати, що поляки протягом 1919 року надзвичайно швидко нарощували збройні сили — з близько 170 тисяч солдатів у березні 1919 року до близько 700 тисяч на весну 1920 року.⁵⁾ Оскільки німці ратифікували Версальський договір, на підставі якого Польща повернула собі землі, приєднані до Пруссії, та скінчила війну з українцями в Галичині, було очевидним, що розбудовання армії мало на меті війну з Росією. Зрештою досить було почитати польську пресу, яка звинувачувала Пілсудського в *“навіжених”* намірах війни з Росією, щоб зрозуміти, що росіяни також повинні були готуватися до війни. *Si vis pacem...**

Імпонують сила волі і впевненість, з якими Пілсудський реалізує план війни з Росією. Значна частина громадської думки як у країні, так і за кордоном, проти нього. У Східній Галичині ще точиться війна з українцями, а Пілсудський вже думає про співпрацю з ними. Незабаром від надсилає до Петлори таємного емісара Валерія Славка. Тогочасна націоналістична правниця з-під прапора Дмовського не хоче й чути про утворення нових держав — України, Білорусії, вона прагне просто поділитися їх територіями з Росією. Серед правниці важливість федеративних планів Пілсудського цінували лише краківські консерватори, і це не дивно, адже п'ять століть тому саме *“панове краків'яни”* довершили справу унії Польщі з Литвою і з невеликої країнки зробили величну державу. Пілсудському пощастило також повернути до федеративної ідеї найсвітліші голови з лівих кіл, головним чином колишніх партійних товаришів з ППС.

* Хто хоче миру... (лат.) — Прим. перекладача.

Уряди переможної Антанті рішуче виступають за відбудову царської Росії. Вони погоджуються на існування Польщі, але в етнічних кордонах, а, отже, лише до Бугу. Союзний з Антантою Денікін ласкаво погоджується, щоб поляки виганяли більшовиків з земель, розташованих за Бугом, але за умови, що вони будуть здійснювати управління ними від імені царської Росії. Пілсудський намагається створити проти Радянської Росії союз балтійських країн; він стикається з великими труднощами: від співробітництва ухилиються литовці, перешкоджає Великобританія, яка, використовуючи загасання німецьких і російських впливів в цьому регіоні, прагне зробити ці країни залежними. У лютому 1920 року в Лондоні міністр закордонних справ Великобританії відраджує своєму польському колезі Патку наступати на Росію і попереджує, що на допомогу Великобританії полякам не слід розраховувати. Після поразки Денікіна практичні англійці змінили свою політику, вони хочуть співробітничати з радянською Росією в галузі економіки. Майже всі європейські держави охоче згодилися б на мирний розвиток відносин Польщі і Росії. Ватикан у особі кардинала Гаспара висловився за мир, хоча й усвідомлював "небезпеку радянського миру".

Впертий і "хитрий" литвин, — так деякі політики називали тоді Пілсудського (він сам говорив про себе: "я хитра литвина"), незважаючи на всі труднощі, послідовно реалізує свою програму. Дипломатичним і військовим представникам країн Антанті Пілсудський наводить лише один аргумент, який враховується на користь своєї військової програми, — присутність польського війська за Бугом необхідна, щоб рятувати нещасне населення від варварства більшовиків. Багато з них, особливо військових, перебуває під впливом особистих чарів Пілсудського. Звичайно, Польща потрібна Антанті (під кінець — лише Франції) у війні з комуністичною Росією. В результаті Пілсудський отримує від західних країн, головним чином з Франції, необхідне для армії озброєння; її кількісний склад, незважаючи на втрати, під кінець війни досягне майже одного мільйона солдатів. Без французьких поставок спорядження і боєприпасів, зрештою тих, що лишилися після світової війни, а отже не надто обтяжливих для платників податків, Польща не могла б вести війну, оскільки сама не виробляла ні гармат, ні гвинтівок, ні боєприпасів, а лише трохи ручних гранат. Нічого дивного тому, що багато тогочасних генералів, особливо з тих,

які досі займали високі посади у арміях країн-загарбниць, просто не розуміли, як можна було в таких умовах воювати.

В Польщі росло число прибічників миру з Росією. Справа — ендеки, зліва — комуністи вимагали прийняття мирних пропозицій радянської Росії.

Харизма Пілсудського здобуває йому прихильність найближчих співпрацівників. Під його впливом прем'єр Падеревський став "затягим федералістом". Підпадає під вплив також і його наступник, прем'єр Леопольд Скульський, хоча й ендек, він стає гарячим прихильником "походу на Київ". Разом з віцеміністром військових справ генералом Соснковським він знаходить підтримку для дій на сході серед більшості Сейму в формі вже згадуваної ухвали, прийнятої у лютому 1920 року, яка вимагала права самовизначення для мешканців східних територій, що входили до складу Речі Посполитої до її поділів.

Через кілька днів після укладення (без відома Сейму) союзу з Петлюрою, після блискавичного наступу польські війська входять до Києва. На цю звістку шал радості охопив поляків. "*Варшава сп'яніла від триумфу*", — занотував член військової французької місії Шарль де Голь.⁶⁾

Радісне захоплення тривало недовго. Вже менше, як через місяць кавалерія Будьонного прорвала фронт і розпочався відступ польських військ з України. Ще через місяць Тухачевський розпочав наступ від Двіни, минуло шість тижнів і його війська опинилися на Віслі. Як дійшло до цієї катастрофи?

Ще багато років після війни Пілсудський пояснював поразку київського походу тим, що, побоюючись весняних повенів, розпочав його з затримкою на кільканадцять днів (а міг вирушити раніше, весна того року на Україні почалася напрочуд рано), через що не встиг розбити російські війська на Україні перш, ніж Тухачевський розпочав наступ на півночі.

В дійсності причини поразки на Україні були іншими: польські солдати не вмели стріляти, а генерали командувати на рівні вище дивізії.

У "Році 1920" Пілсудський визнав, що спочатку нехтував Кінною армією Будьонного, оскільки під час першої світової війни кулеметне озброєння витиснуло кавалерію з поля бою. Але тогочасна піхота як французька, так і німецька, англійська чи російська, йшла на фронт добре підготовленою і вмела стріляти. Натомість

польське військо формувалося поспіхом, коли фронт вимагав негайних поповнень, а отже не вистачало часу, а часто і боєприпасів, щоб навчити стріляти добровольців і рекрутів. Пілсудський у 1919 році звірявся Медзінському: *"наші добровольці неовяжи і рекрути з першого набору зробили неможливе, бо ж, будьмо відвертими, — це військо з радістю хапалося за гвинтівку, але не вміло з неї стріляти"*.⁷⁾

Польські генерали, які командували на Україні як окремими арміями, так і цілим фронтом, не вміли належно керувати підлеглими їм дивізіями, незважаючи на те, що мали у своєму розпорядженні більшу кількість військ, ніж росіяни, не змогли вони знищити звичайно самотньої, воюючої здалеку від своїх частин Кінної армії.

Пілсудський описав, як всі спроби керованих ним концентричних ударів по армії Будьонного завжди сходили нанівець *"з приводу якоїсь фатальної неможливості з'єднання кількох військових частин для спільного маневру"*.

Автор книги про *"похід на Київ"* написав, що битву з Кінною армією на Україні було програно через неналежне командування. На його думку, через відсутність хороших командирів Пілсудський, хоча й був Головнокомандучим, час від часу брав на себе командування однією армією або групою армій.⁸⁾

У 1925 році на засіданні комісії, що досліджувала стан військових оперативних дій, Пілсудський сказав:

"Перемогу я отримував так — кидав на пси... інші справи, зосереджувався на одному, приймав командування і перемагав. Перемоги здобувалися під моїм батогом".⁹⁾

* * *

І після війни Пілсудський здавав собі справу з неспроможності багатьох вищих командирів. Йому непросто було оприлюднити думки про них, адже завдяки армії він прийшов до влади і користувався нею багато років. Але іноді в присутності найближчих співпрацівників він не укривав своїх оцінок.

Прем'єр Єнджесвич у травні 1934 року розмовляв з Пілсудським. Він запам'ятав таке: певної миті *"з-під густих, настобурчених брів дивилися на мене очі, змучені турботою чи неспокоєм, очі"*

людини страждаючої і пригніченої. З них визирали не гіркота, не жаль, а невпевність і страх. До кінця життя я не забуду виразу цього зболілого і змученого обличчя, яке я бачив цієї миті перед собою. Після довгого мовчання я почув пошепки сказані слова: “Ох, ці мої генерали. Що зроблять вони з Польщею після моєї смерті” — він повторив ці слова вдруге, втретє... Подальших слів маршала я наводити не можу”.¹⁰⁾

Ці подальші слова, сказані в присутності прем'єра Єнджеєвича і повторені у присутності міністра Бека після підписання договору про ненапад з Німеччиною у 1934 році, відомі з іншого джерела. Вони були такими: “Хочуть війни з Німеччиною, і це навіть ті дурні, недоучені і ледачі генерали... Нічого не розуміють... Де я маю ці війни проводити? На Саській площі?.. Генерали, — повторював він, — не вчать, нічого не вміють, а війни їм хочеться”.¹¹⁾ Згадка про Саську площу пов'язана з висловом Пілсудського з іншого приводу — що в разі війни на два фронти, “ми билися б тоді на Саській площі”.

Бек у своїх спогадах написав: “Найслабшою у воєнному відношенні стороною наших збройних сил маршал вважав наше вище командування”.

В інтерв'ю, даному 29 лютого 1985 року Вацлав Єнджеєвич сказав: “Є промовисті факти, що Пілсудський мав величезні сумніви щодо призначення Ридз-Сміглого своїм наступником на посту Генерального інспектора Польських збройних сил”.

* * *

Липень 1920 року чи не найтрагічніший період у житті Пілсудського: провалилися не лише його великі плани щодо утворення союзної з Польщею України, але й саме існування Польської держави опинилося під загрозою. Пілсудський не мав часу виконувати функції Головнокомандуючого, його поглинали завдання Голови держави. Для порятунку Польщі він створює і очолює Раду оборони держави, яка в час загрози об'єднала функції Сейму і уряду, створює коаліційний уряд, захищається перед різкими нападками опозиції, яка відверто звинувачує його в зраді і прагне позбавити влади.

Подальший перебіг подій відомий. Внаслідок втручання союзників, особливо Фоша і Вейгана, з поглядами яких він змушений рахуватися, бо від них залежать поставки озброєння, Пілсудський призначив на вищі посади в армії генералів, яких з політичних причин побоювався: генерала Розвадовського — начальником Генерального штабу, генерала Юзефа Галлера — командуючим найважливішим, оскільки включав Варшаву, північним фронтом, генерала Сікорського — командуючим 5-ю армією, яка мала захищати Варшаву з півночі. Вирішальну роль у варшавській битві відіграв сам Пілсудський як Головнокомандуючий, бо всупереч радам найвищого на той час військового авторитету Фоша прийняв ризиківане, але слушне рішення про нетайне проведення цієї битви та схвалив зміну її початкового плану відповідно до пропозицій генералів Розвадовського і Вейгана, а саме — проведення контрнаступу також і на північному фланзі фронту.

Після чотирьох днів кривавих боїв на Віслі і Вкрі виснажені російські війська втрачають бажання боротися. Досить з'явитися на їх фланзі ударній групі з-над Вепру, щоб досвідчений стратег Тухачевський дав розпорядження про відхід вичерпаних наступом військ.

Незабаром настає фінал. На півдні Кінна армія Будьонного, у боях з новоствореним польським кавалерійським корпусом виснажена і розбита, відступає на схід, як і дві інші російські армії, що діють в Галичині. В кінці вересня росіяни відходять за Збруч.

В другій половині вересня Пілсудський розпочинає битву на Німані, її метою є знищення військ противника, котрим вдалося відступити від Вісли і які вже отримали значні поповнення. Після кривавих боїв по обидва боки Німана і Шари розбиті російські війська відходять на схід, не чинячи вже великого опору. Незважаючи на холод (вже жовтень) і голод (постачання доходить рідко), легіонерні і великопольські дивізії мчать вперед. Вже після узгодження в Ризі умов миру, на спинах відступаючих російських військ польські улани і піхота вриваються до Мінська.

Російські війська було розбито на всіх фронтах. Дорога на Москву і Київ лежала відкритою. Але Польща була вичерпаною, народ прагнув миру і не хотів слухати про новий похід на Київ. І, певно, слушно.

Польська делегація, більшість якої становили представники Сейму, несподівано швидко узгодила умови миру. Як тільки вона погодилася відмовитись від утворення незалежної від Росії України, то з легкістю отримала згоду росіян на всі територіальні вимоги.

Піلسудський за допомогою відданого йому міністра закордонних справ Евстахія Салеги робить все, що може для того, щоб не допустити до укладення миру. Він готується до нової війни, у лютому 1921 року підписує союзний договір з Францією, через місяць — оборонний союз з Румунією, спрямований проти Росії.

Всупереч зусиллям Піلسудського, після піврічних млявих переговорів, настає підписання ризького договору і дуже швидко потім його ратифікація. Піلسудський виграв війну, але програв мир. Ризький трактат означав поразку його східної політики.

Розмовляючи зимою 1924-25 років у Сулековках з полковником Янушем Глуховським, Піلسудський сказав: *“Вам цієї Польщі не втримати. Буря, яка насувається, надто велика. Нинішня Польща здатна до життя лише в якийсь щасливий, золотий період історії... я програв своє життя. Не вдалося мені втілити сильного федеративного зв'язку, з яким світ мав би рахуватися”*.¹²⁾

На відміну від більшості польських генералів, захоплених перемогою 1920 року і переконаних в могутності польської армії, Піلسудський, безперечно, здавав собі справу в її слабості в порівнянні з величезними арміями, створюваними Сталіном і Гітлером.

До кінця життя Піلسудського не залишала турбота, що мети, яку він перед собою ставив, він не досягнув, вільної України, союзною с Польщею, не створив, розпад Російської імперії не викликав, а за так, не вберіг Польщу від небезпеки перебування між двома ворожими їй наддержавами, котрі рано чи пізно дійдуть до порозуміння і допровадять до чергового поділу Польщі. *“Війна з Німеччиною була кошмаром, — написала згодом Александра Пілсудська, — що мучив мого чоловіка постійно”*. Пілсудський розумів, що війна з Німеччиною буде означати кінець для Польщі, тому що в допомогу Франції він не вірив і не мав сумнівів, що Сталін скористається ситуацією, щоб звести порахунки за програму війни 1920 року. Тому так драгували його побрязкуючі шабелькою генерали, з Беком включно, котрі цього не розуміли. Натомість розумів

це вірний друг Пілсудського Валерій Славек, котрий чи не тому через тиждень після сеймової промови міністра Бека, яка провіщала війну з німцями, скоїв 12 травня самогубство, усвідомлюючи, що дні існування польської держави полічені, а він безпорадний перед рішенням Ридз-Сміглого, Мосціцького і Бека. Цей останній, як багатолітній міністр закордонних справ, що користувався довірою Пілсудського, знав неписаний заповіт маршала: "ви в війну без мене не лізьте, ви війну без мене програєте", однак він прискорив війну з німцями, наївно покладаючись на допомогу Заходу, доброзичливість Сталіна і силу польської армії.¹³ На відміну від Бека тогочасний молодий публіцист Адольф Бохенський у виданій в 1937 році книзі "Між Німеччиною і Росією" назвав "малою польською ілюзією" переконання щодо тривалого врегулювання відносин з Німеччиною, а "великою польською ілюзією" вважав віру в вічний мир на східному кордоні. Пілсудський не мав жодних ілюзій, тому так непокоїла його доля Польщі після його смерті.

Відірвавши від Росії Україну, Пілсудський вмирав би без турботи про майбутнє Польщі. Не зробив цього. В цьому полягала драма останніх років його життя.

* * *

Хтось вірно сказав: "Грабець помилявся, називаючи Велепольського останнім шляхтичем, останнім був Юзеф Пілсудський".

Незважаючи на те, що в молоді роки був соціалістом, він не мав нічого спільного з лівою ідеологією. Його зовнішній вигляд, його погляди були типово старошляхетськими. Вибираючись в подорож, він завжди брав з собою три томи "Потопу" і образок Богоматері Остробрамської. Кардинал Каковський говорив про нього: *"Пілсудський — це типовий польський шляхтич. Щодо існування Бога він має серйозні сумніви, а водночас до Богоматері виявляє дуже палку симпатію"*. "Беньовський" Словацького стояв в Бельведері поруч з афоризмами Наполеона.

Пілсудський звичайно ж був діячем правого крила. Ендеки цього не розуміли, завзято з ним боролися, що призвело до вбивства президента Нарутовича і травневого перевороту, а врешті-решт до заміни демократичного устрою напівдиктатурою. Консерватори на чолі з колишнім регентом Здиславом Любомирським,

Янушем Радзівіллом, Евстахієм Сапегою і Александром Мейштовичем зрозуміли це і охоче з ним співпрацювали.

Соціалізм, на його думку, після війни 1914-18 років почав програвати і далі програватиме. *"В Росії він став новою формою рабства", а в Англії соціалісти "не створили нічого нового, не видобули з себе нічого, що вплинуло б на долю світу або хоча б лише на долю Англії"*.

Він вірив, що народився для того, щоб відбудувати Польщу, а потім нею правити. Він боровся, іноді безжалісно, за владу в Польщі і владу над армією, усуваючи від неї конкурентів, навіть таких надзвичайно заслужених, як Роман Дмовський, генерали Тадеуш Розвадовський, Юзеф Галлер, Владислав Сікорський. Він був глибоко переконаний, що лише йому пощастить захистити від анархії державу-немовля і поспіхом змайстровану армію. До Польщі він ставився владно, вважав її своїм, хоча й недосконалим, творінням, турбувався про її майбутнє, коли його не стане.¹⁴⁾

Він любив своїх легких кіннотників і уланів. *"Це були ті, що ніколи не підвели"*.

*Війна для солдата — це коханка, — сказав він колись, — і як перше кохання завжди знаходиться в пам'яті зрілого чоловіка, так само для мене, солдата, війна, яку я пережив разом з легіоном, з бригадою, якою командував, є тим першим поцілунком..."*¹⁵⁾

Він ненавидів війну окопну, це "автоматичне нищення людей". Його улюбленою стратегією був рух, наполеонівській маневр, він називав його стратегією відкритого повітря — *"strategie de plein air, в якій завжди більше повітря, ніж людей на воєнному просторі, стратегією, де вовки і тетереви, лосі і зайці можуть вільно рухатися, не перешкоджаючи справі війни і справі звитяги"*.

Він називав війну небесним мистецтвом, котрим людство свою ходу тисячі літ позначало, котре стількох великих людей висунуло, в яких незрозуміла сила чарівну міць скувала так, що справою своєю — перемогою вони чинили нові творіння історії, що пережити могли й століття цілі".¹⁶⁾

Безперечно Пілсудський не був пацифістом.

Мій вже померлий друг, Вацлав Альфред Збішевський, свого часу написав, що перші роки польської незалежності були періодом найбільш романтичної епопеї, яку знало досі ХХ сторіччя. Народ, опам'ятавшись після 120-річної неволі, взявся за зброю і кров'ю своєю й зусиллям виборів кордони великої держави. На величез-

них просторах від Двіни і Дніпра до Вісли польські війська вели героїчні бої. У ті хвилини, коли холодний і корисливий раціоналізм був безсилим, на авансцену подій природно повинні були висунутись романтики: Падеревський і незрівняно вищий за нього Пилсудський.

Маршалу Пилсудському слід завдячувати найкращі, найбільш захоплюючі сторінки великої польської історичної драми, він нерозривно пов'язав своє ім'я з відбудовою польської незалежності, зі створенням польської держави. Маршал Пилсудський здобув собі таку славу, яка у Польщі напевно не випаде вже нікому протягом наступної пари століть.

Народи повинні персоніфікувати великі події своєї історії. Хоча й доводили, що Ягелло був німечним полководцем і слухняним знаряддям своїх великих міністрів, народ завжди буде його шанувати як переможця під Грюнвальдом. Історик може довго доводити, що похід на Київ був помилкою, що у командування було багато вад, а у ставленні до деяких заслужених командирів виявлено чимало дрібязковості, однак народ завжди буде шанувати в маршалі Пилсудському уособлення свого пробудження, свого повернення до державного життя, свого національного існування. Книга історика звернена до кількох фахівців, а романтична постать маршала Пилсудського буде звертатися до народної уяви століттями. *"C'est par l'imagination qu'on gouverne les peuples"* — говорив Наполеон. Уява править народами.

ПОСИЛАННЯ:

¹⁾ B. Miedziński: „Polityka wschodnia Pilsudskiego”, *Zeszyty Historyczne*, zeszyt trzydziesty pierwszy, Instytut Literacki, Paryż 1975, s. 41.

²⁾ T. Kutrzeba: „Wyprawa kijowska 1920 roku”, Gebethner i Wolff, Warszawa, 1937, s. 74.

³⁾ M. Kukiel: „Dzieje Polski porozbiorowe 1795-1921”, *Spotkania*, wydanie trzecie, Londyn, s. 650 i n.

⁴⁾ J. Ciechanowski: „Notatki z rozmów z gen. Kukielem”, *Zeszyty Historyczne*, zeszyt dwadziesty dziewiąty, Instytut Literacki, Paryż 1974, s. 141.

⁵⁾ M. Kukiel: op. cit., s. 643 i 653.

⁶⁾ C. de Gaulle: „Bitwa o Wisłę. Dziennik działań wojskowych oficera francuskiego”, *Zeszyty Historyczne*, zeszyt dziewiętnasty, Instytut Literacki, Paryż 1971, s. 4.

⁷⁾ B. Miedziński: op. cit., s. 41.

⁸⁾ T. Kutrzeba: op. cit., s. 299 i 300.

⁹⁾ „Rok 1920 — wojna polsko-radziecka we wspomnieniach i innych dokumentach”, wybrał i opracował J. Borkowski, PIW, Warszawa 1990, s. 280.

⁹⁹ J. Jędrzejewicz: „W służbie idei”, cytował Wacław Jędrzejewicz „Kronika życia Józefa Piłsudskiego 1867-1935” Polska Fundacja Kulturalna, Londyn 1968, t. II, s. 481.

¹⁰ W.T. Drymmer: „Wspomnienia”, *Zeszyty Historyczne*, zeszyt trzydziesty, Instytut Literacki, Paryż 1974, s. 215.

¹¹ W. Balcerak: „Geneza i uwarunkowania wojny polsko-radzieckiej 1919-1920”. [w:] „Wojna polsko- sowiecka 1920 roku”, Materiały sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 1-2 października 1990, Wydawnictwo Instytutu Historii PAN, Warszawa 1991, s. 32.

¹² С.Мацкевич написав: “Ображає пам’ять маршала той, хто стверджує, що він затягнув би нас у війну проти Німеччини і Росії, маючи у руці лише папірець з англійськими обіцянками, виданий за хвилину до її початку. Для добра Польщі маршал зміг зносити навіть приниження. Коли він одягав на руку в 1914 році чорно-жовту опаску, це було найбільшим приниженням для нього. Він зміг його, щоб врятувати свою концепцію здобуття незалежності Польщею. За часів незалежності він став ще більш обережним. Мені казали, що він говорив своєю ухваною, віденською говіркою: “Ви без мене в війну не лізьте, ви без мене її програте”.

Згідно з повідомленням К.Світальського (“Щоденник 1919-1935”), після підписання пакту про ненапад з Німеччиною у 1934 році в розмові зі своїми колишніми прем’єрами, Пілсудський сказав, що “добрі відносини з німцями будуть тривати може чотири роки; коли вони минуть, цей стан речей буде дуже важко утримувати, бо він має дар винахідливості при відволіканні чи погляді на справу по-іншому, якщо це потрібно... Такий в мене спритний розум — додав він жартома”.

Шембек у своєму “Щоденнику” занотував, що за 3 дні перед смертю “маршал нагадував міністру (Беку), щоб актуальна нині лінія нашої зовнішньої політики утрималась, він застерігав, щоб ми не дозволили себе щодо цього нічим спровокувати, ані стероризувати.” На жаль, Бек дав себе спровокувати англійцям, прийняв їх гарантії, малоцінні з хвилини їх підписання аж по зраду в Ялті. Сміглий і Мосціцький розуміли, що прийняття британських гарантій буде викликом по відношенню до Гітлера і тому в інструкції радилі Беку тримати їх прийняття в таємниці. Бек самовільно публічно оголосив про прийняття британських гарантій і поставив Польщу у ситуацію, яку Гітлер визнав за ворожу. Замість того, щоб відповідно до волі Пілсудського зволікати з війною, він прискорив її.

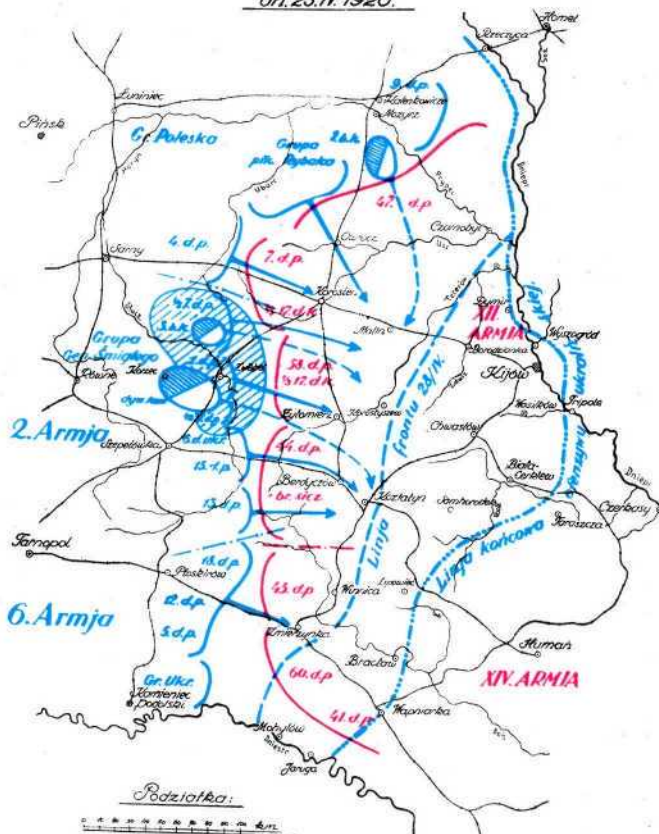
¹⁴ W. Jędrzejewicz: t. II, s. 376, 406, 407, 408.

¹⁵ J. Piłsudski: „Pisma wybrane”, M.I. Kolin, Londyn 1943, s. 193.

¹⁶ J. Piłsudski: „Rok 1920”, M.I. Kolin, Londyn 1941, s. 161.

КАРТИ БОЙОВИХ ДІЙ

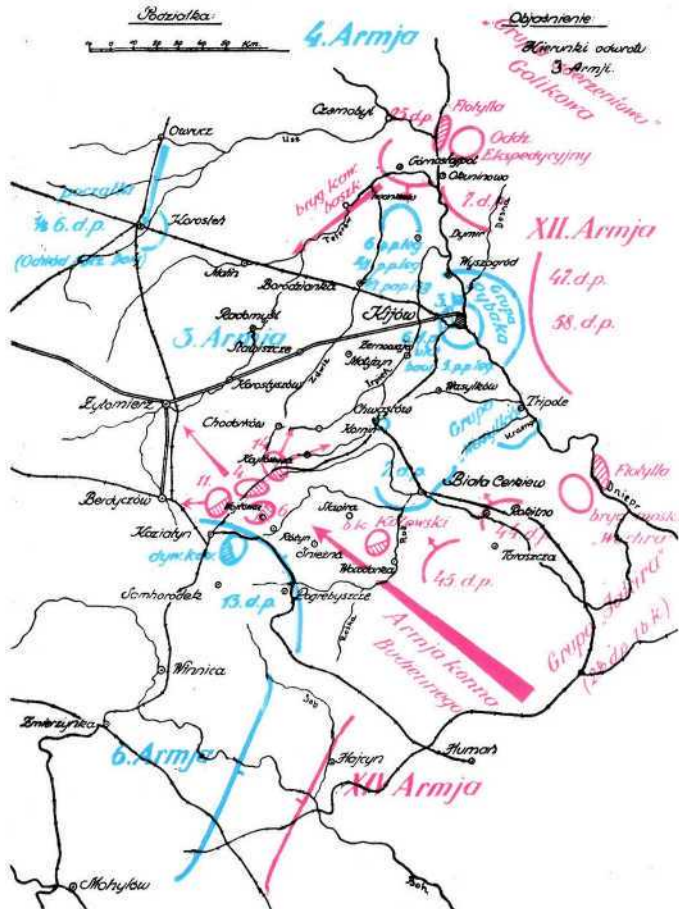
Sytuacja obu stron
przed rozpoczęciem ofensywy ukraińskiej
dn. 25.IV.1920.

КАРТА 1

Диспозиція обох сторін 25 квітня 1920 року перед початком українського наступу

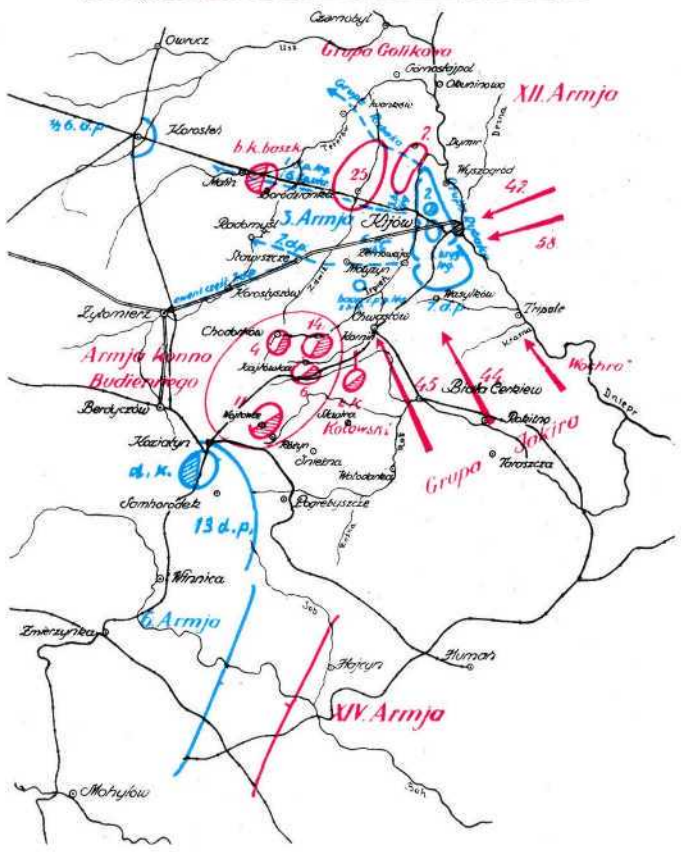
Положение на фронте украинском попутдню 7.VI.1920.

КАРТА 3

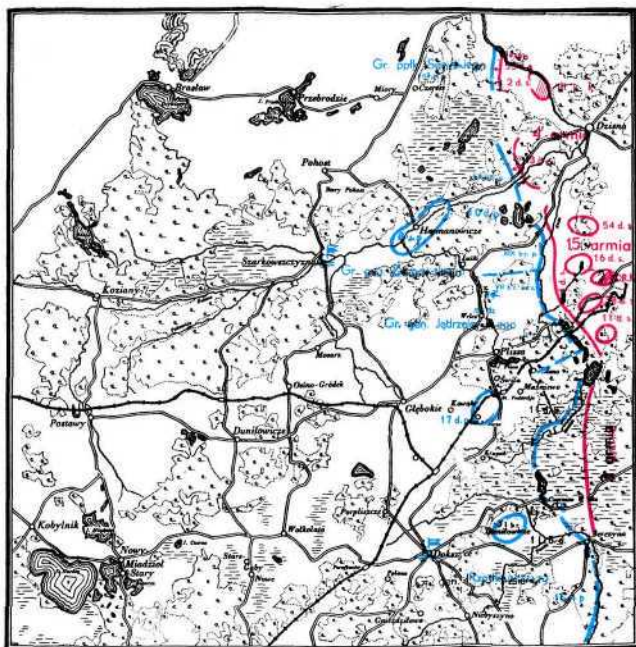
Положення на Українському фронті 7 червня 1920 року після полудня.

Розташування на фронті українським дн. 10.VI.1920.

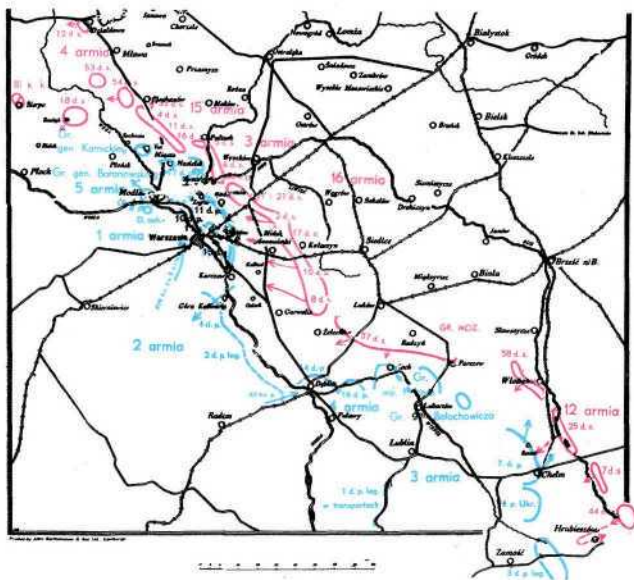
КАРТА 4

Положення на Українському фронті 10 червня 1920 року.

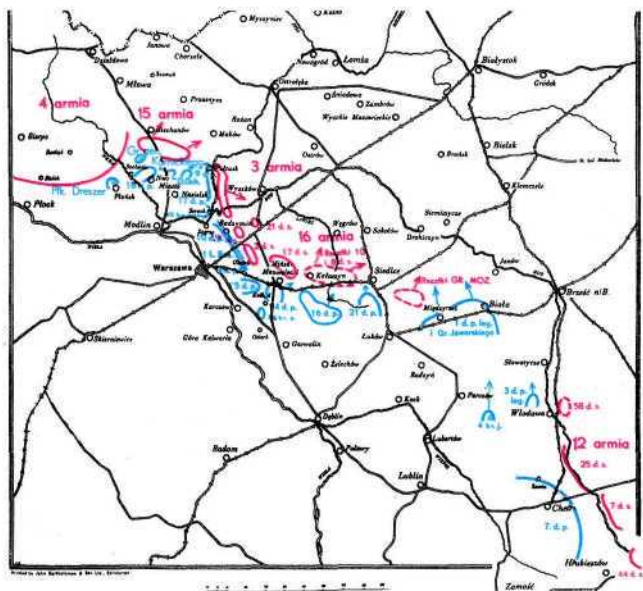
КАРТА 5

Дислокація польської 1-ї армії та російських 3-ї, 4-ї та 15-ї армій 4 липня 1920 року, напередодні наступу на Білоруському фронті.

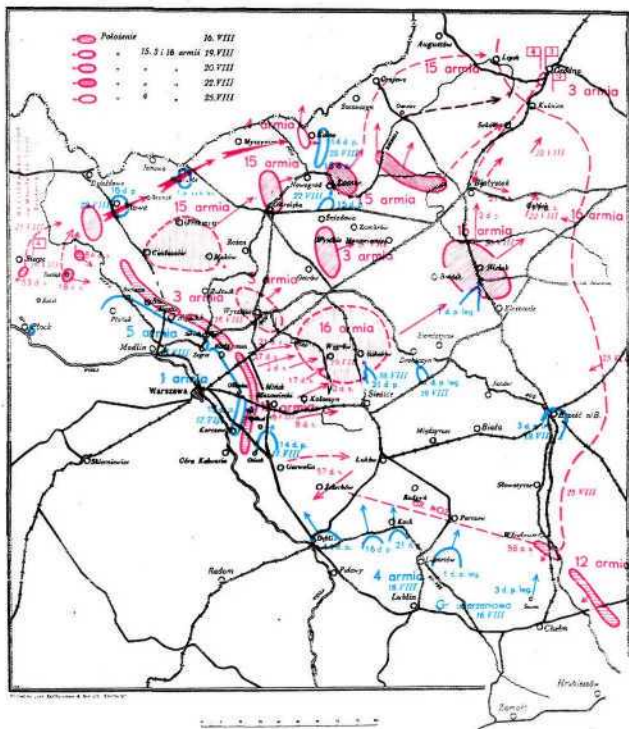

КАРТА 7

Дислокація польських і російських військ ввечері 12 серпня напередодні Варшавської битви.

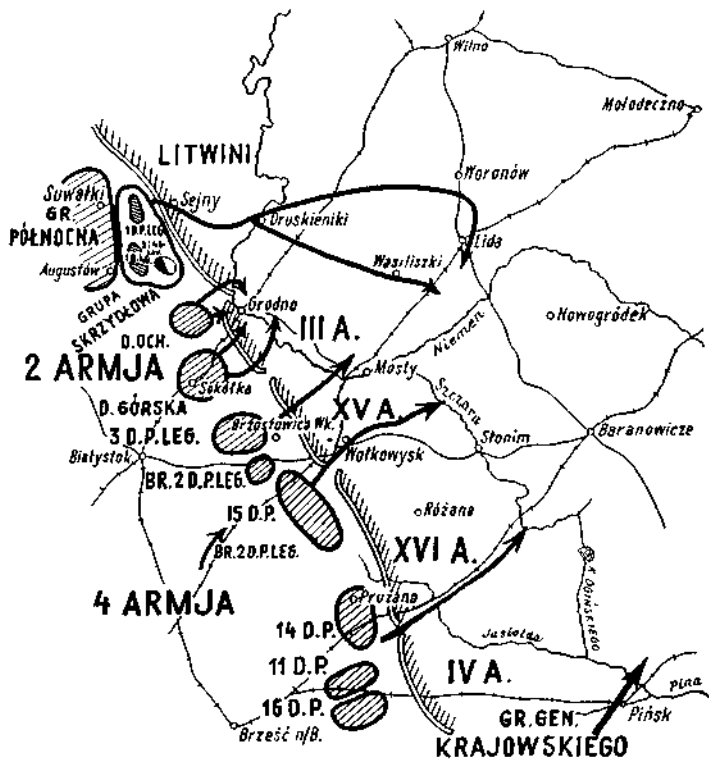
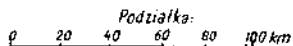
КАРТА 8
Ситуація ввечері 17 серпня.

КАРТА 9

Відступ російських військ від Вісли.

BITWA NAD NIEMNEM

KAPTA 10
 Битва на Немані.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Юзеф Пілсудський

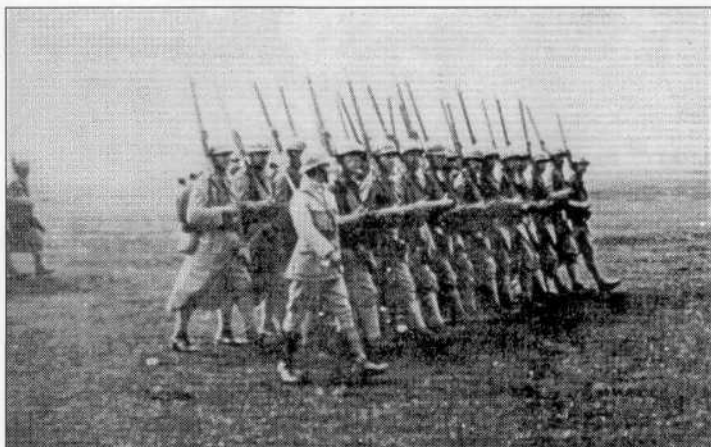
Огляд польських військових частин перед королівським замком у Варшаві (листопад 1918 року)

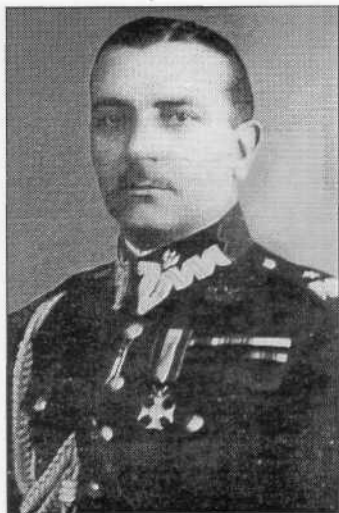
Генерал Юзеф Довбур-Мценицький

Генерал Юзеф Галлер

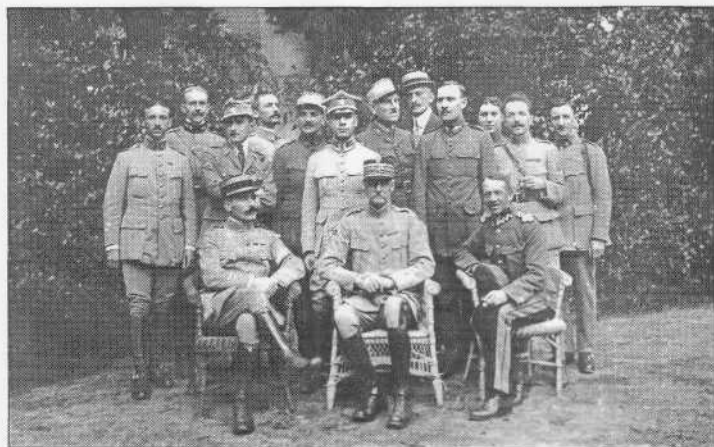
Йде "блакитна" армія

Генерал Константин Плісовський

Генерал Стефан Домб-Бернацький

Французський генерал Массен (перший ряд, в центрі) — командир однієї з галлеровських дивізій.
Яблонна, 1919 рік

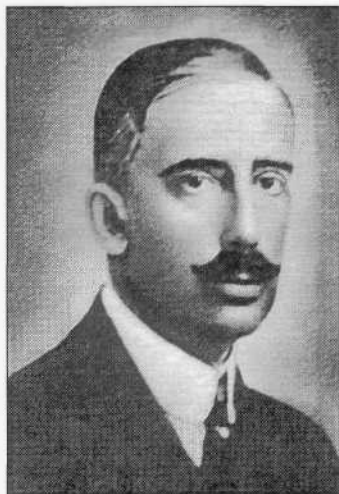
Юзеф Пілсудський та І. Ю. Падеревський (1919 рік)

Роман Дмовський

Головний отаман Симон Петлюра

Князь Януш Радзівілл

Генерал Антоній Лістовський

Генерал Ян Едвард Ромер

Владислав Броневський з бабусяю.
Плоцьк, 1921 рік.

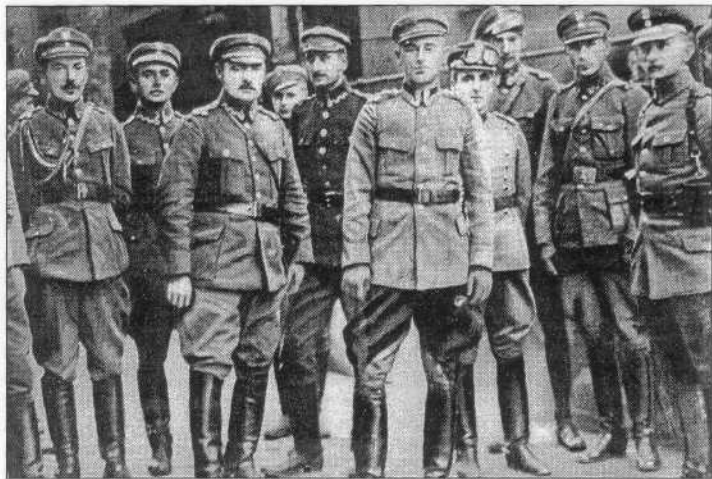
Генерал Михайло Омелянович-Павленко

Генерал Ян Жонковський

Головний отаман Симон Петлюра. Кам'янець-Подільський, 1 травня 1920 року.

Генерал Ридз-Сміглий зі штабом у Києві (третій праворуч – поручник Юзеф Бек)

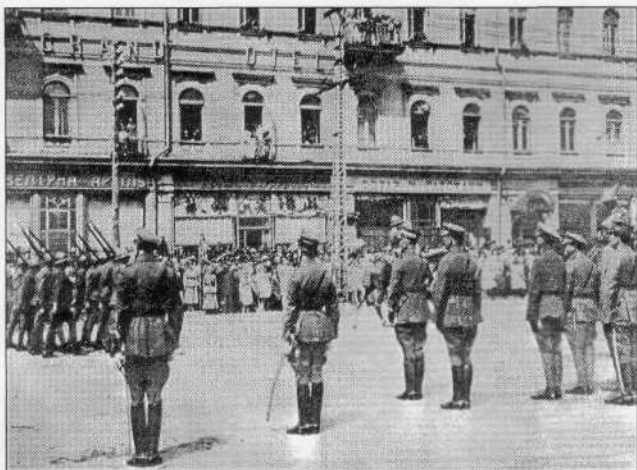
Проходження польських військ у Києві

Генерал М. Вейган

Генерал Тадеуш Розвадовський

Генерал Ридз-Сміглий приймає парад у Києві

Відправа у костьолі св. Олександра у Варшаві після повернення Юзефа Пілсудського з Києва,
18 травня 1920 року.

Генерал Казімеж Соснковський

Командири Першої Кінної Армії. Сидять ліворуч: Семен Тимошенко, Семен Будьонний, Климент Ворошилов, Ока Городовіков. На колінах — Григорій Котовський. Стоять — командири дивізій.

Маршал Фош, Юзеф Пілсудський, генерал Соснковський. Травень 1923 року.

Генерал Казімеж Рашевський

Генерал Тадеуш Кутшеба

Ескіз до портрету генерала Г. Орлича-Дрешера (1934 рік)

Генерал Станіслав Шепицький

Генерал Люцjan Желіговський

Штаб командування Литовсько-Білоруського фронту перед палацем генерала Ренненкампфа у Вільні

Станіслав Грабський

Ян Добський

Князь Євстахій Сапега

Підполковник Владислав Андерс

Вінцент Вітос

Генерал Владислав Сікорський

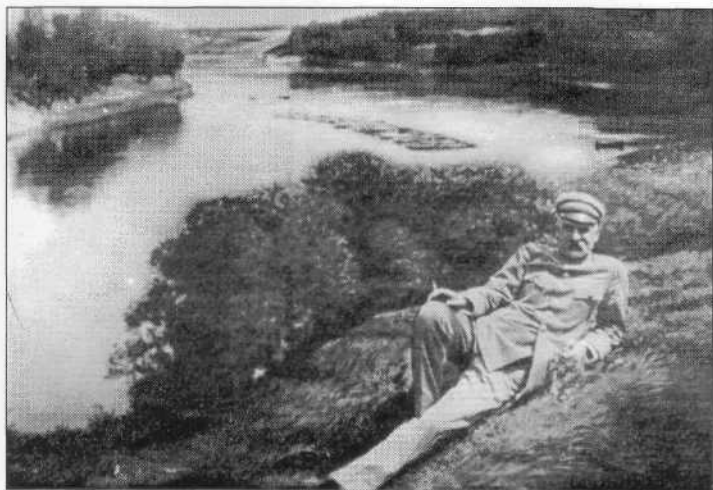
Генерал Франтішек Лятінік

Генерал Олександр Карницький

Маршал Пілсудський та папський нунцій А. Ратті

Юзеф Пілсудський на Німані в Друскінінкаї. На другому березі — Литва. 1926 рік.

Генерал Вацлав Івашкевич

Генерал Станіслав Галлер

Генерал Юліан Руммель

Родина Прушинських, добровольці у 1920 році:
Анджей, 29 років, взводний 9-го полку уланів,
кавалер ордену Virtuti Militari; Петро, 26 років,
капрал 18-го полку польової артилерії; Анеля,
28 років, санітарка.

Майор Януш Мосціцький

Генерал Леон Бербецький

Генерал Леонард Скерський

Генерал Франтішек Крайовський

Майор Владислав Домбровський

Вахмістр 13-го полку уланів
Валер'ян Мейштович

Майор Борута-Спехович

Ротмістр Станіслав Радзівіл

"Гей, хто поляк!". Автор Каміл Мацкевич. Із збірки Бібліотеки Ягеллонської (Краків).

**WSTĄP DO WOJSKA
BRONŃ OJCZYZNY**

G.I.A.O.

"Вступи до війська, захисти Вітчизну". Із збірки Бібліотеки Ягеллонської (Краків).

DO BRONI!

**WRÓG U GRANIC OJCZYZNY!
WSTĘPUJ CIE
DO ARMJI OCHOTNICZEJ!**

LIT. ART. W. SŁOWICZAKA. WARSZAWA

"До зброї! Ворог біля кордонів вітчизни! Вступайте до добровольної армії!".
Із збірки Бібліотеки Ягеллонської (Краків).

Прушиньський Мечислав
Драма Пілсудського. Війна 1920

Документально-художнє видання

Здано до набору 12.02.1997. Підписано до друку 10.06.1997.

Формат 70x100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 30,0. Зам. № 7-119.

Комп'ютерний набір та верстка МП "БМТ"

"Видавництво "Лібра" ООО
252033, Київ, вул. Саксаганського, 53, к. 705

АТ "Книга", 254655
Київ-53, вул. Артема, 25

BC 31929⁴

МЕЧИСЛАВ ПРУШИНЬСЬКИЙ

народився у 1910 р. на Волині.

Вихованець Кадетського корпусу у Львові (1929 р.), випускник факультету права та школи політичних наук Ягеллонського університету. Доктор економіки.

У передвоєнний час співпрацює з заснованим Єжи Гедроїцем «Бунтом Молодих».

З початком другої світової війни як підпоручник резерву воює під Коцьком. Після поразки польської армії дістається до Війська Польського у Франції. Командує взводом під Нарвіком, батареєю під Тобруком у Північній Африці. Після поранення під Газелю вступає до польської авіації у Великобританії. До кінця війни виконує 47 бойових вильотів. Нагороджений орденом «*Virtuti Militari*» та чотирма Хрестами за хоробрість. Майор у відставці. Після війни повертається до Польщі, працює в галузі зовнішньої торгівлі, публікує спогади з часів війни, а у 1992 р. видає збірку історичних бесід з політиками довоєнної Речі Посполитої «Т!». Один з керівників Опікунського фонду в Князівстві Ліхтенштейн, засновник літературної премії Ксаверія та Мечислава Прушинських.

